

Amaç ve Kapsam

AURUM Sosyal Bilimler Dergisi yılda iki kere yayımlanan (Haziran – Aralık) hakemli bir sosyal bilimler dergisidir. Derginin amacı sosyal bilimler ekseninde eleştirel araştırmalar, disiplinlerin sınırlarının dışına çıkan kuramsal tartışmalar ve ampirik analizler için bir tartışma platformu teşkil etmektir. *AURUM* disiplinler arası ve karşılaştırmalı çalışmaları teşvik etmektedir.

AURUM SBD derginin kapsam çeşitliliğini yansıtan özgün makale, kitap eleştirisi, eleştiri makalesi ve yorumlar yayımlanmaktadır. Dergi aynı zamanda özel tematik sayılar hazırlamak üzere konuk editörleri davet etmektedir. Her makale yayımlanmadan önce çift-kör hakemlik sürecinden geçer. *AURUM SBD* önceliği yayımlanan çalışmaların sosyal bilimler alanına özgün katkılar yapacak, güçlü, kuramsal ve/ ampirik niteliklere sahip olmasıdır.

Aims and Scope

AURUM Journal of Social Sciences is a peer-reviewed social science journal published biannually (June – December). The aim of the journal is to provide a forum for critical scholarship across the social sciences, for theoretical debates and empirical analyses that move away from narrow disciplinary focus. AURUM JSS strongly encourages interdisciplinary and comparative research.

AURUM JSS publishes original research articles, book reviews, review articles, and commentaries that reflect the diversity of the journal's scope. The journal also invites guest editors for special thematic issues. Each submission goes through a double blind review process. AURUM JSS policy is that published articles make original and strong theoretical and/or empirical contributions in their scholarly fields.

Yazışma ve İnternet Adresi / E-mail and website

e-mail: aurum@altinbas.edu.tr

web: <http://dergipark.gov.tr/aurum>

İletişim / Contact

Altınbaş Üniversitesi, Mahmutbey Dilmenler cad. No. 26, 34217 Bağcılar – İSTANBUL

Yayın Aralığı / Publication Frequency: Yılda 2 sayı – 6 ayda bir / Published biannually – every 6 months

Dil / Language: Türkçe – İngilizce / Turkish – English

Yazım Kuralları / Guide for Contributors

<http://aurum.altinbas.edu.tr/tr/sosyal-bilimler-dergisi>

Web tasarım & Görsel tasarım / Web Design & Visual Design

Yazgı CİHANGİR AYGÜN

Grafik Tasarım / Graphic Design

Ali KILIÇ, Sultan ÖZER

Dizgi / Typesetting

İdeal Kültür Yayınevi

Baskı / Print

Nobel Akademik Yayıncılık

Yayın Tarihi / Date of Publication

30 Haziran 2018

AURUM

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Sahibi / Owner

Altınbaş Üniversitesi, Mütevelli Heyeti Başkanı
Altınbaş University, President of the Board of Trustees
Ali ALTINBAŞ

Genel Koordinatör / General Coordinator

Çağrı ERHAN

Editörler / Editors

Banu KAVAKLI BİRDAL
Fatma ALTINBAŞ SARIGÜL

Editör Asistanı / Editorial Assistant

Irmak KİBAR

Yayın Kurulu / Editorial Board

Banu KAVAKLI BİRDAL
Fulya EREKER
Ercan GEGEZ
Saim KILIÇ
Haluk LEVENT
Ahmet Cemil YILDIRIM

Uluslararası Danışma Kurulu / International Advisory Board

Uğurcan AKYÜZ, Yakın Doğu Üniversitesi	Cemal KAFADAR, Harvard University
Ali ALP, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi	Hasan KÖNI, Kültür Üniversitesi
Ayşegül ALTINBAŞ, Altınbaş Üniversitesi	Heinz-Peter MANSEL, Köln University
Barrie AXFORD, Oxford University	Antje NÖTZOLD, Chemnitz University
Ali DAYIOĞLU, Yakın Doğu Üniversitesi	Kaan H. ÖKTEN, Mimar Sinan Üniversitesi
Ahmet DIRISS, Tunis University	Çınar ÖZEN, Ankara Üniversitesi
Devrim ERBİL, Mimar Sinan Üniversitesi	Hasan PULAŞLI, Altınbaş Üniversitesi
François GEORGEON, EHES	Alessandro QUARENGHI, Milan Catholic University
Boris JELEV, St.Cyryl and St. Methodius University	Şükran ŞIPKA, Altınbaş Üniversitesi
Ahmet Kasım HAN, Kadir Has Üniversitesi	Alexandre TOURMAKINE, Orient- Institute

AURUM Sosyal Bilimler Dergisi, **İdealOnline veritabanı, Ulrich's Periodicals Directory, Neliti, Directory of Research Journals Indexing (DRJI), ResearchBib (Academic Resource Index), Index Copernicus, Asos Index, CiteFactor, ProQuest Central, ProQuest Turkey Database, International Institute of Organized Research (I2OR), Biblioteca IBT-CCG UNAM, Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)** gibi ulusal ve uluslararası indekslerde/veritabanlarında taranmaktadır.

AURUM Journal of Social Sciences is indexed in a number of national and international databases such as **İdealOnline, Ulrich's Periodicals Directory, Neliti, Directory of Research Journals Indexing (DRJI), ResearchBib (Academic Resource Index) and Index Copernicus, Asos Index, CiteFactor, ProQuest Central, ProQuest Turkey Database, International Institute of Organized Research (I2OR), Biblioteca IBT-CCG UNAM, Eurasian Scientific Journal Index (ESJI).**

Editörlerin Sorumlulukları ve Yükümlülükleri

AURUM editörleri, derginin yayımlanması kapsamında yürüttükleri tüm faaliyetlerde hesap verilebilirlik ilkesi çerçevesinde hareket etmekle yükümlüdürler. Editörlerin ana hedefi okuyucuların ihtiyaçlarına cevap vermenin yanında AURUM'un akademik niteliğini artırmaktır. Düşünce ve ifade özgürlüğünü desteklemek ve yayımlanan akademik içeriğin güvenilirliğini temin etmek başlıca görevleri arasındadır. Yayımcılık sektöründe yaşanan finansal zorluklar göz önünde bulundurulduğunda, AURUM'u ticari kaygılardan korumak, onun entelektüel ve etik standartlarından ödün vermesini önlemek editörlerin sorumluluğundadır. Editörler, gerekli olduğu durumlarda düzeltme, teklif ya da özür yazısı gibi metinleri yayımlamayı peşinen kabul ederler. Dergi'nin okuyucuya karşı sorumluluğunun hassas bir mesele olmasına binaen AURUM editörlerinin okuyucuyu herhangi bir araştırma ya da akademik çalışmanın finansal destekçilerini açıklama mecburiyeti bulunmaktadır. Finansal destekçilerin, akademik bir çalışmanın üzerinde herhangi bir etkisi olması durumunda, okuyucu mutlaka bilgilendirilmelidir. Editörlerin akademik bir çalışmayı kabul ya da reddetme süreci öznel değerlendirmelere göre değil, nesnel standartlar çerçevesinde, çalışmanın özgünlüğü ve AURUM'un araştırma alanlarına uygunluğu bağlamında gerçekleştirilir. Makale gönderimleri tamamen demokratik esaslara göre yürütülür ve yapısal bir hata olmadıkça tüm başvurular değerlendirmeye alınır. Bir yazarın, çalışmasına ilişkin AURUM'dan kabul yazısı alması halinde, bu hakkı süreç içinde değişen/göreve yeni başlayan editörler tarafından geri alınamaz. Yazarlara, editoryal değerlendirmelere itiraz etmesini sağlayacak süreçlerin işletilmesi hakkı verilir. Editörlerin, AURUM'da yayımlanacak metinlerin yayımlanmasına dair bir kılavuz hazırlama mecburiyetine binaen AURUM, web sitesinde yer alan yazım kurallarının arkasında durmakla beraber bu kılavuzda herhangi bir değişiklik yapma hakkını mahfuz tutar.

Liabilities and Responsibilities of Editors

AURUM editors are obliged to be accountable for all kinds of activities they engage within the context of publishing the journal. Their main goal is set to respond the need of readers and authors while enhancing the academic performance of the journal. It is their duty to support freedom of opinion and ensure the reliability of the academic content. Considering the financial challenges in publishing sector, the editors are obliged to exclude impacts of any commercial concerns on AURUM not to sacrifice from its intellectual and ethical standards.

They accept in advance to publish any kind of corrections, refutations and excuses when required. The responsibility towards readers is a sensitive issue where the editors should inform about the funder of particular research or other academic work. If the financial supporters of particular research have any impact on a scholarly work, the reader must be informed. Editors' action to admit or reject a scholarly work must be free of subjective criterion but based on objective standards related to its uniqueness/originality and relevance to the research areas of AURUM. The process of receiving application shall be fully democratic where all applications to be considered unless major errors are observed. Once an author receives an acceptance of publishing from AURUM, his/her right cannot be withdrawn in case of an editor change within the process. The authors shall be given an opportunity to initiate an appeal process against any editorial discretion. As editors should offer a guidance of preparing the manuscripts, AURUM stands behind it's published 'style guide' and preserves it's right to make revisions.

İçindekiler / Contents

VII-X **Editörden / Editorial**

Makaleler / Articles

- 1-19 **İç Savaş Öncesi ve Sonrasında İspanya'da Devlet ve Sınıflar**
State And Class Before And After The Civil War In Spain
Sinan YILDIRMAZ
- 21-44 **Pay Sahibinin Anonim Şirket Birleşmelerinden Doğan Çıkma Hakkı**
Shareholder's Right To Withdraw From Joint Stock Company Mergers
Yurdal ÖZATLAN
- 45-64 **Economic Distress, Social Support, and Depression In Turkey**
Ekonomik Sıkıntı, Sosyal Destek ve Depresyon: Türkiye Örneği
Ayşe Yetiş BAYRAKTAR, Işık A. AYTAÇ, Bruce H. RANKIN
- 65-77 **Baba, Hukuk ve Kaybedilen Çocuklar: Üç Film Üzerinden Bir Hukuk Kurgusu İncelemesi**
Law, Father And Lost Children: A Study On Legal Imagination Through A Review Of Three Movies
Arda İBİKOĞLU
- 79-90 **From Blue Stream To Turkish Stream An Assesment Of Turkey's Energy Dependence On Russia**
Mavi Akım'dan Türk Akım'a Türkiye'nin Rusya'ya Enerji Bağımlılığının Bir Değerlendirmesi
Bahadır KAYNAK
- 91-105 **"Nereye Aitiz?" Diasporik Kimlik ve Türk Vatandaşlığı Kısacasında Çerkes Kimliği**
"Where Do We Belong?" Conflicted Circassian Identity Between Diaspora And Turkish Citizenship
Eylem AKDENİZ GÖKER

Eleştiri Makalesi / Review Article

- 107-111 **4. Uluslararası Mardin Bienali: Sözdən Öte**
4th International Mardin Biennia: Beyond Words
Fırat ARAPOĞLU

113-115 **Kent F. Schull, Prisons In The Late Ottoman Empire: Microcosms Of Modernity,**
Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014, 224 p.
Rüya YÜKSEL

117-119 **Deborah A. Boehm, Returned: Going and Coming In The Age Of Deportation, Oakland, CA:**
University of California Press, 2016, 200 p.
Stephanie J. NAWYN

Editörden

Altınbaş Üniversitesi'nin ilk akademik yayın faaliyeti olarak 2015-2016 akademik yılında yayın hayatına başlayan *AURUM: Sosyal Bilimler Dergisi*'nin üçüncü yayın yılının ilk sayısında sosyal bilimlere katkı sunacak değerli makaleler içeren bir sayı ile karşınızdayız. Yılda iki kere yayımlanan (Haziran – Aralık) ve hakemli bir sosyal bilimler dergisi olan *AURUM SBD*'nin amacı sosyal bilimler ekseninde eleştirel araştırmalar, disiplinlerin sınırlarını zorlayan kuramsal tartışmalar ve deneye dayalı analizler için bir tartışma platformu oluşturmaktır. Disiplinlerarası ve karşılaştırmalı çalışmaları öne çıkarmayı hedefleyen dergimiz, sosyal bilimler alanına özgün katkılar yapacak, güçlü, kuramsal ve/veya deneye dayalı niteliklere sahip makale, kitap eleştirisi, eleştiri makalesi ve yorumlar yayımlamaktadır.

Üçüncü yılımızın ilk sayısı, derginin kapsam çeşitliliğini yansıtan, sosyal bilimler çatısı altında, tarih, hukuk, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler, ekonomi ve sosyoloji gibi farklı disiplinlerden altı özgün makaleyi bir araya getiriyor.

Sinan YILDIRMAZ, "İç Savaş Öncesi ve Sonrasında İspanya'da Devlet ve Sınıflar" başlıklı makalesinde, İspanya'da devlet ve sınıfların yapısının dönüşümünü iç savaş öncesi ve sonrasında karşılaştırmalı bir şekilde ele alarak, savaş öncesindeki sınıfsal durum ve temel ekonomik yapıyı analiz etmekte, başta toprak ve ilişkili sınıfsal yapılar olmak üzere, kilisenin, ordunun ve monarşinin hâkim konumunu değerlendirmektedir.

Yurdal ÖZATLAN'ın "Pay Sahibinin Anonim Şirket Birleşmelerinden Doğan Çıkma Hakkı" başlıklı makalesi, anonim ortaklıklar bakımından çıkma hakkının neyi ifade ettiğini ve özelliklerini incelemekte ve ayrıca çıkma hakkının özel olarak düzenlendiği hükümleri TTK çerçevesinde değerlendirmektedir.

Ayşe YETİŞ BAYRAKTAR, Işık AYTAÇ ve Bruce RANKIN'in "Economic Distress, Social Support and Depression in Turkey" başlıklı makalesi, kentsel Türkiye'de yaşayan 1100 evli çiftten oluşan bir örnekleme, ekonomik zorluk, hanede yaşanan ekonomik sıkıntılar ve sosyal desteğin depresyon ile olan ilişkisini incelemekte ve kapsamlı bir araştırmanın analizini ortaya koymaktadır.

Arda İBİKOĞLU "Baba, Hukuk ve Kaybedilen Çocuklar: Üç Film Üzerinden Bir Hukuk Kurgusu İncelemesi" başlıklı makalesinde, *Başka Bir Dünya* (Egoyan, 1997), *Bir Ayrılık* (Farhadi, 2011) ve *Küf* (Aydın, 2012) filmlerindeki paralel babalık ve hukuk kurgularına odaklanmaktadır. Yazar makalesinde, babalığı ve hukuku dünyevi ve değişime açık olarak kurgular olarak tartışmaya davet etmektedir.

Bahadır KAYNAK'ın, "From Blue Stream to Turkish Stream an Assesment of Turkey's Energy Dependence on Russia" başlıklı makalesi, Türkiye ve Rusya arasında soğuk savaştan önce başlayıp devam eden doğalgaz ticareti ve karşılıklı yapılan anlaşmalar üzerinden Türkiye'nin Rusya'ya enerji bağımlılığı ve bunun iki ülke ilişkileri üzerindeki yansımaları incelemektedir.

Eylem AKDENİZ GÖKER, "Nereye Aitiz: Diasporik Kimlik ve Türk Vatandaşlığı Kiskacında Çerkes Kimliği" başlıklı makalesinde, diasporik kimliğin öne çıktığı bir süreçte devlet ve birey arasındaki temel ilişki biçimi olagelen 'vatandaşlık' olgusunun Çerkes vatandaşlar nezdinde yeniden nasıl tariflendiğini, tüzel kişilikler üzerinden incelemektedir.

Eleştiri Makalesi bölümünde Fırat ARAPOĞLU, "Mardin Bienali" başlıklı yazısında bienalin çağdaş sanattaki konumunu, çağdaş sanatın önemli sanatçılarının bienaldeki üretimlerini ve bu işlerle genel kavramsal bağlam ilişkisini yorumlamaktadır.

Ayrıca kitap eleştirileri kısmında Rüya YÜKSEL, Kent F. Schull'un 2014 basım tarihli *Prisons in the Late Ottoman Empire: Microcosms of Modernity* adlı kitabını; Stephanie J. NAWYN ise Deborah A. Boehm'in 2016 yılında yayınlanan *Returned: Going and Coming in the Age of Deportation* adlı eserini değerlendirmektedir.

Önümüzdeki yıllarda yayın hayatına emin adımlarla devam etmeyi planlayan ve her geçen sayı yayınlar arası yerini sağlamlaştıran *AURUM: Sosyal Bilimler Dergisi*'nin, Türkiye'de sosyal bilim araştırmalarına ve akademik yayıncılık alanına katkılarının sürmesini diliyoruz.

Fatma ALTINBAŞ SARIGÜL, Altınbaş Üniversitesi, fatos.altinbas@altinbas.edu.tr

Banu KAVAKLI BİRDAL, Altınbaş Üniversitesi, banu.kavakli@altinbas.edu.tr

Editorial

We are honored and pleased to be presenting issue 1, volume 3 of *AURUM: Journal of Social Sciences*. In its third year, AURUM JSS continues to provide a venue for original research articles that enrich the field and scholarly discussions. Published twice a year (June and December) as a peer-reviewed social sciences journal, *AURUM JSS* is aimed at providing a platform for critical social science research, theoretical discussions forcing disciplinary limits and interdisciplinary works. Targeted at highlighting interdisciplinary and comparative studies, our journal has been publishing articles, book reviews, critical reviews and commentaries with strong theoretical and/or empirical analyses that make original contributions to the field of social sciences.

The first issue in our third year brings together six original articles from a variety of disciplines under the roof of social sciences, including history, law, political science and international relations, economy and sociology.

In his article titled "State and Class Before and After the Civil War in Spain", Sinan YILDIRMAZ makes a comparative analysis of the transformation of the state and classes before and after the civil war. An analysis of class contradictions and economic structure before the war, the political hegemony of the Church, military and monarchy is provided.

"Shareholder's Right to Withdraw from Joint Stock Company Mergers" is Yurdal ÖZATLAN's contribution to this issue. It is a review of the context and features of the right to withdraw in cases of joint stock company mergers and discusses the provisions especially regulating the right to withdraw within the framework of the Turkish Code of Commerce.

Ayşe YETİŞ BAYRAKTAR, Işık AYTAÇ and Bruce RANKIN's article, "Economic Distress, Social Support and Depression in Turkey", is an analysis of a comprehensive research, reviewing the correlation between depression and the economic difficulties, household economic problems and social support based on a sample of 1100 married couples living in urban Turkey.

In his article titled "Law, Father and Lost Children: A study on Legal Imagination Through a Review of Three Movies", through an analysis of three films, Arda İBİKOĞLU aims to demonstrate the fragility of the parallel images of the law, as an institution that can comprehend life in its totality and solve all the emerging problems, and the father as the ultimate authority who protects the child and shapes her life. Instead of this precarious imagination, this study calls the reader to imagine the father and the law as mundane and flexible.

Bahadır KAYNAK analyzes the energy dependence of Turkey on Russia and its reflections on the diplomatic and commercial relations of the two countries in "From Blue Stream to Turkish Stream an Assessment of Turkey's Energy Dependence on Russia". This work focuses on the ongoing natural gas trade between Turkey and Russia since the Cold War period, and the mutual agreements that have been in effect since then.

“Where do we Belong: Conflicted Circassian Identity between Diaspora and Turkish Citizenship” is Eylem AKDENİZ GÖKER’s contribution to the issue. Here, she investigates how Circassian citizens redefine the concept of “citizenship”, the basic form of relation between the state and the individual, in a process focused on diasporic identity by way of legal personalities.

The Critical Review section presents the article of Fırat ARAPOĞLU titled “Mardin Biennial” commenting on the status of the biennial in modern art, the works of modern artists in the Mardin Biennial and the general conceptual framework evaluated against the art works presented.

In this issue we have two book reviews: Stephanie J. NAWYN reviews Deborah A. Boehm’s 2016 book, named *Returned: Going and Coming in the Age of Deportation*, and Rya YÜKSEL covers Kent F. Schull’s *Prisons in the Late Ottoman Empire: Microcosms of Modernity* published in 2014.

In its third year, *AURUM: Journal of Social Sciences* has established its dedication to becoming a long-term source of knowledge in social sciences and a continued milieu for original and high-quality works across all social science disciplines.

Fatma ALTINBAŞ SARIGL, Altınbaş University, fatos.altinbas@altinbas.edu.tr

Banu KAVAKLI BİRDAL, Altınbaş University, banu.kavakli@altinbas.edu.tr

İÇ SAVAŞ ÖNCESİ VE SONRASINDA İSPANYA'DA DEVLET VE SINIFLAR

Sinan YILDIRMAZ¹

¹Istanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul
sinany@istanbul.edu.tr

Özet

Bu çalışmada İspanya'da İç Savaş öncesi ve sonrası devlet ve sınıfların yapısının dönüşümü ele alınmaktadır. İlk olarak savaş öncesindeki sınıfsal durum ve temel ekonomik yapı analiz edilerek, başta toprak ve ilişkili sınıfsal yapılar olmak üzere, kilisenin, ordunun ve monarşinin hâkim konumu değerlendirilecektir. İkinci bölümde ise Franco'nun yeni İspanyol Faşizmi altında temel sınıfsal dönüşümün nasıl gerçekleştiği gösterilmeye çalışılacaktır. Böylece İkinci Dünya Savaşı'nın ardından bile iktidarını sürdürebilmiş olan otoriter-faşizan bir rejimin sınıfsal ve toplumsal boyutları tanımlanmaya çalışılacaktır. Bu çalışma ile en temelde, İkinci Dünya Savaşı'na katılmamış ve savaş sonrası yenilmiş faşizmlerden farklı bir yol izlemiş İspanya'nın sınıfsal çatışma ve ittifakları sonucunda nasıl varlığını sürdürebildiğinin analizi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İspanyol Faşizmi, İspanyol İç Savaşı, Frankoizm.

STATE AND CLASS BEFORE AND AFTER THE CIVIL WAR IN SPAIN

Abstract

The transformation of the state and classes before and after the Civil War in Spain is discussed in this study. First, with the analysis of the class contradictions and main economic structure before the war, the political hegemony of the Church, military and monarchy will be questioned. In the second section how Franco achieved the transformation of class relations under the Spanish Fascism is going to be shown. This article mainly deals with the question of how an authoritarian-fascist state, which did not participate to the Second World War and not defeated as a result, could continue to be in power and how the alliances between the classes occurred and transformed to reach that end.

Keywords: Spanish Fascism, Spanish Civil War, Francoism.

1. GİRİŞ

Aslında Franco rejimi köken itibariyle tam anlamıyla bir Faşist rejim olarak tanımlanmamaktadır. Bunda Faşizmin son dönemde yaygın olarak görülen yeni bir konsensüse dayalı tanımını yapma tartışmalarının da payı bulunmaktadır.¹ Faşizm ortaya çıktığı andan itibaren nasıl tanımlanması gerektiği konusunda bir tartışmayı da beraberinde getirmektedir. Her türden otoriter rejimin "Faşizm" çatısı altında tanımlanıp tanımlanamayacağı, Sovyet Rusya ve benzeri sosyalist devlet biçimlerinin bu çatı altına alınıp alınmayacağı

¹ Faşizm çalışmalarında "yeni konsensüs" ve konsensüsün yaratılmasında en büyük katkıyı sunan Roger Griffin'in de içerisinde bulunduğu son dönem tartışmaların kısa bir özeti için bkz. (Griffin, 2012).

tartışması Soğuk Savaş döneminin en yaygın teorik çatışmalarından birini doğurmuştur. Soğuk Savaş sonrasında SSSCB'nin yıkılması bu tartışmanın ardındaki politik motivasyonu sona erdirdiği gibi faşizmin hala nasıl bir tanımının yapılabileceği tartışması ortada kalmıştır. Özellikle 2000'li yıllar itibarıyla yükselişe geçen neoliberalizm altındaki otoriter rejimler ve aynı zamanda aşırı milliyetçi-ırkçı faşizme benzer siyasetlerin toplumsallaşmaya ve yeniden kendisine siyaset sahnesinde yer bulmaya başlaması bu tanımın ve faşizm analizlerinin de nasıl yapılması gerektiğine dönük bir çabayı yoğunlaştırmıştır. Yeni ve karşılaştırmalı faşizm çalışmaları açısından bu dönemde oldukça çeşitli faşizm analizleri yayınlanmış, bunların en önemlileri de Türkçeye çevrilmiştir (bkz. Lordachi, 2015; Mann, 2015; Griffin, 2014).

Bununla birlikte İspanya, Arjantin ve Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu otoriter rejimlerin faşizm içerisinde mi yoksa çevresinde veya dışında mı tanımlanacağı tartışması da oldukça önemli bir mesele olarak tartışmaya dâhil edilmeye başlanmıştır. Türkiye'de daha çok İç Savaş ve sosyalist hareketin İkinci Dünya Savaşı başındaki uluslararası etkileşimi dolayısıyla yer bulan İspanya hakkında, bunun dışında ve özellikle Franco rejiminin niteliğini analiz etmeyi amaçlayan doğrudan bir çalışma bulunmamaktadır. İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ABD yönetiminin bile Franco rejimi ile Milli Şef dönemi Türkiye'sini benzeştirdiği düşünülürse (Berkes, 1997: 163) bu karşılaştırmanın analizinin bugün için hala anlamlı olduğu görülebilir. Stefan Plaggenborg'un Mete Tunçay'a gönderme yaparak açıkladığı gibi "Türk faşizmiyle ilgili sorun, faşizmin tanımıyla ilgilidir." (2014: 84). Aynı sorun İspanyol Faşizmini tanımlamak için de geçerlidir. Bu alandaki çalışmalar, iki dünya savaşı arası dönem ve sonrasındaki faşizmlerin nasıl tanımlanıp sınıflandırılacağı uluslararası sosyal bilimler alanında bugün en dinamik tartışmalardan birisini oluşturmaktadır. Klasik anlamda askeri diktatörlüklerin veya "Bonapartist" rejimlerin bütünlüklü bir biçimde "Faşizmler" altında mı yoksa faşizmin bonapartizmi de kapsayan bir üst rejim biçimi olup olmadığı tartışması da bu çerçevede sorgulanmaya devam etmektedir. Bu çalışmada İspanya özelinde bu tartışmaya katkı sunabilecek bir kavramsallaştırma ve toplumsal yapı analizi gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Böylelikle ilerleyen dönemde içerisine Türkiye'nin de katılabileceği İspanya benzeri rejimlerin niteliğini tanımlamak için bir ipucu oluşturulması amaçlanmıştır.

Franco rejimi temelde içerisinde faşist Falanjist² hareketin de yer aldığı bir ittifaka dayanmaktaydı. Mussolini İtalya'sındaki gibi bir tek parti faşizmi yerine, Karlistlerin, monarşistlerin ve faşistlerin ülkedeki sosyalist hareketi bastırması esasına dayalı bir ittifak General Franco'nun liderliği altında kurulmuştu (Passmore, 2002: 78). Bununla birlikte yalnızca Falanj hareketinin şahsında bile dünyanın en uzun süreli hayatta kalan faşist partisi İspanya'da yer alacaktır. Toplamda 46 yıl süren kurumsal varlığının yanında, İtalya'da 26, Almanya'da ise 27 yıllık bir faşist kurumsallaşma olduğu söylenebilir. Kitlesele bir faşist hareketin ülkede kök salmamakla birlikte uzun süreli varlığı farklı birçok sebebe dayalı olarak tanımlanabilir. Stanley G. Payne'in de vurguladığı gibi bunlar; etnik farklılığın temel olduğu ve tek millet söyleminin hâkim olmadığı bir milliyetçilik, her iki dünya savaşına katılmamış olmasından kaynaklı olarak ordusunun dağıtılmamış olması, geniş çaplı bir kentli işsizliğin var olmaması, "Yahudi Sorunu" ile karşı karşıya bulunmaması ve son olarak da emperyal arzularının uluslararası bir soruna yol açmamasıdır (1999: 469). 1930'ların ekonomik krizi her ülkeyi olduğu gibi İspanya'yı da etkilemiş fakat bu durumdan çıkış yolu olarak "nasyonal sosyalist" bir politikayı hâkim kılacak koşulları yaratmamıştı. Özellikle savaş ve "dışarıdan/yabancı" etkisinin krizin açıklanmasındaki etkisi

2 Falanjist hareketin İspanya tarihi içerisindeki yerine dair detaylı bir çalışma için bkz. (Ellwood, 1987).

diğer faşizmin geliştiği ülkelerden sınırlı düzeyde kalmıştı (Payne, 1999: 472). Bu yüzden de İspanya'da reaksiyoner-otoriteren anlayışın gelişmesinde uluslararası yaptırımlar ve mağduriyetten güç alan "devrimci faşist milliyetçilik" yerine İspanyol milleti ve toplumunun dayanışmacı bir model üzerinden canlandırılmasını önceleyen "sağcı" bir tepkisellik hâkim duruma geçmiştir. Bu durum bir politik hareket olarak faşizme alan açmakla birlikte ülkede temel siyasi söylem olma şansını da sınırlandırmaktaydı (Payne, 1999: 473). Yalnızca bu özellikleriyle bile İspanya'daki faşizmin karakteristiği Türkiye ile bir karşılaştırmayı gerektirmektedir. Yukarıda da vurgulandığı gibi bu çalışma bunu amaçlamamakla birlikte, ilerideki çalışmalarda bunu da gerçekleştirmeye dönük bir yöntemsel kaygıyı da kendi içerisinde barındırmaktadır.

Franco'nun politik yönelimi tek bir açıklamaya indirgenemeyecek kadar eklektiktir. Otoriteryanizm, milliyetçilik, gelenekçilik ve Katolikliğin temel ilkelerini kendisinde buluşturan bir eklektizm Franco iktidarının sürekliliğine imkân sağlayan yapıtaşları olarak değerlendirilmelidir. Bu eklektik anlayışın İspanya özgünlüğünde açıklamasını yapabilmek için ise toplumsal yapının bütünlük bir analizi gerekmektedir. İspanya'nın İç Savaş öncesi ve sonrası toplumsal yapısının analizi bu "yarı-faşist" ideolojik anlayışın nasıl olup da savaş sonrası dönemde devam edebildiğinin de ipuçlarını barındırmaktadır. Yerli bir faşist hareket olarak *Falange* partisi ve hareketinin Franco öncesinde başlayan varlığı, çok köklü olmasa bile, Franco'nun iktidarı zamanında devam edebilmiştir. Bu çerçevede Frankoculuğu tam anlamıyla bir faşist hareket olarak tanımlamak çok mümkün olmasa bile pro-faşist bir diktatörlük olarak görmek çok yanlış olmayacaktır. *Falange* hareketinin Franco'nun ölümünden dört yıl sonra parti örgütlenmesini dağıtması ve yaşamını sürdürememesi bile bunun tek başına göstergesidir (Ellwood, 1987: 179).

İki savaş arası İspanya'nın durumunu belirleyen koşulların birçoğu aslında İspanyol sömürge imparatorluğunun çözümlüyle birlikte oluşmuştur. İspanya, izlediği ekonomik politikaların etkisiyle diğer sömürge imparatorluklarının hepsinden önce egemenliğini kaybetmiştir. Sömürgelerini yitirmesinin ardından İspanya'nın giderek kötüleşen ekonomik durumu, Birinci Dünya Savaşı'ndaki kısa süren toparlanmayla da giderilememiş ve 1930'ların ekonomik kriz ortamı içerisinde yeni bir bunalım dalgasıyla ülke içerisinde sınıfsal ve politik bir ayrışma kaçınılmaz hale gelmiştir. Devam eden süreç içerisinde köklü ve sürekli hale gelen bu politik ayrışma iç savaşa doğru kaçınılmaz bir gidişi ortaya çıkartmıştır. İkinci Dünya Savaşı öncesi bir prova niteliğini taşıyan, neredeyse her uygulamasıyla savaşın küçük bir kopyası olan İspanyol İç Savaşı, aslında İkinci Dünya Savaşı'nın da kaçınılmazlığının bir göstergesi olacaktır. Küresel çatışmanın yerel düzeyde prova edildiği bu savaşta, savaşan taraflar dışında uluslararası alanda savaşa karşı gösterilen tepki, bir anlamda yaklaşan savaşın da ne denli şiddetli olacağına göstergesi olmuştur. Bu çalışmada öncelikle genel olarak bu sürecin temel unsurları incelenecek ve iç savaşta karşı karşıya gelen sınıf ve grupların politik ve ekonomik perspektifleri etrafında savaşın ne anlama geldiği anlaşılmasına çalışılacaktır. Faşizmin iki dünya savaşı arasında ne anlama geldiğini İkinci Dünya Savaşı'nın yoğun yıkım ve ölümleri arasında aramak yerine İspanyol İç Savaşı sürecinde aramak bu açıdan daha farklı bir tanıma imkân sağlayacaktır. İkinci olarak İspanyol İç Savaşı'nın ardından iktidarı elde edecek olan Franco rejiminin niteliği analiz edilmeye çalışılacaktır. Böylece İkinci Dünya Savaşı'nın ardından bile iktidarını sürdürebilmiş olan otoriter-faşizan bir rejimin sınıfsal ve toplumsal boyutları tanımlanmaya çalışılacaktır.

2. İSPANYA İÇ SAVAŞI'NDA DEVLET VE SINIFLAR: TARİHSEL ARKA PLAN

Clara Zetkin 1923 yılında, faşizmin tahlili için henüz çok erken olduğu zamanlarda, şunları söylemekteydi: "Faşizm, Rusya'da başlamış devrimi devam ettirmediği için, proletaryanın çekmek zorunda kaldığı bir cezadır" (Guerin, 1975: 5). Aslında İspanya'daki toplumsal güçler faşizmin gelişine karşı direnmeye çabalamalarına rağmen, Sovyetler Birliği gibi olma korkusu yüzünden cumhuriyetçi liberallerin de arasında bulunduğu kesimlerde faşizmin yavaş yavaş yükselen taleplerine karşı bir duruş sergilememe temel eğilim haline gelmekteydi. Aynı şekilde geniş yoksul toplumsal kesimlerin sistem karşıtı muhalif hareketlere katılımını engellemek adına ekonomik taleplerini sınırlı düzeyde gerçekleştirme yönünde yürütülen programlar daha otoriter siyasetlerin su süreçte toplumsal desteğinin artmasına yol açarak İspanya'da cumhuriyetin dahi yok edileceği bir dönemi başlatacaktır. Cumhuriyetçilerin korkak ve temkinli müdahaleleri, buna karşılık Faşist-Monarşist-Katolik ittifakın istekli, uluslararası desteğe sahip ve şiddetli baskısı karşısında en uzun sürmüş faşist rejimin İspanya'da yerleşikliği sağlanmıştır. Başlangıçta çok sınırlı bir desteğe sahip bulunan *Falange* partisinin, başkan Franco ile birlikte 1970'lere kadar İspanya'da tek parti konumunda bulunması, sosyalist ve burjuva-demokratik güçlerin politik yanlışlıklarının da bir eseri olduğu muhakkaktır.

Bütün bunlara yol açan İspanyol toplumsal yapısını oluşturan temel etkenler aşağıda kısaca incelenmeye çalışılacaktır. İspanya'nın geleneksel ve tarihsel yapısını incelerken üç temel kurum ön plana alınmaktadır. Bunlar "Kilise", "Ordu" ve "Monarşi"dir. Bunlara eklenebilecek bir diğer etken de İspanyol ekonomisinin temel birimi olan "toprak"tır.

İç Savaş öncesi İspanya ekonomisinin temelini toprağa dayalı ve çok fazla modernleşmemiş tarımsal üretim olduğu söylenebilir. Endüstriyel gelişme çok sınırlı düzeyde kalmış, nüfusun %70'i toprağa bağlı yaşarken, işgücünün %53'ü tarımsal üretimde istihdam edilmekteydi. Ülke ihracatının yarısı ile üçte ikilik bölümü arasında bir oranını tarımsal ürünler oluşturmaktaydı (Conlon, 2001: 1). İspanyol ekonomisi, 19. yüzyıl başlarından itibaren yoğun bir biçimde kaybettiği sömürgelerinin karşısında ülke içindeki üretimin yetersizliği sebebiyle derin bir bunalım yaşamaktaydı. Sanayi devrimi karşısında giderek güçsüzleşen İspanya'nın en temel sorunu ülkedeki kapitalist gelişmenin zayıflığı idi. 19. yüzyılın başlarında burjuva devletin kurulması mücadelesine yönelik liberaller ve Katolik, monarşist Karlistler³ arasında süren iç savaş aslında İspanya'nın karşılaştığı ilk iç savaş olacak ve sınıfsal mücadelenin ilk örneklerinin görüldüğü süreci belirleyecektir. Kilise, monarşi ve burjuvazi arasındaki dengenin çok yakın olması bu savaşların kırk yıla yakın bir sürece yayılmasını ve fiilen on altı yılın savaş ile geçmesine yol açmıştır.

Bu uzun süren iç savaş sonrasında yaklaşık kırk sekiz yıl boyunca (1875-1923) büyük toprak sahiplerinin çıkarlarına dayanan yeni iktidar bloğu, İspanyol devletinin yönetimini elinde tutmuştur. Sonuçta 20. yüzyılın başında İspanya topraklarının ekilebilir arazisinin büyük bir miktarı birkaç kişinin denetimine geçecektir. 1900 yılında toprak sahiplerinin %1,1'i toprakların %42'sini ellerinde bulunduruyordu. Bu oran 1930'lara doğru ekilebilir arazinin %90'ına kadar genişlemiştir (Gelişim Basım, 1975: 339).

3 Karlist (Carlist) hareket: 1823'te Fransız orduunun İspanya üzerine yürüyerek rejimi yıkması üzerine Engizisyonu restore ve liberalleri yok etme amacıyla başlatılan fanatik hareket. Yüzyılın sonuna doğru İspanyol Kilisesi'nin tutucu ve militan kanadı haline geldi. Bu akım ismini İspanya monarşisinin varisi olarak Kral Ferdinand yerine Don Carlos'u tanınmasıyla almaktadır. İç savaş sürecinde millis kuvvetleri *Requetees* olarak adlandırılır. 1931 yılından itibaren Karlist hareketin politik partisi olarak faaliyet gösteren güç *Comunion Tradicionalista* olmuştur. (Fraser, 1995: 10-25; *İspanyol Devrimi'nde Siyasal Partiler, Hareketler ve Sendikalar*, http://www.geocities.ws/anarsistbakis/others/sr_siyyel.html).

Geleneksel tarım yöntemleri ve tarımsal artığa el koyma yöntemlerinde yüzyıllardır pek bir değişikliğe uğramayan İspanya'da, feodal ilişkiler ve üretim biçimi en ağır biçimiyle ülkede hala hâkim durumdaydı. Sömürgeler yoluyla zenginleşmeye almış burjuvazi ve toprak sahipleri ülke içinde herhangi bir yatırım yapmamış, tarımsal üretimin gelişmesine yönelik düzenlemeleri uygulamakta direnmiştir. P. Vilar'dan alıntı yapan Fraser'ın da bahsettiği gibi, İspanya'da "feodalizmin psikolojisi, yasal varlığından daha uzun yaşadı." (1995: 28). İspanya 20. yüzyıla geri bir tarım ülkesi, üstelik sömürgelerini kaybetmiş ve bizzat kendisi büyük ölçüde sömürgeleştirilmiş bir ülke olarak girmiştir. Eşitsiz gelişme o boyutlardaydı ki 750.000'den fazla işçi açlık sınırındaki ücretlerle geçinmeye çalışırken, güneyde, toprakların üçte ikisine sahip ve sayıları birkaç bini bulan mülk sahibinin varlığını sürdürmesi çelişkileri daha da dayanılmaz boyutlara taşımaktaydı. Bu haliyle İspanya aslında tek bir ülkeden çok "eşitsiz tarihsel gelişimlerin izini taşıyan bir dizi ülke ve bölge toplamı idi." (Fraser, 1995: 29). Bu durum aynı zamanda burjuvazi içerisinde bir bölünme ve bloklaşmayı getirecektir.

Durumu düzeltmeye yönelik ilk çabalar Karlistlerle savaşın sonuna doğru 1874 yılında geldi. Birinci Cumhuriyet olarak adlandırılan dönem İspanya'da 1873 yılında kuruldu fakat fazla uzun sürmedi. 1874 yılında yerini monarşiye terk etmek durumunda kaldı ve genel olarak 1874 Restorasyonu denilen ve *Canovas del Castillo* olarak adlandırılan stabilizasyon politikaları uygulanmaya başlandı. *Canovas* sisteminin temeli şu şekilde özetlenebilir: "genel oyla seçilen iki partinin (muhafazakâr ve liberal) sırayla iktidara geçtiği monarşik bir devlet. Dış görünüşüyle sistem, İngiliz parlamento sistemine benziyordu. Gerçekte ise bu iki parti, orta ve güney toprak ağalarına, Bask ve Katalan burjuvazisine sınıksız bağlı bir oligarşinin simgesiydi. *Canovas* sisteminin temel unsurları olan bürokrasi, ordu ve Katolik kilisesi, valiler, generaller ve piskoposlar aracılığıyla ülkeyi yönetmekteydi." (Gelişim Basım, 1975: 339). Denilebilir ki faşist İspanya'yı ve İç Savaşı doğuracak saflaşmayı yaratan modern İspanyol bürokrasisi bu dönemde oluşturulmuştur. Bu dönemin ürünü olan asker, bürokrat ve dinsel iktidar merkezleri iç savaş sırasında en etkin güçler haline gelecektir. Restorasyon temelinde, bürokratik devleti koruyarak, varolan düzeni sürdürmeyi amaçlıyordu. Daha sonradan Franco dönemi Korporatist zihniyeti de bu sistem üzerinden meşruiyetini kuracak ve yerli bir düzen olarak yüceltilebilecektir. Bu dönem aynı zamanda İç Savaş sürecine damgasını vuracak yeni kuşak yönetici, asker, kilise yöneticileri ve entelektüellerin yaratılmasına (1898 Kuşağı olarak adlandırılan) imkân sağlayacaktır. Yaklaşık kırk yıl boyunca iktidarını koruyacak olan Franco da bu restorasyon sürecinde yetişen bir asker/bürokrattır.

İspanya Birinci Dünya Savaşı'na girmemiş ve tarafsız kalmayı becermiştir. İspanya'nın bu tarafsızlığı sonucu savaşan taraflara sattığı tarımsal ürünler ve Latin Amerika pazarının gelişmesi ülke içinde görece bir zenginleşme yaratmıştır (Harrison, 1980: 262). Bu ticaret sonucunda elde edilen dış kaynak hızlı bir sınıai gelişmenin (özellikle Katalonya'nın başkenti Barselona ve Bask bölgesinin kuzey kıyısındaki Bilbao ve Santander'de) finansmanında kullanıldı. Bu da zaten tarihsel olarak ayrılıkçı bir karakterde olan bölgelerde İspanyol proletaryasının güçlenmesine ve hızlı bir radikal işçi hareketinin gelişmesine yol açtı (Troçki, 2000: 13). 1930'lara gelindiğinde İspanya zaten oldukça gecikmiş olduğu kapitalist gelişme yolunda hızlı bir ilerleme göstermişti. 1910 ile 1930 arasında işçi sınıfı iki kat artmış ve sayısı iki buçuk milyonu aşmıştı. Yirmi yıl önce çalışanlar toplam nüfusun sadece %16'sı iken 1930'da %26'sından biraz daha fazlası haline gelmişti. Aynı dönemde tarımda çalışanlar %66'dan %45'e düşmüştü (Fraser, 1995: 30). Proletaryanın gelişmeye başlaması sendikalist geleneği kuvvetli olan İspanyol halkını harekete geçirdi ve sürekli grev

ve ayaklanmalar baş göstermeye başladı. Bu ayaklanmaların politik çerçevesine Marksizm'den daha çok İspanya'da tarihsel kökleri daha derinde olan Anarşizm hâkim durumdaydı.⁴

Kilise ve ordunun İspanya tarihi içerisinde özel bir yeri vardır. Halkın büyük oranda koyu Katolik inancına bağlı olması Kilise'nin kurumsal etkinliğini oldukça arttırmıştır. Kendi gelir ve askerine dahi sahip olan Kilise uzun yıllar boyunca monarşinin sahipliğini kendi naipliği altında tutmak için savaşımıştır. Kilise 35.000 öğrencinin bulunduğu bir ülkede 130.000 üyeye sahipti. Aynı dönemde toplumda okuma yazma bilmeyenlerin oranı ise yaklaşık %45'tir (Romero, 1996: 15). Kiliselerde görevli 25.000 rahip bulunurken, tarikatlara bağlı olarak çalışan 70.000 kadar rahip daha bulunmaktaydı. Yalnızca Cizvitler ülkenin zenginliğinin %30'una yakınına ellerine geçirmiş durumdaydılar (Conlon, 2001: 2). Fakat Karlistlerle mücadele sırasında Kilise'nin etkinliği büyük ölçüde kırılmıştır. En azından artık yeni iktidar olacak sınıfların işlerine eskisi kadar karışamayacak durumdaydılar. Bir karşılıklı dayanışma ve destek ilişkisi kurulmuş ve toprak sahipleri ekonomik ilişkileri düzenlerken Kilise'yi arkalarına alarak hareket etmişlerdir. Kilise de ülkenin bölünmesinden ve sosyal devrimden duyduğu korku sonucunda bu ilişkiyi kabullenmiştir.

Kilisenin zayıflaması ordunun yükselmesine yol açmıştır. Süreç içerisinde "devlet içerisinde devlet" haline gelen ordu, kendisini ulusal iradenin cisimleşmesi, ahlakın ve toplumsal düzenin güvencesi, toprak bütünlüğünün savunucusu olarak görmeye başladı. Bu şekliyle ordu "halk iradesini değil, henüz belirsiz bir egemen sınıfın yerini almaya hazır merkezileştirici bir gücü ifade ediyordu." (Fraser, 1995: 27). Burjuvazinin güçsüzlüğü sonucunda bu boşluğu ordu ve askeri sınıf doldurmaktaydı. Birinci Cumhuriyet'i sona erdiren ve *pronunciamento* adı verilen askeri darbeler artık İspanya'nın vazgeçilmez unsurlarından biri olacak, bir tür devlet yönetimi biçimi haline gelecektir. Ordu bu yapıyı ülkede hâkim kılarken geniş bir bürokratik yapı da oluşturmaktaydı. Orduda 109.000 askere karşılık, 195 general ve 17.000 şef ve subay bulunmaktaydı (Romero, 1996: 15).

Birinci Dünya Savaşı sonrası artan toplumsal hareketlilik ve sendikaların büyüyen oranlardaki gücü karşısında yönetim güçsüz bir duruma düşmüş ve monarşi giderek kendisini olaylar karşısında çaresizlik içerisinde bulmuştur. Yaklaşık toplam 1,5 milyon üyesi olan iki büyük sendika, CNT (*Confederación Nacional del Trabajo* - Ulusal Emek Konfederasyonu) ve UGT (*Unión General de Trabajadores* - Genel İşçi Sendikası), 1919 ve 1920 yıllarında büyük kent ve ekonomi merkezlerini genel grevlerle felce uğratmaktaydı. Ülke Sovyet Devrimi'nin ardından yeni bir devrimci hareketin içerisinde girmektedir. Ordu, devrim korkusuna ve genel politik krize, elli yıldır ilk kez kesin bir hareketle tepki göstererek 1923'te General Primo de Rivera'yı Kral'ın da onayıyla diktatör olarak iktidara geçirdi. General Rivera'nın toplumsal programı, temel sorunu olduğu gibi bir yana bırakarak, sınıf mücadelesinin sindirilmesini esas almaktaydı. Anarşist sendika CNT yasadışı ilan edilirken sosyalistlerin çoğunlukta bulunduğu UGT'ye hoşgörülle yaklaşılarak bir yandan baskıyla sindirme ve diğer yandan da uzlaşmacı kesimleri sistemle bütünleştirme çabasına girişildi (Fraser, 1995: 31-32).

4 İspanya'da Anarşizmin daha baskın duruma gelmesinin koşullarını Fraser şu şekilde açıklamaktadır: "Kök saldırgan bölgelerde anarşizm, anti-devlet ve apolitik ideolojisi ile siyasete ve devlete karşı var olan nefreti destekledi; federal hedefleri, yapısı ve yerel örgütlenmeyi vurgulaması da aynı doğrultuda etki göstererek var olan 'yerelciliği' (*localism*) güçlendirdi; üreticilerin özyönetimi anlayışları, proletarya kadar kapitalist büyümenin de tehdidi altında bulunan esnaf ve zanaatkarları tatmin ederken, (küçük ölçekli üretimde) burjuvazinin vazgeçilebilir olduğu anlayışını güçlendirdi; nihayet, bürokratik olmayan gevşek yapısı siyasal baskı karşısında gözden kaybolup yeniden ortaya çıkmasına olanak sağladı." (1995: 31).

General Rivera, amaçlarına ulaşabilmek için öncelikle krallık anayasasını bir kenara atıp parlamentoyu kapattı. İtalyan örneğine benzer bir "Korporatif Devlet" kurmaya girişti. 1925 yılına kadar beşli bir askeri direktuar tarafından yönetilen ülke, 1925 yılında yerini beşli sivil yönetime bıraktı (Gelişim Basım, 1975: 342). 28 Ocak 1930'da kral tarafından görevinden alınan Rivera karşısında cumhuriyetçi gruplar 17 Ağustos 1930'da monarşiye karşı büyük bir ayaklanma gerçekleştirdiler. Ayaklanmaya katılan ordu içinden bazı subaylar da bulunmaktaydı. Bu İç Savaş'ı önceleyen önemli anlardan birisi olması açısından ordu ve halk arasındaki ayrışmayı net bir biçimde ortaya koymaktadır. Ayaklanma şiddetli bir biçimde bastırıldı. 12 Nisan 1931'de gerçekleşen seçimler cumhuriyetçilerin girişimiyle monarşi için bir plebisite çevrildi ve cumhuriyetçi güçlerin zaferinden sonra 14 Nisan'da İkinci Cumhuriyet ilan edildi (Gelişim Basım, 1975: 343).

Cumhuriyetin ilk hükümetini kuran Manuel Azana, Troçki'nin nitelemesiyle aslında "İspanya'nın Kerenski'si" olarak isimlendirilmesine yol açacak politikaları başlatmıştı (Troçki, 2000: 14). Rus Devrimi sırasında devrimci dalgayı engelleyecek nitelikte işler yapmaya çalışan Kerenski gibi Azana da ülkede burjuva demokratik değerleri yerleştirerek İspanya'nın kapitalistleşmesi yolunda ileri adımlar atmaya denemek istiyordu. Yeni yapılacak düzenlemelerle oluşabilecek iktidar boşluğunun İspanya toplumunu devrimci bir dönüşüme taşıyabileceği korkusu, hiçbir tarafı tatmin edemeyen uygulamalarla sonuçlandı. Böylelikle toplumsal kargaşa ve huzursuzluk daha da yüksek boyutlara taşınmaktaydı.

Bu duruma eski monarşistlerin ve kilisenin tepkisi ise giderek artan ölçüde güçlerini birleştirerek örgütlenmek olmuştur. İspanya'ya özgü faşist uygulamaları temel alan yeni siyasal örgütlenmelerin geliştiği görülmekte ve bunlar monarşistler ve kilise üyeleri tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmaktadır. Öncelikle İspanyol faşizminin en özgün ismi Gil Robles tarafından kurulan CEDA (*Confederación Española de Derechas Autónomas* – İspanya Özerk Sağ Konfederasyonu), ortak düşmanları belirlemiş ve cumhuriyete karşı politik örgütlenmesini genişletmişti. Bununla birlikte eski diktatör Rivera'nın oğlu Jose Antonio Primo de Rivera tarafından kurulan *Falange Espanola* (İspanyol Falanji) ittifaklara dâhil olmuştu. Rivera faşizmi şu şekilde tanımlıyordu: "Faşizm bir taktik ya da şiddet değildir; bir düşüncedir. Marksizm ve liberalizm karşısında faşizm, partilerin ve sınıfların üstünde, vatan denilen tarihsel ve yüce birliktir." (Gelişim Basım, 1975: 248). CEDA'nın programında da açık bir şekilde İspanya'nın düşmanları tarif edilmekte idi: "Anti-İspanya'ya hizmet edenler ise şunlardı: 'Tanrı'yı ve Hıristiyan ahlaki ilkelerini inkâr eden, Aile'nin kutsallığına karşı serbest aşk gibi hafif arzuları öne çıkaran, özel mülkiyeti –her birimizin refahının ve kolektif zenginliğin temeli ve iticisi- kaldırıp, yerine, sınıf diktatörlüğünün zalim imparatorluğunu kuran devletin emrindeki evrensel proletaryayı geçiren yığınlar.'" (Fraser, 1995: 37).

19 Kasım-3 Aralık 1933 tarihleri arasında yapılan genel seçimlerde cumhuriyetçi-sosyalist koalisyon büyük bir yenilgiye uğradı. Vadettiklerini yapamamaktan kaynaklanan bu yenilgi sonucunda sağcı partiler ittifakı iktidarı ele geçirdi ve Faşist İtalya ve Nazi Almanya'sı ile ikili ilişkilere başlandı. Karlist gençler İtalya'ya eğitime gönderildiler ve dönüşlerinde hepsi birer paramiliter güç haline dönüşmüşlerdi. Durumun aciliyetini gören cumhuriyetçiler ve sosyalistler güçlerini birleştirerek Halk Cephesini oluşturdular. 16 Şubat 1936'daki seçimlerde de Halk Cephesi ezici bir çoğunlukla iktidarı ele geçirmişlerdi. Halk Cephesini oluşturan gruplar bu sefer genel politik af, çalışma saatlerinin düzenlenmesi, toprak reformu ve her alanda laiklik gibi ilkeleri içeren öncekinden daha radikal bir programı uygulamaya başlamışlardı (Gelişim Basım, 1975: 348-49).

Fakat bunlar sağcı blok açısından kesinlikle kabul edilemez taleplerdi. Kendisini büyük İspanya'nın koruyucusu olarak gören ordunun büyük subayları da bu durumdan rahatsızdı. Büyük toprak sahiplerinin desteği kazanan sağcı blok şiddetli muhalefetini arttırmaktaydı. Bununla birlikte ordudaki küçük burjuva subaylar cumhuriyeti destekliyor ve küçük burjuvazinin çıkarlarıyla uyuşan her türlü tedbirin güvencesi olacağı garantisini veriyordu. Proletarya ise daha önceki cumhuriyetçilerin uygulamalarının içinin boş olduğunu bildiğinden bu sefer daha temkinli davranıyor ve haklarının hemen verilmesi için büyük grev hareketleri başlatıyordu. Temmuz'daki faşist darbeye ve iç savaşın başlamasına kadar seçimlerden sonra toplam 113 genel ve 228 kısmi grev yapılmıştır. Bunun yanında ülkede sağcıların kışkırtması sonucu büyük bir terör dalgası esmeye başlamıştı. Ülkede 145 bombalama, 269 öldürme 1287 yaralama olayı gerçekleştirilmiş ve 160 kilise ateşe verilmişti (Conlon, 2001: 2). Meclis'te muhalefet giderek şiddetlenmiş ve hatta sağcı milletvekili Calvo Sotelo şunları söylemiştir: "Bu kısır, bu işlemez devlete karşı, bütünleşmiş bir devlet teklif ediyorum. Birçokları ona, faşist devlet diyecekler, biliyorum. Ama faşist devlet, grevlerin, kargaşalığın, mülkiyete karşı saldırganlığın sonu demekse; faşistim ben. Bunu hepimizin önünde, övünerek söylüyorum." (Gelişim Basım, 1975: 354).

Sonuçta 17 Temmuz 1936'da İspanyol Fas'ında General Franco önderliğinde hükümet darbesi yapıldı ve darbe çağrısını izleyen üç gün içerisinde İspanya'daki elli garnizonun tümü yukarıda tanımlandığı biçimiyle uygulamaya geçirmek istenen bir faşizmin yanında yer aldı. Böylelikle üç yıl sürecek ve bir milyon kişinin ölümüyle sonuçlanacak İspanyol İç Savaşı başlamış oldu.

Gerek İspanya'daki hâkim sınıfların faşizm karşısında gösterdiği tavır, gerekse de İngiltere, ABD ve Fransa gibi ülkelerin Franco faşizmine sessiz kalmaları aslında faşizmin temelde kapitalizme aykırı bir düzen olmadığını, hatta sosyalist devrimci gelişmeler karşısında kapitalizmin koruyucusu, bir tür lejyoneri olduğu sonucu çıkartılabilir. İspanya'da da durum buna benzer bir gelişme göstermiş, faşizme karşı savaştan cumhuriyetçi kanat bile sonunda uzlaşmayı seçmiştir. Savaş aslında birbirleriyle çelişen iki ayrı burjuvazinin işçi sınıfının etkin varlığı koşullarında uzlaşmamalarından ileri gelmektedir. Küçük ve sanayi burjuvazisinin, büyük toprak sahipleriyle kapitalist tercihlerinin çakışmaması küçük burjuvazinin amaçlarına ulaşması için işçi sınıfı partilerini kullanmasını gerekli kılmış. İşçi sınıfının da giderek radikalleşmesi, İspanyol kapitalizmine daha henüz olgunlaşmadan çöküşü yaşayabileceğini göstermiştir. Eğer devrimci işçi sınıfı hareketi bu kadar çok gelişmemiş olsaydı, cumhuriyetin büyük toprak sahipleri ve bazı faşist güçlerle uzlaşarak devam etmesinin önünde pek bir engel kalmayacaktı. Fakat işçi sınıfının talepleri cumhuriyetçilerin de amaçlarının önünde büyük engel teşkil edeceğinden ve artık sosyal patlamayı dengeleyemeyecek durumda oluşları savaşı kaçınılmaz kılmıştır.⁵

Pietro Nenni, savaşın sonuçları 1936 ve 1939 yıllarındaki durumları karşılaştırarak şu şekilde anlatmaktadır:

1936'da İspanya. 1936 genel seçimleri. İki Cephe kuruluyor: Halk Cephesi, Milliyetçi Cephe. Solcuların istekleri: Grevci madencilerin affı; 'herkese ekmek, barış ve özgürlük'. Sağcıların istekleri: Yeni bir İspanya, bir tek ve büyük İspanya. Halk Cephesi dört milyon oy alarak seçimlerden galip çıkıyor. Sağcılar üç buçuk milyon oy alıyor. Halk Cephesi, İspanya Parlamentosu'nda mutlak çoğunluğu

⁵ İspanyol İç Savaşı'nın sebepleri ve süreci hakkında Türkçe yayınlanmış oldukça fazla sayıda kitap ve makale bulunmaktadır. Bunların detaylı bir dökümünü yapmak bu yazının amacının dışındadır. Fakat Türkiye'deki İç Savaş literatürünün farklı bir değerlendirmesi ve bu konudaki başlıca yayınların dökümü için yeni bir kaynağı burada belirtmek yerinde olacaktır. bkz. (Çatal, 2017).

sağlıyor. Köylüler işletilmeyen toprakları ele geçiriyorlar. Asturias madencileri serbest bırakılıyor. Bütün ücretler %15 arttırılıyor. 200 kilise yerle bir olmuş. 300 politikacı öldürülmüş. 130 grev olmuş. 10 gazete saldırıya uğramış. 1939'da İspanya. İki milyon mahkum. Beş yüz bin ev yıkılmış. Yüz seksen üç şehir büyük bir hasara uğramış. Üç yılda bir milyon ölü. Beş yüz bin sürgün. Altı yüz bin kişilik bir ordu. Tek bir parti: Falanj Partisi. Tek bir din: Katolik dini. Tek şef: Franco. Ücretler 1936'daki seviyeye inmiş. Büyük toprak sahipleri topraklarına kavuşmuş. (Gelişim Basım, 1975: 377).

Sonuçta Franco öncülüğünde bütünleşen İspanyol sağı, İtalya veya Almanya'dakinden farklı, fakat kendi yerel dinamiklerinden beslenen bir "pro-faşist" yönetimin ülkede egemen olmasını sağlamıştır. Iç Savaş sonrasında kurulan düzeni, klasik anlamda İkinci Dünya Savaşı dönemi faşizmlerinden ayıran unsur temelde emperyal hedefler ile ulusal sorunun eksikliği olarak gözükmektedir. Kendi sınıfsal çatışmasını halletmiş ve yayılmacı bir emperyal hedefi bulunmayan, bu anlamda bir *Lebensraum*'a (hayat alanı) ihtiyaç duymayan İspanyol Faşizmi, özellikle İtalya'daki devrimci sürece müdahale ve yerleşik düzenin tesisi gibi amaçlarının İspanya özelinde Franco'nun önderliğinde gerçekleştirildiği bir biçim olarak ele alınabilir. Bu aşamada tartışılması gereken önemli bir husus ise, özgül bir örnek olarak İspanyol Faşizminin, İkinci Dünya Savaşı sonrasında faşizmlerin yenilgisinin ardından nasıl bir gelişme ve süreklilik gösterdiği olmalıdır. Böylelikle bu özgül örneğin sürekliliğini ve "uyumsallaşmış" (*adaptive*) niteliğini anlayabilmek mümkün hale gelebilecektir.

3. FRANCO DÖNEMİNDE DEVLET VE SINIFLAR

İki savaş arası dönemde kendi İkinci Dünya Savaşı'nı yaşayan İspanya, iç savaştan galip çıkan milliyetçi ittifakın yürüteceği politik stratejilerin yardımıyla, modern Avrupa tarihinin en uzun süren diktatörlüğüne sahne olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nın gerekçesi olarak da gösterilen Faşizm ve Nazizm türü bir korporatist devlet biçiminin nasıl olup da, İkinci Dünya Savaşı'nın galipleri safında bulunan liberal-kapitalist düşüncenin varlığıyla birlikte yaşamını sürdürdürebildiği aslında temel olarak İspanyol devletinin izlediği uyum politikalarının bir sonucudur. 1939 yılından 1969'a kadar katı bir biçimde devam eden ve sonraları biraz yumuşayarak da olsa devletin şefi (*Caudillo*)⁶ olma görevini sürdüren Franco'nun 20 Kasım 1975'te ölümüne kadar iktidarda kalacaktır. Önceki döneme göre biraz daha yumuşamakla birlikte İspanya'da, totaliter rejimin varlığını sürdürebilmesi aslında mevcut rejiminin tam anlamıyla kapitalist ilkelerle çok da çelişmeyebileceğini göstermektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında yerini, biraz da zorunlu olarak, dış dünyaya açık bir ekonomik yapıya bırakmasına rağmen toplumsal yapı ve sınıfların ülke yönetiminde konumlanışında pek bir değişikliğin görülmemesi, temelde Korporatif Devlet modelinin kapitalist gelişmenin önünde katı bir engel teşkil etmediğini göstermektedir. Bu bölümde, özellikle rejimin kendisini tam olarak yerleştirdiği 1939-1949 dönemi ve ardından gelen açılma politikasıyla dış ekonomik ilişkiler açısından biraz daha liberalleşen 1949-1969 arasında İspanya'nın sınıfsal ve sosyal yapısı incelenecektir. Bunun için öncelikle İspanyol Korporatizminin genel nitelikleri anlatılacak ve ardından ülke içindeki işçilerin, köylülerin, kadınların ve basın ve kültür gibi bazı sosyal kontrol araçlarının gelişimi ve ülkenin sistemi içerisinde dönüştüğü biçimler incelenecektir.

6 En genel anlamıyla "lider" veya "devlet başkanı" olarak tercüme edilebilecek olan bu kavram, aynı zamanda Franco'yu El Cid ve Asturias'nın Ortaçağ kralları gibi kutsal tarihi kişiliklere bağlama çabasının da sonucunda kavramsallaştırılmıştır (Mann, 2015: 476).

4. KORPORATİZM VE FRANKOİZM

İspanyol Korporatizminin kurucu temel ilkeleri, 26 Temmuz 1946 tarihinde yayınlanan "Veraset Kanunu"nda şu şekilde sıralanmıştır: 9 Mart 1938 tarihli İş Şartı, 15 Temmuz 1942 tarihli "Cortez"lerin (meclis) kuruluş kanunu, 17 Temmuz 1945 tarihli İspanyolların Hak ve Görevlerini gösteren Şart, 22 Ekim 1945 tarihli Referandum Kanunu, 26 Temmuz 1946 tarihli Veraset Kanunu (Göze, 1968: 147-48). İtalya, Portekiz, Avusturya ile birlikte İspanya bu yasalar yolu ile saf korporatizmin uygulandığı ülkelerden olmuştur. Saf korporatist devlet sistemlerinin en temel özelliği kişi ve devlet ilişkilerinin düzenlenme biçiminde görülmektedir.⁷ Bu türden siyasal yapılarda kişi, devlet karşısında doğal hak ve hürriyetlere sahip bir varlık olarak kabul edilmediğinden, liberal teorideki devlet gücünün kişi hak ve hürriyetleriyle sınırlı olduğunu kuralı uygulanmamaktadır. Buna göre, İspanya'da uygulandığı biçimiyle korporatizmde toplumun ve devletin temel unsuru, en küçük birimi olarak bireyleri değil, doğal bir kurum olarak kabul ettiği aileyi almaktadır. Bunun yanı sıra mesleki kurumların temsilcisi olarak sendikaları ve yerel kurumlar olarak da belediyeleri devletin ve toplumun temel unsuru olarak kabul etmektedir. Kişiler, toplum ve devlet içindeki yerini içinde bulunduğu bu kurumlar yolu ile elde edebilecektir. Birey olarak bir değer ve varlığın tanınmaması, bireylerin ancak devlet içindeki yeri ve yerine getirdiği toplumsal fonksiyonları dikkate alınarak bir varlık ve değer kazanabileceği kuralının uygulanmasını doğurmaktaydı. Toplum içerisinde ailede, çalışma hayatında veya yerel düzeyde bir işlevi olmayan birey, devlet içerisinde herhangi bir hakkın sahibi olamayacaktı (Mann, 2015: 148-49).

Bu türden bir devletin kurgulanmasının en temel sebebi İç Savaş ortamının getirdiği kargaşa ve yıkımın yerine yeni ve sınırsız bir toplum yaratılmak istenmesi olmuştur. İç Savaş'ın galip tarafını oluşturan milliyetçi ittifak, savaş sonrasında aralarındaki farklı çıkarların uzlaşmaması dolayısıyla kısa süreli bir bocalama geçirdi ise de, ittifakı oluşturan güçlerin ortak çıkarlarının savaş sonrası dönemde de yeni bir devlet kurulurken hala geçerli olması ve bunun sürekliliğinin Franco'nun kişiliğinde gerçekleştirilebilmesi bu türden bir yapının kurulmasını mümkün kılmıştır. Neredeyse 1975'e kadar geçen sürede, askeri müdahalecilik, aşırı sağın İç Savaş'ın bir sonucu olarak oluşmuş büyük nefreti, kullanılmayan modası geçmiş endüstri ve eşitsiz gelişme, İspanya'nın siyasi yörüngesini belirlemiştir. Bütün bunlar aslında tek bir şeyin sonucu olarak görülebilir: İspanya Franco yönetimi altında sanki bir işgal ordusu tarafından fethedilmiş bir ülke gibi yönetilmekteydi (Preston, 1986: 3). Bu ruh halinin varlığı savaş sonrası İspanya'sının galipler ve mağluplar olarak bölünmesi ve bu bölünmenin galipler koalisyonundan oluşan ittifak tarafından sürekli dile getirilmesi yolu ile oluşturulmaktaydı. Galiplerin oluşturduğu yeni rejim 1939 yılında 271,139 siyasi mahkûmu hapishanelere, toplama ve çalışma kamplarına göndermiş ve bu uygulamalar 1940'lı yılların ortalarına kadar devam ettirilmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında Miğfer devletleri yenilgiye uğratılmaya başlandığı andan itibaren ve özellikle de Stalingrad yenilgisinin ardından, İspanya yönetimi bu uygulamasından vazgeçmiş ve büyük savaşın galiplerinin yaratacağı yeni dünyadan dışlanmamak için bu yönde iyi ilişkileri geliştirebilecek girişimleri başlatmıştır. İspanya'da İç Savaş'ın karşı bloğunu oluşturan Cumhuriyetçi kanadın yenilgisini açıklamasının ardından bile, çoğu kırsal bölgede savaş bir gerilla mücadelesi olarak 1951 yılına kadar devam etmiştir. Savaşın düşük yoğunluklu çatışmalar şeklinde bu kadar geç bir tarihe kadar devam

7 Korporatizmin daha güncel bir tanımlaması ve faşizmle ilişkili örnekleri üzerinden bir açıklaması için bkz. (Mann, 2015: 76 vd).

etmesi, İç Savaş sırasında oluşturulan milliyetçi ittifakın yeni bir iç savaş korkusuyla bölünmemesine ve Franco tarafından yeni bir rejimin oluşturulmasına imkân sağlanmasına neden olmuştur (Preston, 1986: 4).

,Almanya'da *Führer* ve İtalya'da *Duce* isimleriyle iktidarda olan faşist rejimlere benzer bir şekilde Franco'nun şahsi varlığı ve iktidarı da İspanya'da *El Caudillo* olarak anılmakta ve Almanya'daki *Führerprinzip'e* benzer bir yönetim anlayışını niteler biçimde *Caudillismo* adı altında yönetimi sürdürmektedir (Carr, 1982: 3). *El Caudillo* kişisel iktidarını ve devlet üzerindeki kontrolünü çeşitli yollardan yürütebilmekteydi. Bakanlık pozisyonlarını ve devlet yönetiminin önemli noktalarını büyük bir ustalıklarla kullanmakta, yolsuzlukların olduğu yerleri görmezlikten gelmekte ve özellikle sürgüne yollanmış eski solcu yönetimin varlığını ve ülkeye yönelik dışarıdan gelebilecek olan tehditleri sürekli bir tehlikenin işaretleri olarak vurgulayarak kendi tarafından bir bloğun oluşmasını sağlamaktaydı. Daha da önemlisi milliyetçi ittifakı oluşturan güçler kendi aralarındaki sorunları gideremediği zamanlarda arabuluculuk görevini yerine getirmekte ve böylece sürekli tehdit vurgusunun bir araya getirdiği bloğun menfaatinin sağlandığı ve bunun içerisinde halkın yoğun olarak baskı altında tutulduğu bir rejimin idaresini elinde tutabilmekteydi (Preston, 1986: 5).

Halk bu yönetim tarzı çerçevesinde güçlü bir devletin varlığı şartına bağlı olarak kontrol altına alınmak istenmiştir. Güçlü devletin varlığının gerekliliği kişisel özgürlüklerin garantisi olarak sunulmuştur. Güçlü bir devlet ve milletin varlığı yoluyla, ancak ve ancak insanlık onurunun, insanın şeref, haysiyet ve hürriyetinin sürekliliğini ve dokunulmazlığını koruyabileceği söylenmekteydi. Bu yüzden İspanyol korporatizminde bireysel hak ve hürriyetlerin hiçbir biçimde devletin birliği ve bütünlüğü, bağımsızlığı aleyhine kullanılmayacağı bildirilmektedir. Bu gereklilik halkın üzerinde yoğun bir kontrol mekanizmasının geliştirilmesini gerekli kılmıştır. Daha önceki pratiklerin doğurduğu sonuçlar göz önüne alındığında, savaş sonrası hâkim sınıfsal yapının da ihtiyaçlarına uygun bir biçimde özellikle işçi sınıfı ve köylülüğün kontrol altında tutulması gerekmektedir. Ülkenin milli birlik ve bütünlüğünü bozucu olarak nitelenen sendikal oluşumlar ve siyasi katılım ihtiyaca uygun bir biçimde törpülenerek devlet kontrolü altına sokulmuştur. Buna göre korporatif sistemin özüne uygun bir biçimde, devleti bölen bir unsur olarak sınıf mücadelesini engellemek için, mesleki temsil esasına dayalı sendikal düzenlemelere gidilmiştir. Aynı üretim kolunda çalışan bütün üreticiler, yani işçiler, işverenler ve teknik elemanlar organik bir bütün, organik bir birim oluşturmak üzere kurumsallaştırılacaktır. Korporasyonlar devletin yönetimi, sevk ve idaresi altında kurulacak ve toplumda hiçbir ekonomik faaliyet ve fonksiyon korporasyon kurumları dışında kalmayacaktır. Sendikalar düzeyinde örgütlenen korporasyonların başında da devletin ve partinin ileri gelen kişileri yer alacaktır. Bu yolla yöneticilerin sınıfsal mücadele üzerinde doğrudan etkisi olabilecektir. Siyasete katılım da bu korporasyonlar yani mesleki temsil esasına göre olacaktır. Böylece devletin esaslarına uygun bir biçimde toplumda herhangi bir fonksiyonu olmayan kişiler bireysel hakların kullanımı açısından uygun bulunmayacak ve toplumun yönetimi içerisine dâhil edilemeyecektir. Siyasi partiler bu aşamada siyasal hayatın temel unsuru olarak görülmemektedir (Göze, 1968: 149-52).

İspanya temsilciler meclisi Cortez ise rejimin totaliter yanını gizleyebilmek için göstermelik olarak varlığını korumuştur. 17 Mayıs 1958'de çıkarılan Hareketin Kuralları Yasası'nda İspanya geleneksel, Katolik, sosyal ve temsili bir monarşi olarak tanımlanmaktadır. Buna uygun bir biçimde 1942 yılında oluşturulmuş olan Cortez bir danışma meclisi gibi hareket etmiştir. Genel olarak ülkede yönetimde yer alan ittifak üyesi ailelerin temsil edildiği bir kurum olan mecliste, seçimler göstermelik olarak yapılmakta ve çoğu zaman

atama ile gerçekleştirilmekteydi. Meclisin neredeyse yarısından çoğu devletin çeşitli kademelerinde görev alan kişilerden oluşmaktaydı. Bu anlamda devletin baştan aşağıya kontrolünü sağlamaya yönelik bir meclis işlevi görmüştür (Carr, 1982, 705).

Yeni devletin ilk kuruluş yıllarında ekonomik yapı tarımsal nitelikli kendine yeterlilik esasına dayalı bir düzeyde kurgulanmıştı. Bunun en temel sebebi, ittifakı oluşturan büyük toprak sahiplerinin, I. Dünya Savaşı sırasında yok edilmeye çalışılan *latifundia* sistemini yeniden hâkim kılama çabalarıdır. 1949 yılına kadar sürdürülmeye çalışılan kendine yeterlilik prensibi Avrupa'nın İkinci Dünya Savaşı sonrası yeniden inşası için yürütülen Marshall Yardımı'ndan İspanya'nın faydalanamamasını doğurmuştur. Büyük toprak sahiplerine ucuz işgücünün sağlandığı ve iç pazarın bu yolla ithal mallarının rekabetinden korunduğu kendine yeterli bir ekonomi kısa süre sonra özellikle sanayi destekleyemez duruma gelmiş ve uluslararası baskı ile de bu ekonomik yapının yeniden düzenlenmesini gerektirmiştir. Özellikle sanayi için gerekli hammadde ve enerji sorunu ülkeyi uluslararası ekonomik alana açılmaya zorlamış ve Amerikan kredisi için başvurmasını doğurmuştur. Amerika için Soğuk Savaş döneminin vazgeçilemeyecek niteliklerine sahip İspanya devletini desteklemek de önemli bir hale gelmiştir. Savaş sonrası özellikle Sovyetler Birliği'nin yükselen uluslararası saygınlığı karşısında daha farklı bir sistem önerisini ABD İspanya üzerinden gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu anlamda ABD, sisteminde yeni düzenlemelerle uluslararası pazara açılan İspanya'yı birçok alanda kollamış ve yatırımcılarını oraya yönlendirmiştir. İspanya'nın artık bir refleks halinde yürüttüğü anti-komünizm ve ekonomik sisteminin esaslarından olan işçi ve köylülerin kontrol altında tutulmasıyla ucuz emek piyasası haline gelmesi yabancı yatırımcılar için de cazip bir alternatif haline gelecek ve özellikle 1950'li yılların iklimine uygun biçimde İspanya desteklenirken, ekonomik olarak krizden çıkış koşullarını yakalayacaktır (Preston, 1986: 6-7).

İspanya'da korporatist sistemin en büyük özelliklerin birisi, sistemi oluşturan sınıfsal bileşimin ihtiyaçlarına uygun bir biçimde dünyanın ekonomik ve politik gelişmeleri karşısında kendisini yenileyebilmesi ve değişen şartlara karşı kendisini koruyabilmek için yapısal değişimlere gitmesidir. İspanyol tipi faşizme "uyumsal" niteliğini kazandıran bu özellik, savaş sonrası dönemde de yaşamasının yolunu açacaktır. İki büyük dünya savaşına da aktif olarak katılmayan İspanya ideolojik yakınlığından dolayı İkinci Dünya Savaşı'nda Miğfer devletlerine yakın durmuş fakat savaşın onlar açısından kötü sonuçlanacağını anladığı andan itibaren rotasını liberal kapitalist Batıya çevirmiştir. Kendisine yeterli bir yapının savunucusu iken, dünya ekonomik sisteminde meydana gelen değişimler karşısında kendisini dışa açmış ve Avrupa değerleri karşısında geliştirilen düşünsel geleneğine rağmen, bu dışa açılma sonrasında giderek kentleşmiş ve eskiden eleştirdiği Avrupa Birliği'ne girmek için çabalama başlatmıştır. Bütün bu çabalar İspanya'daki sistemi oluşturan sınıfsal bileşimin "fırsatçı" niteliğinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Sınıfsal konumunun getirdiği ayrıcalıkları yönetim biçimleri arasında en kolay nasıl koruyabileceklerse, İspanya'nın hâkim sınıfları veya sosyalist muhalefetin genel olarak tanımladığı biçimiyle oligarşisi, oraya yönelmişlerdir. Halkın genel yaşam düzeyi ve demokratikleşme açısından kısa zamanda çok büyük değişiklik gözükme bile ve hatta ekonominin dışa açılmasıyla beklenebilecek olan demokratikleşme hemen gözükme bile, zaman içerisinde istemeye istemeye demokratik hakların da tekrar tesis edilmesini sağlamak zorunda kalmışlardır. Bu iktisadi anlamda uyum sağlama özelliği İspanya totalitarizminin uzun süreler yaşamasını sağlamıştır.

Kısa zaman içerisinde değişen ekonomi politikası ülke içindeki politik iklimin de değişmesine yol açacak ve İspanyol Falanj Partisi'nin kurmaya çalıştığı ekonomik yapının yerine, daha dışa açık bir politikanın yürütücüsü olma rolünü, sanayi kesiminin daha yoğun olarak varlığını sürdürdüğü ve düşmanlarının "kutsal mafya" olarak adlandırdığı, *Opus Dei* alacaktır. 1957 Restorasyonu olarak adlandırılan ekonomiyi daha sanayi temelli bir modern kapitalizme yöneltme girişimleri, temel olarak halkın üzerindeki baskıyı hafifletmeyecektir. Ağırlıklı olarak ekonomik teknokratlardan oluşan *Opus Dei* yönetimi, *Movimiento* adını verdikleri geniş bir paternalistik korunaklı şemsiye altında bütün hâkim sınıfların varlığını güvenli bir şekilde devam ettirmesini sağlayacaktır. 1960'ların ortasında baş gösteren krizler karşısında yetersiz duruma düşen bu yönetim biçimi, kısa zaman sonra yeni partilere ve siyasal oluşumlara izin vermek durumunda kalacaktır. Fakat bütün bu gelişmelere rağmen, Franco'nun önder ve yönlendirici varlığı, sınıfların kompozisyonu açısından güvenli bir ortamın garantisi olarak kabul edilecektir. 1966 yılında, muhaliflerin "suçlu" ve "Moskova ajanı" olarak damgalandığı bu sistemin devamını ve *Opus Dei*'nin meşruiyetini sağlayan referandumda alınan %95,6'lık "Evet" oyu, halkın ne derece sindirildiğinin ve sosyal kontrolün çok iyi kurulduğunun da bir göstergesidir (Preston, 1986: 8, 11; Carabana, 1988: 213).

Yeni ekonomik sistem eski kendine yeterli sisteme göre büyük bir kalkınma yaratmış ve görece yükselen fakat yine de dünya emek piyasasına göre çok aşağıda olan ücretler yeni bir orta sınıf yaratmıştır. Bununla birlikte dışarıya açılma sonucu ülkeye girmeye başlayan yeni ve çok sayıdaki mal ülkede geniş çaplı bir tüketim ekonomisinin başlamasını doğurmuştur. Tüketim ekonomisi dışı açılmayla birlikte dönüşen kendine yeterlilikten sonra ülkede hâkim olan diğer bir sistem olarak kabul edilecektir. Tüketim aynı zamanda insanların sosyal yaşamlarında da farklılık yaratacak ve daha önce Falanj Partisi tarafından hâkim kılınmaya istenilen kendine yeterli ve daha keskin sınırları olana toplumsal yaşam bu yeni ekonomik yapı ile birlikte daha farklı bir karaktere bürünerek gevşeyecektir (Preston, 1986: 17). Tüketim çılgınlığı ve yeni kullanılacak olan televizyon, basın gibi kontrol araçlarıyla toplum eskinin zora dayalı baskı araçlarına göre daha kolay kontrol altına alınabilir bir pozisyona çekilecektir.

İç Savaş sonrası yeni İspanyol devletinin en önem verdiği konulardan biri toplumun yeniden bir iç savaşa sürüklenmesini ve yeni devleti oluşturan sınıfsal ittifakın çıkarlarını bozmasını engellemek için kontrol altında tutulması olmuştur. Basın bu işin ilk aşamasını oluşturmaktadır. Yapılan ilk iş, savaş sırasında ele geçirilen yerlerdeki basım-yayın için gerekli olan aletlere el koyarak onları bir bütün halinde işler kılmak olmuştur. Buna yönelik olarak kurulan Hareketin Basın Zinciri isimli organizasyon, yaklaşık kırk farklı gazeteyi kendi bünyesinde toplamış ve bu gazeteleri desteklemeyi Franco'nun ölümüne kadar devam etmiştir. İspanya'nın bütününe yayılacak kadar geniş bir dağıtım ağı kuran bu organizasyon ideolojik yaygınlaştırmayı bu yolla kolaylıkla yapabilmekteydi. Diğer gazeteler de bu devlet gazeteleri ile birlikte yaşamlarını devam ettirdiler. Fakat bunlar için basın özgürlüğü diye bir şey söz konusu olamazdı. Bütün yayınlar merkezi düzeyde denetleniyor ve hangi konularda yayın yapılabileceği bu gazetelere de bildiriliyordu. 1966'da çıkan yeni basın kanunu bu sansür tarzını biraz engellediyse de sansürün ve devlet yöneticilerin basın üzerinde kurduğu baskının kalkması ancak 1983 yılında iktidara gelen sosyalist yönetimin kültür bakanı Javier Solana tarafından gerçekleştirilecektir (Bengona, 1997: 158-62).

Eğitim de korporatist tarzda örgütlenmiş devletin çok önem verdiği bir konu olacaktır. Özellikle Katolik inanç sisteminin en öncelikle üzerinde durduğu toplumsal proje olarak eğitimin kontrol altında tutulması ve

eğitim yoluyla kitlelere istenilen bilincin sağlanması Katolik İspanya'nın temellerini oluşturacağı düşüncesiyle geliştirilmiştir. Eğitim temel olarak Katolisizm, milliyetçilik, pedagojik ve ahlaki reaksiyonerlik ve elitizm ile şekillenmiştir. Müfredatta yer alan milliyetçilik ve reaksiyonerlik önceki eğitim metot ve organizasyonlarının bütünüyle reddine dayanmaktaydı. Yardımcı eğitim kurumlarının varlığını tamamen ortadan kaldıran bu sistem, cinsel ayrımcılığa dayalı bir yöntemle kızların evlerde eğitim görmesini amaçlamıştır. Elitizm, en temelde özel okulların yaygınlaşmasını sağlamış ve büyük kitlelerin devlet okullarında düşük seviyede aldıkları bilginin yanı sıra özellikle orta üstü elit ailelerin çocukları özel okullara gönderilerek geleceğin yönetici adaylarının yetiştirilmesi için desteklenmesi sağlamıştır. Bu yolla iktidarda olan sınıfların aileleri kendi sınıfsal durumlarına uygun bir eğitimi alırken, aşağı sınıfların devlet yönetiminde yükselmesinin önü kesilmek istenmiştir (Carabana, 1988: 219).

Kültürel yapılanma, ekonomik değişimin etkisiyle dönem dönem farklılaşmış fakat genelde halkın bütününe yaygınlaştırılmış apolitik bir ortamın yaratılmasını hedeflemiştir. Klasik Flanjizmin yaşandığı ilk dönemlerde halk politikadan uzak tutularak ve sıkı Katolik eğitimi verilerek baş eğdirilmeye çalışılmış ve suskunlaştırılmıştır. Sinema ve radyonun devlet kontrolü altında oluşu, eğlence tarzlarının da bu kurallar dâhilinde yapılandırılmasını gerektirmiştir. Halkın bunun dışında en büyük eğlencesi ve iktidar tarafından da sürekli olarak yüceltilen ve özendirilen futbol karşılaşmaları olmuştur. Futbol ve özellikle de Real Madrid'in başarıları yeni İspanyol devletinin ulusal gururu haline getirilmiş ve Real Madrid aynı zamanda İspanyol ulusal onurunun İspanya'nın düşmanlarına karşı bir gösterisi olarak algılanmıştır (Aja, 1998: 110). 1960'ların ekonomik açılımları ve televizyonun gündelik hayata girmesiyle birlikte, tüketim ekonomisinin yapılandığı televizyon programları halkın bütününe sistemle entegrasyonunu sağlamıştır. Özellikle uzun dönemlere yaygınlaştırılmış pembe diziler halkın büyük bölümünün ve özellikle kadınların yeni ekonomik düzenin gereklerine uygun bir hayat tarzının gösterisini seyretmelerini amaçlamıştır. Bu diziler yoluyla sürekli olarak göz önüne serilen, Katolik, kapitalist, aile değerlerine her şeyden önce önem veren hayatlar yeni İspanyol devletinin örnek alacağı rol modellerini yaratmıştır (Holguin, 2001: 696).

Daha önceki sınıfsal yapının hâkim unsurlarından biri olan ordu ise, Franco döneminde daha pasif bir role sahiptir. Ordu gibi kontrolü zor büyük bir güç yerine partinin zor kullanma yetkisi arttırılacaktır. Zaman içerisinde sadece iç güvenliği ve sosyal kontrolü sağlama rollerine indirgenecek olan ordunun rolü ulusal güvenliği sağlamak açısından zayıf bir konuma düşürülecektir. Ordunun giderek azalan bütçesi dolayısıyla elindeki güç miktarı sınırlandırılacak ve 1970'lere gelindiğinde Avrupa devletlerine göre en küçük bütçeye sahip ordu olarak kalacaktır (Carr, 1982: 698; Preston, 1986: 4). Bu noktada İspanyol Faşizminin tanımında yer alan daha çok iç çatışmaya karşı örgütlenmiş bir zor aygıtı, dışarıda emperyal yayılma hedefini geriye bıraktığı ölçüde gereksizleşmeye başlamış iç güvenlik polis ve benzeri militarist örgütlenmeler aracılığıyla düzenlenmiştir.

İşçi sınıfı siyasetinin en büyük savunucusu durumunda olan Marksizm'i en büyük düşmanlardan biri olarak seçmiş ve İç Savaş sırasında da kaybedenler safında olmakla ve İspanya'ya ihanetle suçlanan sosyalistlere karşı büyük bir terör dalgası estiren yeni yönetim, bu sorunu çözebilmek için çok büyük önlemler alma yoluna gitmiştir. Özünde emek piyasasının kontrolünü ve tarım ve sanayi için ucuz işgücünün sürekli hale getirilmesi çabasını ifade eden korporatizm, bu çerçevede yeni yönetimin temel ideolojik yönelimi olmuştur. Yeni İspanya'nın emek piyasasını düzenlemek işi 1938 tarihli İş Şartı ile yürütülmüş ve burada

temel esasların ne olacağı belirtilmiştir. İş gücü milli sendikalar aracılığıyla yürütülecek ve bunlar da sürekli olarak devletin kontrolü altında olacaktır. Ancak 1967’de değiştirilecek olan bu yasanın ana unsurları şöyledir: 1- Devlet Millisendikalist (*Nationalsyndicalist*) teşkilatı birlik, bütünlük ve hiyerarşi kurallarına bağlıdır (1967’deki düzenlemede millisendikalist ve birlik, bütünlük ve hiyerarşi kelimeleri çıkartılarak yerine sendikal organizasyon terimi geçirilmiştir); 2- Bütün ekonomik faktörler üretim faaliyetlerine göre dikey sendikal üyelikle zorunlu tutulmuştur (dikey terimi 1967 yılında çıkarılmış ve örgütlenme her düzeyde eşitlikçi temelde dağıtılmıştır); 3- Sendikal organizasyon devlet yönlendirmesinde bir kamu kurumudur; 4- Hiyerarşi Falanj militanları tarafından sağlanacaktır (bu şart 1967’de kaldırılmıştır); 5- Sendika, devletin ekonomik politikalarının uygulanmasının bir aracıdır ve işgücünün düzenli dağıtılmasını esas almaktadır; 6- Sendika üretimle ilgili çeşitli organizasyonları ekonomik olarak destekleyebilir; 7- İşgücünün yerleştirilmesi aşamasında gereği duyulduğunda bazı başka bürolar kurulabilir; 8- Sendika üretimle ilgili istatistikleri devletin yetkili kurumlarına sunmakla yükümlüdür; 9- Sendika Kanunu ekonomik örgütlerin yeni sisteme nasıl entegre edileceklerini belirleyecektir (Ellwood, 1976: 159-160).

Daha çok Falanj partisinin hâkim olduğu kendine yeterlilik döneminin uygulaması olarak kalan bu durum *Opus Dei* zamanında da devam ettirilmiş fakat yine de bazı kısa süreli ve çok kolay bastırılabilmiş grevler ve ayaklanmaları engelleyememiştir. Sanayi gelişmesi, köylü nüfusun yoğun şekilde köyden kente göçünü ve yeni bir işçi sınıfının yaratılmasını doğurmuştur. İşçi sınıfı için şehir hayatı, aşırı kalabalık, düşük kaliteli hizmet, köhne bir biçimde inşa edilmiş varoşlar demektir ve bu türden gettoların oluşturulması ülkede arazi spekülasyonunun ve yolsuzluklarla belirlenmiş inşaat sektörünün gelişimini getirmiştir. Bu durum, işçi sınıfı ücretlerinin düşük seviyede tutulmasını garanti altına alan devlet sendikalarının toplumsal etkisi yoluyla, üretimin toprak ve sanayii aristokrasiden dikkatle izole edilmesi sonucunda yaşatılabilmiştir (Ellwood, 1976: 163).

Opus Dei ile birlikte geliştirilen 1959 planı, ülkede sanayi anlamında bir canlanma getirmiş olsa bile işçiler açısından pek bir farklılık doğurmamıştır. Planın sonuçlarına göre işçi ücretlerinde %23 oranında bir indirim yaşanmıştır (Ellwood, 1976: 168). 1960’ların ortalarına gelindiğinde ekonomik dışı açılmanın bir sonucu olarak ülkeye yabancı sermaye çekebilmek için, ülke ucuz işgücü pazarı olarak pazarlanmaya başlamış ve bu yolla birçok yabancı yatırımcı ülkenin cazibesine kapılıp ve bir yandan da ABD’nin desteğiyle yatırımlarını İspanya içine yoğunlaştırmıştır (Ellwood, 1976: 172).

1970’lere doğru uzanan süreçte, ülkenin yeni sanayileşme projelerinin içinde uzmanlaşmış işçilere duyduğu ihtiyaç gelir seviyesi oldukça yüksek olan yeni bir “orta-sınıflaşan işçi sınıfı” yaratmıştır. Tüketim ekonomisinin de desteğiyle bu işçi sınıfı Franco sonrası dönüşümde aktif bir rol oynamış ve daha demokratik bir İspanya’nın yaratılmasında öncü desteği sağlamıştır (Preston, 1986: 17).

Eduardo Sevilla-Guzman, Franco dönemi tarım politikasını üç döneme ayırmaktadır. Ülkenin bütünlüklü ekonomik dönüşümüne uygun olarak yapılan bu dönemlendirmeye göre, 1939-51 arası Tarımsal Faşizm olarak adlandırılmaktadır. İç Savaş sonrası ilk dönemde uygulanan bu politikaya göre büyük toprak sahiplerinin çıkarlarına uygun bir biçimde düzenlenmiş bir tarımsal emek piyasası yaratmak temel olmuştur. Latifundiaların işlenmesi için gerekli olan büyük miktardaki düşük ücretle çalışacak tarımsal işgücü bu ilk düzenlemeyle hiçbir güvence ve sendikalaşma imkânı sağlanmadan ve çoğu zaman zor kullanarak çalıştırılmıştır. Bunu kabul edemeyecek durumda olan tarım işçilerinin bir bölümü kente

göç etmek istemişlerse de, yeni devletin ideolojik yönelimine uygun bir biçimde propagandif unsurlar içeren kent karşıtı söylem, devletin göçü zor yoluyla engellemesine yönelik yasaların çıkartılmasını getirmiştir. Köylü Egemenliği İdeolojisi olarak adlandırılan bu düzene göre, köylü arasında sınıfsal hiçbir fark bulunmamakta ve bu yüzden de bütün tarım kesiminin aynı ekonomik ve sosyal çıkarlara sahip oldukları varsayılmaktaydı. Bu yüzden de İspanyol ulusunun temelini köylünün gücünden geldiği iddia edilmekteydi. Tarımsal ürünlerin fiyatlarının düzenlenmesine yönelik kurulan ve ideolojik olarak köylünün emeğinin değerlendirilmesi üzerine geliştirilen Ulusal Tahıl Kurumu da aslında düşük fiyatla üreticiden mal çekmenin bir aracı haline getirilmişti. Küçük üreticinin zorla bu kurumla ilişkilendirilmesine rağmen büyük toprak sahipleri ürünlerini bu kuruma değil, İkinci Dünya Savaşı sırasında büyük miktarlarda gelişen tarımsal ürünlerin satıldığı karaborsaya yönlendirmişlerdir. Bütün bu kurumlarla birlikte ilk dönem köylüye yönelik politikalar köylünün emeğinin devletin çeşitli araçları ve çeşitli ideolojik kılıflar altında sınırsız sömürüsüne dayanmaktaydı (Sevilla-Guzman, 1976: 103-108). Köylünün bu durumunu meşrulaştırmak için kullanılan, İspanyol devletinin temellerinin köylü toplumunda olduğuna yönelik propaganda yöntemi, folklorik öğelerin de yoğun bir şekilde kullanılmasıyla toplumun bütün kesimlerine yaygınlaştırılmak istenmiştir.⁸

Guzman'ın sınıflandırmasına göre 1952-1964 yıllarını kapsayan ikinci dönem tarım politikası Falanj Partisi'nden *Opus Dei*'ye geçişin de temel özelliklerinden olan endüstrileşmenin hâkimiyeti üzerinden şekillenmiştir. Kendine yeterlilik temelinden uzaklaşan ekonomik altyapı, tarımsal düzeyde faşist uygulamaların devamını sağlasa da yeni sanayi projeleriyle bağlantılı olarak daha modern ve kapitalize olmuş bir özellik sergilemektedir. Tarımsal üretimin sanayi ile bağlantılı olarak gelişmesine karşılık köylüyü köyünde tutmak için yoğun bir çaba ile yürütülen politikalar aynı düzeyde devam ettirilmiştir. Köylü için temelde değişen bir şey olmazken, devletin tarımsal ürünlere yönelik üretim politikasında değişiklik görülmektedir. Bu dönemi belirleyen en önemli etken bu ekonomik yapı değişikliği olmaktadır (Sevilla-Guzman, 1976: 108-113).

Dünya ekonomi piyasalarıyla daha bütünleşmiş bir görüntü sergileyen İspanya ekonomisinin 1965-75 yılları arasındaki tarımsal politikası da bu yönelime uygun olarak gerçekleşmiştir. Guzman'ın üçüncü dönem olarak tarif ettiği bu dönemin tipik özelliği köylülerin de modernize edilerek daha şehirli bir tarımsal üretimin yaygınlaştırılmasıdır. Temel üretim birimi olarak latifundiaların varlığı tarımsal alanda köklü değişikliklere gitmeyi engellemiştir. Büyük miktarlardaki emek gücünün bu üretim birimlerinde istihdam edilmesinin gerekliliği ve bu istihdam sırasında ücretlerin düşük tutulmasının dünya pazarıyla rekabet edebilecek düzeyde bir üretimin gerçekleşmesine imkân sağlayacağı gerçeği köylü üzerindeki baskının Franco döneminde hiç zayıflamamasını getirmiştir. Yalnızca bu son dönemde, sanayi ihtiyaçları doğrultusunda köylülerin giderek sanayi içinde istihdam edilmelerini sağlayacak araçlar geliştirilmiş ve eskisi kadar çok ihtiyaç duyulmayan tarımsal emeğin büyük bir kısmı sanayiye kaydırılmıştır (1976: 113-123).

Yeni İspanyol devletinin kadın politikası, kendi totaliter yönelimine ve katı Katolik Hıristiyan geleneklerine uygun bir biçimde olmuştur. Yeni yöneticilere göre kadınlar, sağlıklı bir ailenin temelidir. Bu niteliklerini iyi ifa ettikleri zaman sağlıklı ailelerden oluşmuş sağlıklı bir İspanyol toplumunun oluşması hedeflenmiştir.

⁸ Folklorun ideolojik propaganda için kullanılmasının ayrıntılı bir incelemesi için bkz. (Ortiz, 1999).

Bu anlamda sistem içerisinde kadınlar, güçlü İspanyol ulusunun yeniden kuruluşu sırasında önemli bir role sahip oldukları şeklinde tanımlanmışlardır. Kadınların evde kocalarına ve çocuklarına hizmet etmeleri gereği üzerine şekillenen bu sistemde üç temel unsur bulunmaktaydı. İlk olarak yeni eğitim sisteminin uygulamalarına göre kadınlar artık üniversiteye giremeyecek ve aile içerisindeki rollerine geri döneceklerdir. İkinci olarak bu rollerini yerine getirmeleri için seçilmiş rol modelleri olarak Rahibe Teresa ve Virgin del Pillar gibi Katolik inancında önemli yer taşıyan kadın figürleri yüceltilmiştir. Son olarak ise Falanj Partisi Kadın Kolları tarafından kadınları Frankoist ideoloji tarafından uygun görülen görevler dağıtılacak ve bunların yaygınlaştırılması sağlanacaktır. 1950'li yıllara gelindiğinde değişen ekonomi politikaları kadınların toplum içerisinde tanımlanma biçimlerinde de bazı değişikliklere gidilmesini zorunlu kılmıştır. Yeni sanayileşme ve tüketim ekonomisinin gelişmesi sonucunda kadınlar evin temel unsuru olmakla birlikte, birer tüketici olarak da değerlendirileceklerdir. Tüketimin körüklendiği 1960 ve 1970'li yıllarda kadınlar bu tüketimi sağlayabilmek için ev dışına çıkmak zorunda kalacaklar ve böylece toplum hayatının ev dışı ortamlarında da çalışmak ve eve yeni gelir getirmek durumunda olacaklardır. Bu duruma uygun biçimde 1950 ve 1960'larda çıkarılan yasalar kadınları toplum hayatına katılmasının yeni yollarını açacaktır. Bu arada, Falanj Partisi Kadınlar Kolu da yeni ekonomik politikaya uygun bir biçimde, Katolikliğe uygun bir modernizm tarifi etrafında, kadınların yeni toplum ve ekonomi projesi içerisindeki yerlerinin oluşmasına ortam sağlayacaktır. Böylece İspanyol korporatizminin dönem ve şartlara uyum sağlamak yönünde gelişkin düzeyde bulunan refleksi kadın meselesinde de kendisini ortaya koyacaktır (Holguin, 2001: 695-96).

5. SONUÇ

Bu çalışma ile en temelde, İkinci Dünya Savaşı'na katılmamış ve savaş sonrası yenilmiş faşizmlerden farklı bir yol izlemiş İspanya'nın sınıfsal çatışma ve ittifakları sonucunda nasıl varlığını sürdürebildiği gösterilmeye çalışılmıştır. Kendi dünya savaşını daha erken yaşayan bir rejim olarak savaş sonrası dönemde uluslararası sistem ile köklü bir çelişki yaşamadan iktidarını sürdürebilmiş olan Franco faşizmi, Soğuk Savaş döneminin uluslararası anti-komünist ittifakının da bir parçası haline gelebilmiştir. Bu çerçevede yeni İspanyol devleti, eski sınıf çelişkilerinin yarattığı İç Savaş ortamının bir sonucu olarak doğmuş ve kazanan sınıfsal ittifakın ihtiyaçlarının en kolay bir şekilde karşılanmasını düzenlemek amacını gütmüştür. Bu sınıfsal ittifakın bazı öğeleri yeni ekonomik ihtiyaçlar dâhilinde bazen öne çıksa da bütünüyle bir dağılma görülmemiştir. Dünya ekonomik ve sosyal gelişmeleri karşısında son derece esnek bir yapıya sahip olan İspanya, gelişmeler karşısında kendi öz yapı ve ihtiyaçlarını koruyarak zaman zaman dönüşmüş, ama sonuçta aynı sınıfsal ittifakın çıkarlarının sürdürülmesini sağlayan yapıları korumuştur. Avrupa Birliği'ne giriş sürecinde daha farklı bir niteliğe bürünen İspanya hala bazı özellikleriyle eski totaliter yapısını taşısa da, Franco'nun ölümünün ardından ittifakın daha keskin kutuplarında elemeye gitmek zorunda kalmıştır. Micheal Mann'ın de tanımladığı biçimiyle "İspanyol sağ, toplumsal krize bir çözüm olarak büyük oranda reaksiyoner ve sınırlı, gayri modern ve hırslı bir 'devletçilik' geliştirdi." (Mann, 2015: 483). Ne tür bir faşizm olduğu hala tartışmalı olmakla birlikte, son kertede Franco'nun şahsında "reaksiyoner korporatist bir diktatörlük" şeklinde yaşamını devam ettirecek olan bu anlayış, yukarıda örnekleri verilmeye çalışıldığı gibi yeni dönemin yeni koşulları karşısında kendisini sürekleştirebilen "uyumsal" (*adaptive*) bir faşizm olarak tanımlanabilir.

6. KAYNAKÇA

Aja, T. G. (1998) "Spanish Sports Policy in Republican and Fascist Spain", Pierre Arnaud ve Jim Riordan (der.), *Sport and International Politics*, London, Routledge, 97-113.

Bengona, B. Z. (1999) "The Phasing Out Of the Franco and the State Press in Spain", *Journalism History*, Cilt 22, No 4, 156-163.

Berkes, N. (1997) *Unutulan Yıllar*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Carabana, J. (1988) "Comprehensive Educational Reforms in Spain: Past and Present", *European Journal of Education*, Cilt 23, No 3, 213-228.

Carr, R. (1982) *Spain 1808-1975*, New York, Oxford University Press.

Conlon, E. (2001) *The Spanish Civil War: Anarchism In Action*, Workers Solidarity Movement-PDF edition, June, <http://struggle.ws/pdfs/spain.pdf>

Çatal, B. (2017) "Amerika'da İspanya İç Savaşı'na Destek Faaliyetleri ve Sabiha Zekeriya'nın Tanıklıkları", *Toplumsal Tarih*, 288, Aralık, 86-89.

Ellwood, S. (1976) "The Working Class Under The Franco Regime", Paul Preston (der.), *Spain In Crisis-The Evolution and Decline of the Franco Regime*, New York, Barnes&Noble.

Ellwood, S. M. (1987) *Spanish Fascism in the Franco Era*, New York, Palgrave Macmillan.

Fraser, R. (1995) *İspanya'nın Kanı-İç Savaş Deneyimi: 1936-1939*, İstanbul, Belge Uluslararası Yayıncılık.

Gelişim Basım Yayın A.Ş. (1975) *Devrimler ve Karşı-Devrimler Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul, Gelişim Yayınları.

Göze, A. (1968) *Korporatif Devlet-XIX veXX inci yüzyıllarda Avrupada Korporatif Devlet Teorileri ve Korporatif Devlet Sistemleri*, İstanbul, Fakülteler Matbaası.

Griffin, R. (2012) "Studying Fascism in a Postfascist Age. From New Consensus to New Wave?", *Fascism – Journal of Comparative Fascist Studies*, 1, 1-17.

Griffin, R. (2014) *Faşizmin Doğası*, İstanbul, İletişim Yayınlar.

Guerin, D. (1975) *Faşizm ve Büyük Sermaye*, İstanbul, Suda Yayınları.

Harrison, J. (1980) "Spanish Economic History: From the Restoration to the Franco Regime", *The Economic History Review, New Series*, Cilt 33, No 2, Mayıs, 259-275.

Holguin, S. (2001) "Book Review: *True Catholic Womanhood: Gender and Ideology in Franco's Spain* by Aurora G. Morcillo", *The Journal of Modern History*, Cilt 73, No 3, 695-696.

İordachi, C. (der.) (2015) *Karşılaştırmalı Faşizm Çalışmaları*, İstanbul, İletişim Yayınları.

İspanyol Devrimi'nde Siyasal Partiler, Hareketler ve Sendikalar, http://www.geocities.ws/anaristbakis/others/sr_siyyel.html (30/01/2018 tarihinde aktif)

Mann, M. (2015) *Faşistler*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Ortiz, C. (1999) "The Uses of Folklore by the Franco Regime", *The Journal of American Folklore*, Autumn, Cilt 112, No 446, 479-496.

Passmore, K. (2002) *Fascism, A Very Short Introduction*, New York, Oxford University Press.

Payne, S. G. (1999) *Fascism in Spain, 1923-1977*, Wisconsin, University of Wisconsin Press.

Plaggenborg, S. (2014) *Tarihe Emretmek, Kemalist Türkiye-Faşist İtalya-Sosyalist Rusya*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Preston, P. (1986) *The Triumph of Democracy in Spain*, London and New York, Methuen & Co. Ltd.

Romero, M. (1996) *Bask Ülkesi ve Katalonya'da İspanya İç Savaşı*, İstanbul, Yazın Yayıncılık.

Sevilla-Guzman, E. (1976) "The Peasantry and the Franco Regime", Paul Preston (der.), *Spain In Crisis-The Evolution and Decline of the Franco Regime*, New York, Barnes&Noble.

Troçki, L. (2000) *İspanyol Devrimi (1931-1939)*, İstanbul, Yazın Yayıncılık.

PAY SAHİBİNİN ANONİM ŞİRKET BİRLEŞMELERİNDEN DOĞAN ÇIKMA HAKKIYurdal ÖZATLAN¹¹Altınbaş Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Ticaret Hukuku Anabilim Dalı, İstanbul.
yurdal.ozatlan@altinbas.edu.tr**Özet**

Anonim ortaklıkların temel kuruluş amacı, yürüttükleri ticari faaliyetler sonucu kâr elde edebilmek ve elde edilen bu kârı pay sahiplerine oransal olarak dağıtmaktır. Bu sebeple çok geniş bir alanda ticari faaliyet yürütebilecek olan anonim ortaklıkların şirket yapısını etkileyebilecek önemli bazı kararlar alabilmeleri mümkün olsa da, ortaklık bünyesindeki tüm pay sahipleri buna her durumda onay vermeyebilir. Haliyle önemli sonuçlar doğurabilecek kararların alınması, bazı pay sahiplerinde ortaklık ve ortaklığın geleceği hakkında endişe yaratabilir ve bu suretle de söz konusu kararlara muhalif kalmalarını gerektirebilir. İşte bu tür kararların alınmasına etki edemeyen ve bu suretle de azınlıkta kalan belirli orandaki pay sahipleri açısından sorun doğabilecektir. Bu sorunu öngören kanun koyucu, kararların alınmasına etki edemeyen pay sahiplerine bazı koşulların gerçekleşmesi halinde paylarını üçüncü bir kişiye devretme yoluna başvurmaksızın anonim ortaklıktan çıkma hakkı tanımıştır. Çıkma hakkının pay sahiplerine tanınması esasında anonim ortaklıklar hukuku bakımından bir yeniliktir. Zira 6762 sayılı mülga Türk Ticaret Kanunu (TTK) çerçevesinde anonim ortaklık pay sahibi olanların şirketten çıkabilmeleri yalnızca pay devri ile mümkünken, 6102 sayılı yeni yasanın bazı özel hükümleriyle pay sahiplerine paylarının değeri karşılığında ödenecek miktar ile şirketten çıkma hakkı tanımıştır. Bu çalışmamızda da esas olarak anonim ortaklıklar bakımından çıkma hakkının neyi ifade ettiği ve özellikleri ele alınarak incelenecek ve ayrıca çıkma hakkının özel olarak düzenlendiği hükümler TTK çerçevesinde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Çıkma Hakkı, Pay Alım Teklifi Zorunluluğu, Iskat, Şirketler Topluluğu, Ayrılma Akçesi.

SHAREHOLDER'S RIGHT TO WITHDRAW FROM JOINT STOCK COMPANY MERGERS**Abstract**

The purpose of establishing joint stock companies is to make profit via commercial activities and distribute it between the shareholders proportionately. Therefore, despite the ability of joint stock companies to take important decisions which could affect the company's structure, not all share holders would approve of this. Some shareholders could oppose decisions taken accordingly with concerns raised regarding the wellbeing and future of the partnership. If such shareholders are not part of the decision-making process due to their minority status they could be facing problems. Foreseeing such problems, lawmakers have granted these ineffective minority shareholders who do not have a say in the decision-making process group the right to withdraw from the partnership without requiring them to transfer their shares to third parties. Granting share holders the right to withdrawal is also novel in terms of corporative law applications. Whereas according to the former Turkish Code of Commerce (no. 6762) withdrawal was only possible with the transfer of shares, the new law (no. 6102) introduced articles that allowed for shares to be bought and sold for the exact worth of their shares. This work investigates the meaning of the right to withdrawal and certain articles of the TCC organizing this particular right.

Keywords: Right of withdrawal, Mandatory bid, Repeal, Group of Companies, Compensation Payment.

1. GİRİŞ

Anonim ortaklıklar gerek Türk Medeni Kanunu (TMK) m. 48 çerçevesinde hak ehliyetine sahip olmaları nedeniyle ve gerekse de *ultra vires* kuralının sınırlayıcı etkisinin yeni yasayla oldukça genişletilmesinin verdiği rahatlıkla, ticari yaşamın gerektirdiği ölçüde ve kanunen yasaklanmamış her türlü ekonomik amaç ve konuda faaliyet gösterebilirler [İktisadi amaç kavramının karşılaştırmalı şirketler hukuku bakımından detaylı değerlendirmesi için özellikle bkz. (Pulaşlı, Türk, İsviçre ve Alman Hukukuna Göre “İktisadi Amaç” Kavramının Şirket ve Dernekler Bakımından Değerlendirilmesi, 2016, s. 23-72)]. Dolayısıyla yasal olarak bu denli hareket kabiliyetine eriştirilmiş olan anonim ortaklıkların, girişecekleri ticari faaliyetlerde de son derece dinamik bir yapıda olması zorunluluğu doğmaktadır. Zira her geçen gün hızla gelişen ve zorlaşan rekabet ortamında şirketlerin dinamik bir yapıda olmaları, dar bir süreçte risk analizi yapmaları ve mümkün olduğunca hızlı karar vermeleri gerekmektedir.

Şirketlerin yapısında önemli değişiklikler oluşturan kararların tabiidir ki her durumda şirketin tüm ortaklarınca uzlaşma halinde alınabilmesi mümkün olmayabilir. Gerçekten de taşıdığı önemden ötürü anonim şirket genel kurul gündemine taşınarak pay sahiplerinin iradesine bırakılmış olan bir takım kararlar, olumsuz oyların çoğunlukta olması durumunda alınamayacak veya alınsa da, kararın alınmasında etkin olamayan azınlık pay sahiplerinin menfaatlerini etkileyen olumsuz sonuçlar ortaya çıkabilecektir.

Ortaya çıkan böyle bir ihtimalin, azınlıkta kalan muhalif pay sahiplerini, şirketteki geleceklerine dair olumsuz düşüncelere sevk etmesi olasıdır. Bu durumda acaba alınan genel kurul kararlarına muhalif olan ve ekonomik endişelere kapılan pay sahiplerini koruyacak bir mekanizma var mıdır? Diğer deyişle, ortaklık yapısını etkileyen bir kararın alınması üzerine, bu kararın kendi hukuki menfaatini ve konumunu olumsuz etkileyeceğini düşünen pay sahibine acaba ortaklıktan çıkma hakkı tanınabilir mi? İşte çalışmamızda da esasen bu soru çerçevesinde anonim şirketlerde pay sahiplerinin şirketten “çıkma hakkı”nın olup olmadığı sorusunun yanıtı aranacaktır.

Literatürde ayrılma hakkı veya çıkma hakkı diye nitelendirilen bu “hak”, Türk Hukuku’nda anonim şirketler bakımından ilk defa 6335 sayılı yasa ile değişik 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu (TTK) ile tanınmıştır. Gerçekten de mülga 6762 sayılı TTK döneminde anonim ortaklıklarda şirketten ayrılmak isteyen pay sahibinin, şirketin tasfiyesi veya sonlandırılması kurumları bir yana bırakılacak olursa, ancak payını satması suretiyle şirketten ayrılabilmesi mümkündür¹. Ancak şirket esas sözleşmesinde pay devrinin şirket iznine bağlandığı bir ihtimalde, pay sahibinin şirketten payını devrederek dahi çıkabilmesi mümkün olmamaktaydı. İşte bu durumun, özellikle bazı önemli kararlara muhalif kalan pay sahiplerinin aleyhine sonuç doğurduğunu gören kanun koyucu, belirli orandaki bu tür pay sahiplerine, kanuni şartlar çerçevesinde “çıkma hakkı” sağlamıştır.

1 “TTK’nun 551’inci maddesinin şahıs unsuru önem kazanan limitet şirketlerde uygulanacağı, sermaye unsuru ön planda olan anonim şirketlere ilişkin olarak ise TTK’nda çıkarma müessesine yer verilmediği, TTK’nun fesih ve tasfiyesinin TTK’nun 434 vd. maddelerinde düzenleme olduğu, bu davada şirketin tasfiyesini gerektirecek durumun olmadığı yönündeki yerel mahkeme kararı usul ve yasaya uygundur.”, 11. HD, 14.03.2006, E. 2005/2750, K. 2006/2644 (www.hukukturk.com e.t. 27.09.2016).

2. ÇIKMA HAKKINA İLİŞKİN GENEL BİLGİLER

2.1 Çıkma Hakkı² Kavramı

Çıkma hakkı [Çıkma hakkı kavramının çeşitli kullanımları bakımından bkz. (Adıgüzel, 2014, s. 3; Çelik, 2016, s. 67 vd.; Karayalçın, 1990, s. 351 vd.; Çeker, 2005, s. 61 vd.; Karahan & Bozgeyik, Şirketler Hukuku (Paysahibinin Hakları ve Borçları), 2012, s. 620)], şirketin feshi veya iflası söz konusu olmaksızın şirket ortağının kendi iradesiyle şirketle olan ilişkisini kesmesini ifade eden, hukuki bir kavramdır (Poroy, Tekinalp, & Çamoğlu, 2009, para. 301; Domaniç, Adi-Kollektif ve Komandit Şirketler, 1988, s. 368; Domaniç, Türk Ticaret Kanunu Şerhi, 1988, s. 668; İmregün, Kara Ticareti Hukuku Dersleri, 2005, s. 245). Dolayısıyla tanımdan hareket edildiğinde çıkma hakkına sahip olan ortağın şirketten ayrılması, şirketin tüzel kişiliğini kaybetmesi sonucuna bağlı değildir. Zira burada bireysel bir hakkın kullanımı söz konusu olacaktır (Çamoğlu, 2008, s. 2-3).

Ortaklıktan çıkma veya çıkarılma daha ziyade kişi ortaklıkları bakımından önem arz eder, zira kişi ortaklıklarında şahsi sorumluluk söz konusu olduğundan ortağın ayrılması, ortaklık alacaklılarının yakından ilgisini çeker (Sönmez, 2009, s. 2). Bu sebeple çıkma hakkına ilişkin hukuki düzenlemeler de daha ziyade şahıs şirketleri bakımından ele alınmış, ancak sermaye şirketleri bakımından ise yeni yasada daha sınırlı ölçüde düzenleme yapma ihtiyacı hissedilmiştir. Bunun sebebini de, 6102 sayılı yasaya kadar anonim ortaklıktan çıkmanın yalnızca pay devri ile gerçekleşebileceği kuralının kabulüne dayandıran görüşler vardır (Sönmez, 2009, s. 2-3). İşte yeni yasa ile birlikte anonim ortaklıklarda da bazı hukuki işlemler bakımından pay sahibinin payını devretme olgusundan bağımsız olarak şirketten çıkabilmesine imkân tanınmıştır (Çıkma hakkının ortaya çıkış süreci için ayrıca bkz. Adıgüzel, 2014, s. 4).

Bu çerçevede çıkma hakkının ayırt edici özelliklerinin vurgulanmasında yarar bulunmaktadır (Ayırt edici unsurların detayı için bkz. Sönmez, 2009, s. 22): (i) Çıkma hakkı, yalnızca pay sahibi tarafından³, (ii) anonim ortaklığa karşı talep edilebilen, (iii) talep edilmesiyle ortaklığın satın alma yükümlülüğünü doğuran, (iv) talep edebilmek için pay sahibinin bazı önemli kararlara muhalif kalmasını gerektiren, (v) yine talep için hakkın doğumuna yol açan genel kurul kararının kanuna veya esas sözleşmeye aykırı olması gibi ek bir şarta ihtiyacı gerektirmeyen ve nihayet (vi) taleple birlikte payın uygun (adil) bir fiyat üzerinden ortaklıkça satın alınması zorunluluğunu doğuran bir haktır. Dolayısıyla çıkma hakkına ilişkin unsurlar değerlendirildiğinde, bu hakkın pay sahiplerine tanınmasıyla anonim ortaklık hukukuna egemen olan malvarlığının korunması ve özellikle de sermayenin iadesi ilkelerine istisna getirildiği görülmektedir. Ancak söz konusu istisnaların pay sahibinin korunması adına getirildiği ve dengeli bir biçimde kullanılması zorunluluğunun bulunduğu da, gözden uzak tutulmaması gerekir.

2 6102 sayılı yasada bir hak olarak "çıkma" kurumu tesis edilmiş, ancak kanunun bazı maddelerinde de ayrılma kavramı kullanılmıştır. Ancak kanunun geneli incelendiği zaman ortaklıktan çıkma kavramının teknik bir hak olarak ele alındığı, diğer bir ifadeyle kanunda ayrılma hakkı yerine çıkma hakkı kavramını tercih edildiği görülmektedir. Buna karşılık 6362 sayılı SerPK'nda ise "Ayrılma Hakkı" kavramı kullanılmıştır (SerPK m. 23). Çalışmamızda çıkma kavramı tercih edilmiş olsa da, ayrılma hakkı kavramının da aynı hukuki sonuç bağlamında değerlendirilmesi gerektiği kanısındayız.

3 Anonim ortaklık pay sahibinin çıkma hakkına karşılık, hem TTK'nda hem de SerPK'nda çeşitli hükümlerle ortaklığın bizzat kendisine de pay sahibini "ortaklıktan çıkarma hakkı" tanımıştır.

2.2 Çıkma Hakkının Bir Takım Benzer Sonuçlar Doğuran İşlemlerle Olan İlişkisi

2.2.1 Pay Alım Teklifi Zorunluluğu ile Çıkma Hakkının İlişkisi

Pay Alım Teklifi Zorunluluğu, esasında çağrı yoluyla hisse senedi toplanması olarak Sermaye Piyasası Kurulu'nun Seri: IV, No. 8 sayılı Halka Açık Anonim Ortaklıklar Genel Kurullarında Vekâleten Oy Kullanılmasına ve Çağrı Yoluyla Vekâlet veya Hisse Senedi Toplanmasına İlişkin Esaslar Tebliği'nin 17. maddesinde ele alınan, ancak daha sonra yeniden düzenleme yapılarak⁴, 6362 sayılı SerPK'nun 26. maddesiyle hükme bağlanan bir düzenlemedir.

SerPK m. 26/1'e göre, yönetim kontrolü sağlayan payların veya oy haklarının iktisap edilmesi durumunda, diğer ortakların paylarını satın almak üzere teklif yapılması zorunluluğu söz konusudur (Kolcuoğlu, 2009, s. 7). Devamla hükmün ikinci fıkrasında ise, yönetim kontrolünün hangi durumlarda ele geçirilmiş olarak kabul edileceği düzenlenerek, belirtilen hallerde yönetim kontrolünü ele geçiren pay sahiplerinin, diğer pay sahiplerine pay alım teklifinde bulunması zorunlu kılınmış^{5,6}, ayrıca bazı ortakların kendi aralarında yapacakları özel anlaşmalar vasıtasıyla da yönetim kontrolünün doğabileceği, hükmün üçüncü fıkrasında belirtilmiştir. Ancak hükümde ele alınan bazı olasılıkları sağlamakla birlikte, grup imtiyazı bulunması sebebiyle kontrolün ele geçirilememesi durumlarında, teklif zorunluluğunun bulunmadığı da yerinde bir şekilde fıkranın son cümlesinde belirtilmiştir (SerPK m.26/II).

Hüküm incelendiğinde, esasında burada halka açık anonim şirketler bakımından pay sahibine bir çıkma imkânının⁷ tanındığı sonucu doğmaktadır (Kolcuoğlu, 2009, s. 7). Ancak hükümde çıkma talebinin muhatabı ortaklık değil, yönetim kontrolünü ele geçiren ve teklifte bulunma zorunluluğu altında olan diğer pay sahipleridir (Sönmez, 2009, s. 47). Dolayısıyla bu hükümde bir kere çıkma talebinin ileri sürülebileceği muhatap bakımından özellik arz eden bir durum söz konusudur.

Burada gözden kaçırılmaması gereken hususlardan bir diğeri de, pay alım teklifi bedelinin ne şekilde belirleneceğidir. Çıkma hakkının yasa hükmü olarak açık bir şekilde tanındığı ve muhatapların da ortaklık ve pay sahibi olduğu hallerde, paya ödenecek bedelin payın gerçek bedelini yansıtan hesaplamayla ortaya

4 SerPK m. 26, madde gerekçesi.

5 Mülgâ SerPK (m. 16/A) ve o dönemde çıkartılan Seri IV No 8 Tebliğinin 17. maddesinde her ne kadar çağrıda bulunma yükümlülüğünden söz edilmiş olsa da, yükümlülüğe riayet edilmemesi hali ele alınmamıştır. Bu hususa ilişkin önüne gelmiş bir davada Yargıtay da, söz konusu hükümle azınlıkta kalan pay sahipleri açısından bir çıkma imkânının getirilmiş olduğunu kabul etmiş ve bu imkânın sadece dava yolu ile talepte bulunan pay sahiplerine değil, aynı konumda bulunan tüm pay sahipleri açısından tanınması gerektiğine hükmetmiştir. Pay alım teklifi zorunluluğuna riayet edilmemesi durumu içinse Yargıtay, sadece dava yoluyla talepte bulunan azınlık pay sahibine yönelik satın alınma çağrısı yapılması gerektiğine yönelik olan yerel mahkeme kararını, eşitlik ilkesine aykırılıktan ötürü bozmuştur. Yargıtay'a göre bu çağrı tüm pay sahiplerine yapılmalıdır. Dolayısıyla Yargıtay da bu çağrının, dava açmış olsun olmasın, aynı durumda olan tüm pay için yapılması gerektiğine hükmetmiştir. Ancak buna rağmen çağrı yükümlülüğüne uymayan çoğunluk ve yönetim kontrolüne sahip pay sahipleri açısından hangi yolun izleneceği belirtilmemiştir (11 HD, 07.11.2003, E. 2003/3498, K.2003/10556). Söz konusu kararın ayrıntısı ve değerlendirilmesine ilişkin bkz. (Çeker, 2005, s. 70 vd.) Buna karşılık yeni tarihli SerPK m. 26/VI'da açıkça "Pay alım teklifinde bulunma zorunluluğu doğan gerçek ve tüzel kişiler ile bunlarla birlikte hareket edenlerin sahip olduğu oy hakları, Kurulca belirlenecek süre içinde bu zorunluluğun yerine getirilmemesi hâlinde kendiliğinden donar. Söz konusu paylar, genel kurul toplantı nisabında dikkate alınmaz." denilerek bu konuda bir yaptırım ihdas edilmiştir.

6 Anonim ortaklık yönetiminin kontrolünün sağlanmasının anonim ortaklığın devralınması kurumu ile olan bağlantı hususunda geniş açıklama için bkz. (Paslı, 2009, s. 35 vd.)

7 Pay sahibinin zarar görmesini önlemek için söz konusu zorunluluğun sağlayacağı faydaya ilişkin olarak ayrıca bkz. (Kendigelen A., Çağrıda Bulunma Yükümlülüğünün ihlalinde Aktif Husumet Ehliyeti, 2006, s. 279-280);(Manavgat, 1997, s. 121, 261);(Kütükçü, 2005, s. 37 vd.) ve (Paslı, 2009, s. 405 vd.)

çıkan adil bir bedel olması gerekir. Ancak pay alım teklifinde bulunacak olan taraf, yönetimin kontrolünü ele geçiren taraf olacağından, teklif edilecek olan bedelin, payın gerçek ve adil olan değerine tekabül edeceğini belirtmek her durumda mümkün olmayacaktır. İşte bunu göz önünde bulunduran kanun koyucu, bu konudaki usul ve esasların Kurul tarafından belirleneceğini belirtmiştir⁸. Kanaatimizce bu durumda teklif bedelinin, yönetimin kontrolünü sağlayan payın elde edilmesi için ödenen bedelden az olmaması gerekir. Aksi halde bu hükümlerle pay sahiplerine tanınmış olan çıkma hakkının kullanımı mümkün olmayacak ve payın belki de değerinin çok altında teklifler söz konusu olabilecektir. Zira çıkma imkânının tanınması tek başına yeterli değildir, önemli olan imkânın kullanılabilmesinin de sağlanmasıdır. O halde Kurul tarafından zorunlu pay alım teklifi bedeline ilişkin kriterlerin belirlenmesinde de çıkma imkânının kullanılabilmesini sağlayacak şekilde, düzenlemeler yapılmalıdır (çeşitli hukuklardaki belirlenen kriterlere ilişkin bkz. Sönmez, 2009, s. 45).

Sonuç olarak çıkma hakkı ile SerPK'nda düzenlenen pay alım teklifi zorunluluğundan doğan çıkma imkânının birçok yönden benzerliği bulunmaktadır. Hatta pay alım teklifi zorunluluğu ile pay sahiplerine bir çıkma hakkının da kanunen tanındığı söylenebilir. Ancak burada çıkma hakkının esasında ortaklığa yöneltilecek bir hak olmasından ötürü, farklılığın muhatap yönünden olduğunun ve bu sebeple kanaatimizce teknik olarak çıkma hakkından bahsedilemeyeceğinin de gözden kaçırılmaması gerekmektedir.

2.2.2 Halka Açık Anonim Şirketlerde Yönetimin Kontrolünü Sağlayan Payların İktisabı Sonucu Azınlıkta Kalan Pay Sahiplerinin Payını Satma Hakkı ile Çıkma Hakkının İlişkisi

SerPK m. 27/1'de halka açık anonim şirketlerde pay alım teklifi sonucu veya diğer hallerde Kurulca belirlenen oy oranına veya daha fazlasına ulaşılması halinde, çoğunluk payına sahip olan kişilere, azınlıktaki pay sahiplerini ortaklıktan çıkarma hakkı tanınmış (Karahan & Giray, Şirketler Hukuku (Ticaret Şirketlerinin Genel Hükümleri ve Şirketler Topluluğu), 2012, s. 152), bu hakkın kullanılmaması durumunda ise, ikinci fıkra ile azınlıkta kalan pay sahiplerine paylarını satma hakkı getirilmiştir. Böylece azınlıkta kalan pay sahipleri, paylarını çoğunluğa satabilecek ve bu şekilde şirketten çıkabileceklerdir.

Hükümün ilk fıkrası, azınlıkta kalan Pay sahibine payını satma zorunluluğu getirmesine karşılık, ikinci fıkra ile azınlığa yine bir çıkma imkânı tanınmaktadır. Böylece ikinci fıkra hükmü ile esasında, SerPK m. 26'da düzenlenen pay alım teklifine olumlu bir yanıt vermeyen Pay sahibine ikinci bir şans tanındığının kabulü gerekir (Sönmez, 2009, s. 51). Ancak tıpkı pay alım teklifinde olduğu gibi burada da satma hakkının muhatabı çoğunluk paya sahip kişi veya kişilerdir. Hâlbuki yukarıda da ifade edildiği üzere Pay sahibine yasa gereği tanınan çıkma hakkının muhatabı esasen ortaklığın kendisidir. Ayrıca çıkma hakkının düzenlenmiş olmasının bir amacının da, pay sahibinin (azınlıkta olsun veya olmasın) menfaati ile ortaklığın menfaatinin dengelenmesi olduğundan ve SerPK hükmünde temel olarak azınlıkta kalan pay sahiplerinin menfaati gözetildiğinden, burada da aslında teknik anlamda bir çıkma hakkının söz konusu olmadığı kabulü gerekir (Sönmez, 2009, s. 51).

8 Bu çerçevede Sermaye Piyasası Kurulu tarafından 24.12.2013 tarih ve 28861 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanan II-23.1 sayılı "Önemli Nitelikteki İşlemlere İlişkin Ortak Esaslar ve Ayrılma Hakkı Tebliği" çıkarılmıştır.

2.2.3 İskat ile Çıkma Hakkının İlişkisi

İskat işleminde esasen anonim ortaklık pay sahibinin kendi iradesi ile ortaklıktan çıkması değil, iradesinden bağımsız olarak onun *ortaklıktan çıkarılması* söz konusudur (Pulaşlı, Şirketler Hukuku Şerhi, 2015, §38, N.49, s. 1537). Diğer bir ifade ile iskat, TTK m. 482/II uyarınca, yönetim kurulunun sermaye koyma borcunu süresi içinde yerine getirmeyen pay sahibinin payını satıp yerine başka bir kişiyi almak suretiyle, mütemerrit pay sahibinin ortaklıktan çıkarması işlemidir (Poroy, Tekinalp, & Çamoğlu, 2009, para. 1050; İmregün, Kara Ticareti Hukuku Dersleri, 2005, s. 411; Bilgili & Demirkapı, Şirketler Hukuku, 2013, s. 263-264). İskat ile artık söz konusu payların kontrolü yönetim kuruluna geçmekte (Pulaşlı, Şirketler Hukuku Şerhi, 2015, §38, N. 53, s. 1538-1539), ancak paylardan doğan haklar, başka bir kişiye satılıncaya kadar donmaktadır (Poroy, Tekinalp, & Çamoğlu, 2009, para. 1070).

Görüldüğü üzere iskat pay sahibinin ortaklıktan çıkması değil, çıkarılması sonucunu doğuran hukuki bir işlemdir. Diğer bir ifadeyle iskat, pay sahibinin ortaklıktan çıkarılması hususunda anonim ortaklığa tanınan bir hak olarak da nitelendirilebilir (Değirmenci, 2006, s. 6). Dolayısıyla iskat işleminin çıkma hakkı olarak nitelendirilmesi mümkün olmamakla birlikte, sermaye taahhüdü altına giren ancak daha sonra şirketten ayrılmak isteyen ve yüklendiği edimi de ifa etmeyen pay sahibinin, ortaklıktan bu suretle çıkabilme imkânının da olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Fakat çıkma hakkı bir hak olarak tanınmış olduğundan iskatın, ortaklık pay sahibinin ortaklıktan çıkarılmasına yönelik yönetim kurulunun yenilik doğurucu bir hak çerçevesinde gerçekleştirdiği işlem olarak ele alınması gerekir (Göle, 1976, s. 123). Bu sebeple de her iki kurum birbirinden farklıdır.

2.2.4 Azınlık Pay Sahiplerince İleri Sürülen Anonim Ortaklığın Haklı Sebep Feshi Talebinin Çıkma Hakkı ile İlişkisi

TTK m. 531'de anonim şirketler bakımından bir azlık hakkı olarak anonim ortaklığın feshini talep etme imkânı getirilmiştir. Gerçekten de söz konusu hüküm incelendiğinde haklı sebeplerin varlığı halinde⁹ "*sermayenin en az onda birini ve halka açık şirketlerde yirmide birini temsil eden payların sahiplerinin*" şirketin feshini mahkemeden talep edebilmesi mümkün kılınmıştır (Erdem, 2012, s. 259-261) (Kendigelen, Yeni Türk Ticaret Kanunu, Değişiklikler, Yenilikler ve İlk Tespitler, 2011, s. 378). Hükümde yalnızca azlık hakkı sahiplerine getirilen bu imkânın yanında ayrıca, ilgili pay sahiplerinin mahkeme kararı ile ortaklıktan çıkarılabilmeleri hususunda mahkemeye de karar verme yetkisi tanınmıştır¹⁰.

Söz konusu hüküm ışığında, azlık hakkı sahiplerinin anonim şirketin haklı sebep feshini talep etmeleri üzerine mahkeme, fesih yerine davacıların şirketten çıkarılmasına karar verebilecektir. Bu hükmün azlığa çıkma hakkı mı tanıdığı, yoksa azlığın ortaklıktan çıkarılabilmesine zemin mi hazırladığı hususu tartışmaya açıktır. Söz konusu muhtemel tartışma esasında hükmün lafzından kaynaklanmaktadır. Zira hükümde "*çıkarılma*" ifadesi kullanılmış olsa da, şirketten çıkmak isteyen azlık konumundaki pay sahiplerinin bu

⁹ Haklı sebeplerin neler olabileceği ve bu kavramın niteliklerinin gösterilmesi ile tanımlanmasının yargı kararları ile öğretiyeye bırakılması hususunda bkz. TTK m. 531 madde gerekçesi.

¹⁰ Söz konusu yetkinin Hukuk Muhakemeleri Kanunu m. 26 hükmünde düzenlenen "*Hâkimin Taleple Bağlılığı İlkesi*"ne istisna teşkil ettiği hususunda bkz. (Tekinalp, 2012, s. 192-193) ve (Bilgili & Demirkapı, Şirketler Hukuku, 2013, s. 538)

imkândan yararlanabilmeleri ve bu sayede de çıkma hakkına erişebilmeleri ihtimali mümkündür¹¹. Ancak bu hükmün olumsuz bir anlam içerdiği, pay sahibinin rızası olmasa da onun mahkeme kararı ile şirketten çıkarılabileceği, doktrinde haklı olarak belirtilmiştir (Erdem, 2012, s. 262).

Bu durumda hükmün, esasen pay sahiplerine çıkma hakkı sağlayan bir hüküm olarak değil, onların ortaklıktan çıkarılabilmesi sonucu yaratan özel bir düzenleme şeklinde kabulü gerekir. Zira burada çıkma hakkının kullanılması söz konusu değildir. Hükmün lafzında kullanılan *çıkartılma* ifadesi çıkma hakkını çağrıştırmaktaysa da, Pay sahibi tarafından anonim ortaklığa yöneltilen herhangi bir talep sonucu hakkın doğması durumu burada yoktur. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere, teknik bir çıkma hakkından söz edilebilmesi için hakkın bizzat Pay sahibi tarafından ortaklığa karşı ileri sürülmesi ve ortaklık açısından ise, yasal bir düzenleme doğrultusunda payı satın alma yükümlülüğünün doğması gerekmektedir. Fakat TTK m. 531 hükmü ile azınlık pay sahiplerine anonim şirketin haklı sebeple feshini mahkemeden talep edebilme hakkı tanınmış; mahkemeye ise, davacıların paylarının şirketçe satın alınması suretiyle ortaklıktan çıkarılması hususunda karar alma yetkisi verilmiştir (Erdem, 2012, s. 265). Dolayısıyla hükümlerle, azınlıkta kalan pay sahiplerine şirketten *çıkma* hakkının tanınması değil, ortaklık dışında bir makam tarafından ve ortaklığa yönelik olarak verilen karar doğrultusunda azınlığın şirketten *çıkartılması* söz konusudur. O halde TTK m. 531 hükmü ile pay sahiplerine çıkma hakkı sağlanmadığının, ancak hükmün işletilmesi ile azınlık pay sahiplerinin haklı sebeplerin varlığı halinde mahkeme kararıyla ortaklıktan çıkabilmelerine imkân tanınmış olduğunun kabulü gerekir.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında çıkma hakkının, yalnızca Pay sahibi tarafından kullanılması gerektiği ve hakkın kullanılması durumunda muhatabın da, anonim ortaklığın bizzat kendisinin olacağı gözden kaçırılmamalıdır. O halde hukuk tekniği bakımından çıkma hakkı ile çıkma imkânını doğuran hükümlerin farklı değerlendirmeye tâbi tutulması icap etmektedir.

3. ÇIKMA HAKKININ ÖZELLİKLERİ

3.1 Çıkma Hakkının Pay sahibi Tarafından Talep Edilebilirliği

Çıkma hakkı, kanunen tanınan bir hak olmasının yanında ancak pay sahibince ileri sürülebilecek, diğer bir ifade ile talep edilebilecek bir haktır (Adıgüzel, 2014, s. 5). Bu bakımdan pay sahipliğinden doğan hakları kullanamayacak olan alacaklıların, şirket çalışanlarının, ortaklıkla ilgili menfaat sahiplerinin, pay sahibi sıfatı son bulmuş kişilerin bu hakkı kullanabilmeleri mümkün değildir (Sönmez, 2009, s. 65).

Dolayısıyla çıkma hakkının öncelikle Pay sahibince kullanılabileceğinin kabulü gerekir. Fakat bu durumda tartışılması gereken bir takım hususlar da doğmaktadır. Bu hususların temelinde de, TTK çerçevesinde ele alınan çıkma hakkı hükümleri yer almaktadır. Zira gerek TTK m. 141 ve gerekse de TTK 202/II çerçevesinde düzenlenen çıkma hakkının ileri sürülebilmesi, pay sahibinin genel kurulda red oyu kullanması ve bunu

11 Tekrar etmek gerekirse, TTK m. 531'de, haklı nedenle fesih talebi ancak bir azlık hakkı olarak ileri sürülebileceğinden bir kere bu hakkı tüm pay sahiplerinin her hal ve koşulda kullanabilmesi mümkün değildir. Diğer yandan her ne kadar bu hükümlerle azlık hakkı sahibi şirketten çıkabilme imkanına erişilebilirse de, usul hukuku ilkelerine bir istisna teşkil eden söz konusu hükümlerle hakime uygun düşen başka bir çözüme karar verebilme yetkisi verilmiştir. Dolayısıyla hakim çıkma hakkı tanınması yerine bir diğer uygun çözüme (mesela kar payı dağıtılması gibi) de karar verebilecektir. Bu konuda ayrıca bkz. (Pulaşlı, Şirketler Hukuku Şerhi, 2015, C. II, §52, N. 121 vd., s. 1945)

da genel kurul tutanağa geçirtmesi ile mümkündür. O halde oy hakkının bulunmadığı durumlarda çıkma hakkının kullanılabilip kullanılamayacağını da tartışılmasında fayda bulunmaktadır.

Bu bakımdan ilk tartışılması gereken husus, oy hakkından yoksunluğun çıkma hakkının kullanılmasında etkili olup olmayacağıdır. Gerçekten de TTK m. 436'da oydan yoksunluk durumu düzenlenmiş ve kişisel nitelikli kararlar bakımından pay sahibinin oy hakkından yoksun olduğu ele alınmıştır. O halde hükme göre, bu tür oylamaya katılamayacak pay sahiplerinin çıkma hakkından da söz edilemeyecek midir? Bu konuda doktrinde bir görüş, oydan yoksunluk halleri olsa dahi, genel kurula katılma hakkının var olması durumunda, kişinin çıkma hakkının da olabileceğini savunmaktadır (Sönmez, 2009, s. 67). Ancak gerek TTK m. 202/II'de açık olarak aleyhe oy kullanma ve bunu tutanağa geçirtme hükmü düzenlendiğinden ve gerekse de TTK m. 141/II'e göre ayrılma akçesi yoluyla şirketten çıkılabilmesi için birleşme kararına muhalif kalınması zorunluluğundan ötürü bu görüş tartışmaya açık olsa da, kanaatimizce yerinde bir görüştür. Gerçekten de söz konusu hükümler bakımından kabul edilmesi gereken husus karara muhalif kalınmasıdır. Zira oy hakkından yoksunluk, pay sahibinin genel kurula katılması ve kurulda görüş açıklamasında bulunmasına engel teşkil etmemektedir (Teoman, 1983, s. 183, dn. 2; Sönmez, 2009, s. 67). Ayrıca TTK m. 436/I hükmü dikkatlice incelendiğinde, söz konusu hükmün müzakerelere katılma yasağını getirmediği açıkça görülecektir. Yine yönetim kurulu açısından önem arz eden TTK m. 393/I hükmünde yer aldığı gibi bir müzakere yasağı, genel kurul açısından getirilmemiştir. O halde oy hakkına sahip her pay sahibinin, çıkma hakkından da eşit işlem ilkesi uyarınca (Yıldız, 2004, s. 34) yararlandırılmasının bizce de kabulü gerekir.

Pay sahibinin çıkma hakkını bizzat kullanabilmesi bakımından üzerinde tartışılması gereken bir başka husus da, pay üzerinde üçüncü kişiye ait intifa hakkının bulunması olasılığında, pay sahibinin çıkma hakkının bundan ne şekilde etkileneceğidir.

İntifa hakkı, herhangi bir kişiye belirli bir malvarlığı değeri üzerinde en geniş kapsamlı yararlanma hakkı sağlayan irtifak hakkıdır. Başka bir ifadeyle intifa hakkı, sahibine eşyayı kullanma ve ürünlerinden yararlanma (*usus-fructus*) yetkisi vererek, hakkın varlığı sürdükçe eşyanın malikinin yetkilerinin kullanamamasına neden olur (Dural & Sarı, 2015, s. 151 vd.). TMK m. 794/I'e göre intifa hakkı, maddi malvarlığı değeri bulunan taşınır ve taşınmaz malların yanı sıra haklar üzerinde de kurulabilir. Dolayısıyla intifa hakkının, hak üzerinde bir hak olarak nitelendirilmesinde bir sakınca bulunmamaktadır (Kendigelen A. , Anonim Ortaklık Payı Üzerinde İntifa Hakkı, Konusu, Kurulması, Kapsamı, Sona Ermesi, 1994, s. 21).

Anonim ortaklıklar hukuku bakımından pay üzerindeki intifa hakkı ise Pay sahibine ait bir kısım hak ve yetkilerin intifa hakkı sahibi tarafından kullanılması ve ortağın da buna katlanması borcu doğurur. Dolayısıyla intifa hakkı sahibi, dağıtılmaya tahsis edilen kâr payı, hazırlık devresi faizi, tesislerden yararlanma, rüşhan hakkı, tasfiye payı hakkı gibi mali haklardan yararlanabileceği

Gibi (Oğuz, Ocak 1991, s. 30-35; İmregün, Anonim Ortaklıklarda İntifa Senetleri, 1978, s. 450); TTK'nun 432. maddesinde düzenlenen oy hakkı¹² çerçevesinde de genel kurulda oy kullanılabilir (Berzek, 2001, s. 223-227).

12 Pay üzerindeki intifa hakkının oy hakkı sağlamayacağına yönelik olarak bkz: (Kendigelen A. , Anonim Ortaklık Payı Üzerinde İntifa Hakkı, Konusu, Kurulması, Kapsamı, Sona Ermesi, 1994, s. 236-240)

Tüm bu belirtilenler ışığında intifa hakkının pay sahipliğinden farklı olduğu ve intifa hakkının daha ziyade hakkın kullanımına ilişkin sonuç doğurduğunun kabulü gerekir. O halde intifa hakkı sahibinin, pay sahipliği hakkının özünü etkileyen çıkma hakkını kullanması mümkün değildir (Sönmez, 2009, s. 69)¹³.

Diğer bir husus ise oy hakkı bakımından tartışma doğurabilecek niteliktedir. Zira çıkma hakkının kullanılması genel kurul kararına muhalif olmayı gerektirmektedir. Dolayısıyla oy kullanacak kişi intifa hakkı sahibi olacaktır. Ancak bu durumda dahi çıkma hakkının oy hakkı sahibine değil, Pay sahibine ait olduğu kabul edilmelidir. Tıpkı genel kurul kararının iptali davasını açma hakkının yalnızca Pay sahibine tanınmasında olduğu gibi (Kendigelen A. , Anonim Ortaklık Payı Üzerinde İntifa Hakkı, Konusu, Kurulması, Kapsamı, Sona Ermesi, 1994, s. 307), çıkma hakkının kullanımı da bu şekilde ele alınmalıdır. Yukarıda da ifade edildiği üzere oydan yoksun olmak, çıkma hakkının kullanılamayacağı anlamına gelmemektedir. Zira oy hakkı bulunmasa da pay sahibinin müzakerelere katılma hakkı söz konusudur (Poroy, Tekinalp, & Çamoğlu, 2009; Kendigelen A. , Anonim Ortaklık Payı Üzerinde İntifa Hakkı, Konusu, Kurulması, Kapsamı, Sona Ermesi, 1994, s. 312; karşı yönde Aytaç, 1988, s. 123-124). Bu durumda pay sahibinin, ilgili karar hususunda muhalefetine tutanağa geçirtmek suretiyle çıkma hakkını kullanabileceği kanaatindeyiz.

3.2 Çıkma Hakkının Vazgeçilmez Nitelikte ve Bireysel Bir Hak Olması

Çıkma hakkı, vazgeçilmez ve aynı zamanda bireysel nitelikte olan bir haktır, zira kanunen mutlak emredici nitelikte olduğundan pay sahibinin bu haktan vazgeçebilmesi mümkün değildir (Adıgüzel, 2014, s. 4). Aynı şekilde çıkma hakkı, kanuni şartları taşıyan tüm pay sahiplerince kullanılabilir. Bu sebeple çıkma hakkı bakımından, eşit işlem ilkesinin mutlak olarak uygulanacağını burada bir kez daha vurgulanmasında fayda bulunmaktadır.

Çıkma hakkı vazgeçilmez bir hak olmasının yanında aynı zamanda bireysel bir haktır¹⁴. Dolayısıyla çıkma hakkı, her pay sahibinin tek başına kullanabileceği ve etkili olabilmek için azınlık veya çoğunluk grubu içinde yer alması zorunluluğunun bulunmadığı haklardandır (Sönmez, 2009, s. 76).

3.3 Çıkma Hakkının Anonim Ortaklığa Karşı Talep Edilebilmesi

Pay sahibinin payını başka bir pay sahibine veya ortaklık dışında üçüncü bir kişiye satarak ortaklıktan çıkabilmesi olasılığı, pay sahipliği sıfatının sona ermesi bakımından ilk akla gelen olasılıktır. Ancak kanunen yalnızca belirli hallerde pay sahibine tanınan çıkma hakkının, bedel karşılığı payın üçüncü bir kişiye devredilmesi olasılığından farklı ele alınması gerekir. Diğer bir ifade ile çıkma hakkı, yalnızca Pay sahibi ile anonim ortaklık arasında bir ilişki yaratır. Dolayısıyla çıkma hakkının yalnızca ortaklığa karşı ileri sürülebileceği ve bu bakımdan da üçüncü kişiler ile devir sonucunu doğuracak ilişkilere girilmesi halinde, pay sahipliği hakkı bağlamında çıkma hakkının kullanılmadığı sonucu kabul edilmelidir.

13 Seri II-23.1 sayılı tebliğin m. 9/III hükmündeki özel düzenleme açısından da intifa hakkı sahiplerinin çıkma hakkını kullanamayacakları yönünde bkz. (Adıgüzel, 2014, s. 36).

14 Özellikle halka açık anonim ortaklıklar da SerPK m. 23 ve 24. maddeleri kapsamında çıkma hakkının para karşılığı payın ortaklığa satılması şeklinde ortaya çıkmasından ötürü, söz konusu hakkın aynı zamanda malvarlıksal hak kategorisi içerisinde sayılması gerektiği hususunda bkz. (Adıgüzel, 2014, s. 6)

3.4 Çıkma Hakkının Kullanılmasının Kural Olarak Yalnızca Anonim Ortaklık Bakımından Satın Alma Yükümlülüğünü Doğurması

Çalışmamızın devamında detaylı olarak inceleneceği üzere, gerek TTK ve gerekse de SerPK hükümleri uyarınca özel olarak düzenlenmiş olan çıkma hakkını doğuran durumlarda, anonim ortaklık bakımından satın alma yükümlülüğünün doğduğu görülür. Gerçekten de belirli şartları gerçekleştiren pay sahibinin, kendisine kanunen tanınan çıkma hakkını kullanması durumunda, anonim ortaklık bakımından payı satın alma yükümlülüğü doğmaktadır. Doktrinde bu yükümlülüğün aslında anonim ortaklık bakımından kanuni bir borç doğurduğu ifade edilmiştir (Sönmez, 2009, s. 79).

Buna karşılık özellikle SerPK hükümleri incelendiğinde¹⁵, çıkma imkânı veren bazı hükümlerde muhatabın, yukarıda da ifade edildiği üzere payı satın alma yükümlülüğü altında olan ve şirket kontrolünü ele geçiren diğer pay sahipleri olduğu gözlemlenmektedir. Dolayısıyla çıkma hakkı kural olarak anonim ortaklığa karşı ileri sürülecekse de, istisnai hallerde ortaklık dışındaki kişilerin sahip oldukları konumlar bakımından da bu hakkın kullanımına benzer sonuçlar doğabilecektir. Ancak bu durumda, teknik anlamda bir çıkma hakkının varlığından söz edilemeyeceği tekrar ve önemle vurgulanmalıdır.

3.5 Çıkma Hakkının Emredici Nitelikte Olması

Çıkma hakkının özellikleri bakımından belirtilmesi gereken bir husus ise, hakkın kullanımının emredici bir özelliğe sahip olmasıdır. Diğer bir deyişle çıkma hakkını içeren hükümler emredici niteliktedir. Gerçekten de söz konusu hükümlerin vazgeçilmez bir pay sahipliği hakkı da yarattıkları göz önüne alındığında, çıkma hakkı veren hükümlerin aksinin kararlaştırılması da mümkün gözükmemektedir.

Dolayısıyla bu hakkı düzenleyen hükümlerin aynı zamanda mutlak emredici bir niteliğe sahip oldukları da kabul edilmelidir. Zira nispi emredici haklar, yalnızca iktisadi bakımdan daha zayıf olan kişilerin korunmasına yönelik sonuçlar doğursa da çıkma hakkının kullanılması yalnızca pay sahiplerinin korunması açısından değil, çoğunluk-azınlık ve hatta ortaklığın da menfaatinin korunmasına ve aynı zamanda işlem *menfaatlerinin dengelenmesi ve uyumlaştırılması amacına da hizmet ettiğinden* mutlak emredici bir niteliğinin varlığı kabul edilmelidir (Sönmez, 2009, s. 137).

3.6 Çıkma Hakkı Talebinin Ancak Bazı Kararlara Muhalif Kalınması Durumunda Kullanılabileceği

Gerek TTK'nun çıkma hakkı sağlayan hükümleri ve gerekse de SerPK hükümleri incelendiğinde, çıkma hakkının kullanılabilmesi bakımından özellikle ilgili hükümlerde belirlenmiş olan önemli genel kurul kararlarına muhalif olunması şartının varlığı göze çarpmaktadır (Adıgüzel, 2014, s. 6). Bu bakımdan dikkat çeken ilk husus, sadece genel kurulca verilen önemli nitelikteki kararlar bakımından pay sahiplerinin çıkma hakkının doğabileceğidir. Doğaldır ki kural olarak bir kararın pay sahipliği hakları açısından hüküm doğurması için, genel kurul tarafından alınması gerekir. Bu sebeple kanun koyucu, çıkma hakkı bakımından ilgili önemli kararlara pay sahibinin genel kuruldaki muhalefetini aramıştır¹⁶. Kural bu olmakla birlikte SerPK m. 24/

¹⁵ Bkz. SerPK m. 26 ve 27/II.

¹⁶ Önemli kararlara muhalif olmak yeterli değildir. Ayrıca pay sahiplerinin söz konusu muhalefetlerini genel kurulda tutanağa geçirtmesi gerekir. [Tutanağın içeriği, gerekçeli olup olmaması hususu için ayrıca bkz. (Pulaşlı, Şirketler Hukuku Şerhi, 2015 C. I, § 29, N. 685 vd., s. 908 vd.)] Aksi halde çıkma hakkının kullanılmasının mümkün olmayacağı; çekimser oyun olumsuz oy olarak değerlendirilse dahi muhalefetin tutanağa geçirilmesi durumunda çıkma hakkının yine kullanılamayacağı yönünde bkz. (Adıgüzel, 2014, s. 33)

II ve Seri II-23.1 sayılı Tebliğ'in m. 9/II hükümlerinde, pay sahibinin genel kurul toplantısına katılmasına engel olunması, genel kurul toplantılarında usulüne ilişkin davet yapılmaması veya gündemin usulüne uygun olarak ilan edilmemesi durumunda muhalefet şartının aranmayacağı istisnai olarak belirtilmiştir (Adıgüzel, 2014, s. 34).

Hükmün içeriğinden tam olarak anlaşılmasa da TTK m. 141/II'de ve TTK m. 202/II'de ve ayrıca halka açık anonim ortaklıklar bakımından genel olarak çıkma hakkının düzenlendiği SerPK m. 24 hükmünde, çıkma hakkının kullanılması bakımından ilgili karara muhalefet edilmesi gerekir. Ancak her çıkma imkânı sağlayan durumda muhalif kalınması zaruri değildir. Nitekim genel kurul kararına dayanmayan bazı olasılıklarda da pay sahiplerinin çıkma imkânının doğabileceği gözden kaçırılmamalıdır (SerPK m. 26 ve 27/II).

Bu arada SerPK açısından çıkma hakkı doğurabilecek önemli kararların sınırlı sayıda olmadığı vurgulanmasından yarar bulunmaktadır. Zira SerPK m. 23'te açık bir şekilde "gibi" denilerek kanun koyucunun hükümde belirtilen kararları sınırlı olarak saymadığı görülmekte ve ayrıca Seri II-23.1 sayılı Tebliğ ile önemlilik kriterleri başlığı altında yasada belirtilmeyen 3 adet daha genel kurul kararı düzenlenerek bu konuda bir sınırlamanın getirilmediği anlaşılmaktadır¹⁷ (Adıgüzel, 2014, s. 8).

4. TTK HÜKÜMLERİ ÇERÇEVESİNDE ÇIKMA HAKKI ÖNGÖREN HÜKÜMLER

4.1 Anonim Şirket Birleşmelerinden Doğan Çıkma Hakkı

4.1.1 Genel Olarak

Anonim ortaklık birleşmelerinde birleşmeye katılan şirketlerin tüm pay sahiplerinin birleşmeye onay vermeleri gibi bir zorunluluk bulunmamaktadır. Pay sahipleri çeşitli gerekçelerle ortağı oldukları şirketlerin başka bir şirketle birleşmesine rıza göstermiyor olabilirler. İşte bu sebepten ötürü Türk Hukuku'nda ilk defa kanun koyucu, birleşmenin sonuçlarına katılmak istemeyen pay sahiplerine, anonim şirketteki paylarının gerçek değeri karşılığında verilecek *ayrılma akçesi*yle, ortaklıktan çıkabilme imkânı sağlamıştır (Kendigelen A. , Yeni Türk Ticaret Kanunu, Değişiklikler, Yenilikler ve İlk Tespitler, 2011, s. 114).

Birleşme işleminden ötürü pay sahibinin kendi rızası ile şirketten çıkabilmesi, TTK m. 141'in birinci fıkrasında düzenlenmiştir. Buna göre, devreden şirket pay sahiplerine devralan şirkette pay verilmesi ile mevcut payının gerçek değerine denk gelen bir ayrılma akçesi verilmesi arasında bir seçim yapma imkânı sağlanmış ve pay yerine sadece ayrılma akçesi öngörülerek (Pulaşlı, 6102 Sayılı yeni Türk Ticaret Kanununa Göre Yeni Şirketler Hukuku Genel Esaslar, 2016, s. 77) onların şirketten çıkarılabilmesine olanak sağlanmıştır (Akbilek, 2009, s. 182). Gerekçede de belirtildiği üzere, Avrupa Topluluğunun şirketlere ilişkin ikinci yönergesinde bulunmayan bu hükümle, pay sahiplerine devreden şirketten çıkabilme hakkı seçimsel olarak tanınmaktadır. TTK m. 141/II'de ise, pay sahibinin rızasına bakılmaksızın alınacak bir kararla, onun şirketten çıkarılması düzenlenmiştir. Bu bakımda pay sahibinin TTK m. 141/II çerçevesinde ortaklıktan çıkarılması söz konusu olduğundan, çalışmamızın kapsamını genişletmemek adına yalnızca birinci fıkrada ele alınan çıkma hakkı incelenmiştir.

¹⁷ Önemli karar türlerinin detaylı incelemesi için de ayrıca bkz (Adıgüzel, 2014, s. 9 vd.)

4.2 Çıkma Hakkının Kullanılmasıyla Doğan Ayrılma Akçesi

4.2.1 Ayrılma Akçesinin Tanımı ve Hukuki Niteliği

TTK m. 141/I ile tanınan çıkma hakkı karşılığında pay sahiplerinin, *devreden şirketteki paylarının gerçek değerine* denk gelen bir *ayrılma akçesi* alacakları düzenlenmiştir. Ayrılma akçesi, anonim şirket birleşmelerine rıza göstermeyen, *birleşmeyi kendi menfaatine aykırı gören*¹⁸ pay sahiplerine, mevcut paylarının gerçek değeri karşılığında bir bedel verilerek onların ortaklıktan ayrılmaları sonucunu doğuran bir tür ödemedir.

Pulaşlı'ya göre, ayrılma akçesi pay sahibinin ortaklık paylarının gerçek değerine denk gelen bir "*tazminat*"¹⁹ (Pulaşlı, 6102 Sayılı yeni Türk Ticaret Kanununa Göre Yeni Şirketler Hukuku Genel Esaslar, 2016, s. 77) ve (Pulaşlı, Şirketler Hukuku Şerhi, 2015, C. I, §7, N. 37, s. 139). Gerçekten de, gerek İBİRK. m. 8'in orijinal metninin kenar başlığının *Abfindung* olması (Hanni, 2003, s. 90) ve gerekse de kanunun İngilizce çevirisinde ayrılma akçesi olarak *Compensation Payment* (Hanni, 2003, s. 236) ibaresinin kullanılması, TTK m. 141'de düzenlenen ayrılma akçesi tabirinden anlaşılması gerekenin "*tazminat*" olduğu izlenimini doğurmaktadır.

Kanun koyucunun ayrılma akçesini düzenlerken ki amacının, birleşmeye katılmak istemeyen, birleşmenin menfaatine aykırı olacağını düşünen Pay sahibine, payın gerçek değeri karşılığında ortaklıktan ayrılma imkânı vermektir²⁰. Bu sebeple birleşmeden ötürü herhangi bir zarara uğrayan ve dolayısıyla ortaklıktan ayrılmayı isteyen Pay sahibine, bu zararına karşılık bir tazminat ödemesi yapılmamaktadır. Bu sebeple tazminat kavramının hukuken daha teknik bir anlam taşımasından ötürü, ayrılma akçesinin zarar gören Pay sahibine tanınan tazminat şeklinde kabul edilip edilmeyeceği sorusu tartışmaya açıktır.

Bir tanım vermek gerekirse ayrılma akçesi, birleşme sonucu pay sahibinin, seçimlik veya zorunlu olarak şirketten ayrılması karşılığında aldığı, payının gerçek değerine tekabül eden bir ödemedir (Özatlan, 2014, s. 120) ve (Kağıtçıoğlu, 2012, s. 153). Diğer bir ifadeyle Pay sahibi, şirketten ayrılması karşılığında, şirketten payı veya payları değerinde ayrılma akçesi alacaktır (Özatlan, 2014, s. 120). Bu sebeple ayrılma akçesinin, hukuken pay sahibinin ortaklık payının gerçek değerinin karşılığında yapılan bir ödeme olduğu ve bir zarar karşılığı gibi şirketten talep edilen tazminat olarak kabul edilemeyeceği sonucunun kabulü, kanaatimizce daha ağır basmaktadır.

4.2.2 Ayrılma Akçesinin Birleşme Sözleşmesinde Öngörülmesi

TTK'nun 141. maddesinin birinci fıkrasında, birleşmeye katılan şirketlerin birleşme sözleşmesinde ortaklarına, devralan şirkette, pay ve ortaklık haklarının iktisabı ile iktisap olunacak şirket paylarının gerçek değerine denk gelen bir ayrılma akçesi arasında seçim yapma hakkı tanıyabileceği düzenlenmiştir (Özatlan, 2014, s. 122). Dolayısıyla ayrılma akçesi ödenmek suretiyle çıkma hakkının tanınması bakımından, mutlaka birleşme sözleşmesinde bu hususa ilişkin bir düzenlemenin yer alması gerekmektedir. Zira TTK m. 146/I f bendinde işaret edildiği üzere, birleşme sözleşmesinde pay sahiplerine TTK 141/I maddesi uyarınca ayrılma akçesinin tanınması durumunda, bu hususun da birleşme sözleşmesinde açık olarak belirtilmesi zorunludur. Zira TTK

¹⁸ TTK m.141/I madde gerekçesi.

¹⁹ Pulaşlı, Yeni Şirketler Hukuku, §6, N. 28, s. 77; ayrıca Pulaşlı, Şirketler Hukuku Şerhi, C. I, §7, N. 37, s. 139.

²⁰ Ayrılma akçesi sermayenin iadesinin kanunen düzenlenmiş bir hali olduğu yönünde görüş için bkz. (Coştan, 2007, s. 173, dn. 378)

m. 146/l f hükmüne göre, ayrılma akçesinin pay sahiplerine hiçbir şekilde tanınmaması da mümkündür. Diğer bir deyişle birleşmeye katılan şirketler, pay sahiplerinin birleşme sonucu ortaklıktan ayrılma akçesi karşılığında ayrılma imkânını, hiçbir şekilde tanımayabilirler. Dolayısıyla birleşme sözleşmesinde ayrılma hususunun mutlaka yer alması zorunlu değildir.

Bunun tek istisnası kolaylaştırılmış birleşme açısından doğmaktadır (Özatlan, 2014, s. 122). Gerçekten de TTK'nun 155. maddesinin ikinci fıkrasının (a) bendine göre, devralan sermaye şirketi, devreden sermaye şirketinin oy hakkı veren paylarının en az yüzde doksanına sahipse, azınlıkta kalan pay sahiplerine TTK m 141 çerçevesinde ayrılma hakkı tanınmaması durumunda, birleşmenin kolaylaştırılmış usulle gerçekleşmeyeceği düzenlenmiştir. Dolayısıyla devralan şirket, devreden şirketin oy hakkı veren paylarının en az yüzde doksanına sahipse, kolaylaştırılmış birleşme usulünden yararlanabilmek adına birleşme sözleşmesinde ayrılma hakkının öngörülmesi zorunludur (Sönmez, 2009, s. 188-189).

4.2.3 Ayrılma Akçesinin Seçimlik Olarak Tanınması

TTK'nun 141. maddesinin birinci fıkrasında, birleşme sonucunda pay sahiplerine seçimlik hak tanınabileceği düzenlenmiştir. Buna göre pay sahipleri dilerse devralan şirket payını iktisap edebilecekleri gibi, dilerse de devreden şirketteki mevcut paylarının gerçek değerine karşılık gelen ayrılma akçesini alarak ortaklıktan ayrılabilirler.

4.2.4 Ayrılma Akçesinden Yararlanmada Birleşme Kararına Olumlu veya Olumsuz Oy Vermenin Etkisi

Ayrılma akçesinin seçimlik olarak birleşme sözleşmesinde tanınması halinde, bundan yararlanabilecek pay sahiplerinin birleşme sözleşmesinin onaylanacağı genel kurul kararına muhalif kalıp kalmamaları gerektiğine ilişkin yasada açık bir hüküm yer almamaktadır (Al-Kılıç, 2009, s. 53). Bu durumda, birleşme sözleşmesine olumlu oy vermiş olan pay sahibinin de, ayrılma akçesi karşılığında ortaklıktan ayrılabilip ayrılamayacağı sorusu akla gelmektedir.

Ayrılma akçesinin seçimlik olarak tanınması TTK m.141/l'de düzenlenmiş ancak maddede bu imkânın ne tür şartlar altında ve hangi pay sahiplerine tanınacağı belirtilmemiştir. Gerekçede de ayrılma akçesinin birleşme sözleşmesinde seçimlik olarak tanınması halinde, pay sahiplerinin hangi şartlarda ayrılma akçesi alarak ortaklıktan ayrılacaklarına dair bir husus bulunmamaktadır. Bu durumda birleşme sonucu ayrılma akçesi talebi konusunda herhangi bir şartın bulunmadığı ve bu seçimlik hakkı kullanabilecek pay sahipleri açısından bir sınırlama öngörülmediği izlenimi doğmaktadır.

Yukarıda da vurgulandığı üzere, ayrılma akçesinin seçimlik bir hak olarak pay sahiplerine tanınması, birleşme sözleşmesinde bu yönde bir hükmün bulunmasına bağlıdır. (TTK m.146/l, f). Bu durumda acaba birleşmeye katılan ortaklıklar, sözleşme hükümleri içerisinde, hangi oranda pay sahiplerinin, ne gibi şartlarla bu seçimlik haktan faydalanabileceğini düzenleyebilirler mi? Öncelikle belirtmek gerekir ki bu yönde bir düzenlemenin önünde TTK m. 141 çerçevesinde bir engel bulunmamaktadır. Dolayısıyla örneğin birleşme sözleşmesi içeriğinde, genel kurulda birleşmeye muhalif kalan ve muhalefetini tutanağa geçiren pay sahiplerine ayrılma akçesinin bir seçimlik hak olarak tanınabileceği veya ortaklıklar tarafından

alınacak olan birleşme kararı ile ayrılma akçesinin sadece belirli kişi veya pay gruplarına bahsedilebileceği düzenlenebilir (Özatlan, 2014, s. 124).

Zira bölünme, tür değiştirme işlemleri gibi birleşme işlemi de bir yeniden yapılandırma modelidir. Şirketlerin yeniden yapılandırılmasında asıl amaç, sinerji yaratma ve bu sinerji sonucunda da ortaya çıkacak olan şirket veya şirketlerin mevcut şirket veya şirketlere göre daha iyi işlemesini sağlamaktır. Bu temel amacı ortaya çıkarabilmek için gereken malvarlığı unsurunun ne miktarda olduğunu baştan bilinmesi mümkün olamayabilir. Bu nedenle birleşmenin yapılması sırasında belli bir oranda tasfiyenin pay sahipleri açısından gerçekleştirilmesi, bazı hallerde birleşmenin yaratacağı sinerji açısından gerekli olabilecektir. İşte bu durumda ayrılma akçesi kararı alınırken, ayrılma akçesinin hangi pay sahiplerine, ne oranda verileceği birleşme sözleşmesi içerisinde zikredilmek suretiyle belirginleştirilebilir (Özatlan, 2014, s. 124).

Buna karşılık bu husus değerlendirilirken eşit işlem ilkesinin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir (Yıldız²¹, 2004, s. 123-124). Zira birleşme sözleşmesinde yalnızca belirli kişi veya pay gruplarının bu seçimlik haktan yararlanacağı belirtilip, bu hususu içerir birleşme sözleşmesi genel kurul tarafından kabul edilirse, seçimlik haktan yararlanmak isteyip de bunu başaramayan pay sahibinin, eşit işlem ilkesi gereği bu hakkın kendisine de tanınmasını isteme yetkisi doğabilecektir. Dolayısıyla ayrılma akçesinin seçimlik olarak öngörülmesi halinde, bunun sadece belirli pay sahiplerine tanınacağını sözleşmede belirtmek, eşit işlem ilkesini ihlâl edebilecek bir konudur. Bu sebeple ayrılma akçesinin seçimlik olarak belirli pay sahiplerine tanınacaksa, bu yönde bir hükmün ancak eşit işlem ilkesi gözetilerek birleşme sözleşmesine eklenebileceği kanaatindeyiz.

Sonuç olarak ayrılma akçesinin seçimlik olarak öngörülmesi halinde bu haktan yalnızca birleşme kararına muhalif kalan pay sahiplerinin yararlanacağını savunmak güç gözükmektedir. Zira TTK bağlamında bu yönde bir sınırlama getirilmemiştir. Dolayısıyla seçimlik olarak öngörülen ayrılma akçesinden yararlanmak için, olumlu oy kullanmış olup olmamanın tek başına bir şart olarak kabul edilebilmesinin tartışmaya açık olduğu görüşünderiz. Nitekim İsviçre Hukuku doktrinin de devreden şirket pay sahibinin birleşme kararına muhalif kalmasına ve hususu tutanağa geçirtmesine gerek olmadığı; muhalif olsun olmasın, hatta genel kurul toplantısına katılsın veya katılmasın ayrılma akçesi hakkını kullanabileceği belirtilmektedir (Sönmez, 2009, s. 187, dn. 45 ve 202)²². Buna karşılık ayrılma akçesinin birleşme sözleşmesinde belirli pay sahiplerine tanınması durumunda ise, eşit işlem ilkesinin gözetilmemesinin pay sahipleri açısından sorun yaratabileceği kanısındayız.

4.2.5 Ayrılma Akçesinin Öngörüldüğü Birleşme Sözleşmesinin Kabulü Kararında Nisap

Seçimlik olarak ayrılma hakkı tanınarak, pay sahiplerine şirketten çıkma hakkı belirtilmiş olsa da, belirginleştirilmesi gereken bir diğer husus, birleşme sözleşmesinde seçimlik hak olarak sunulacak olan ayrılma akçesi hükmünün hangi nisapla kabul edilebileceğidir. Bu husus da TTK m. 151/V'de düzenlenmiştir

²¹ Yazar, eşit işlem ilkesini mali haklardan yararlanma açısından değerlendirirken, esas alınması gereken ölçütün sermayeye katılım oranı olduğunu vurgulamakta, bunun tek istisnasının ise imtiyaz hakları olabileceğini belirtmektedir.

²² Aksi görüş için bkz: (Akbilek, 2009, s. 183) Yazar, pay sahibinin seçimlik hakkını kullanabilmesi için genel kurulda birleşmeye ilişkin red oyu vermesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca yazar, genel kurula katılmamış kişilere, ilgili kurula haksız biçimde alınmamış veya usulüne uygun çağrı yapılmamış olmasından ötürü katılamaması halinde, ancak bu hakkın tanınması gerektiğini vurgulamıştır.

Maddeye göre ayrılma akçesinin bir seçimlik hak olarak tanındığı ve faydalanma şartlarının belirlendiği birleşme sözleşmesinin, *devreden şirkette mevcut oy haklarının yüzde doksanınin olumlu oylarıyla* onaylanması gerekmektedir. Dolayısıyla ayrılma akçesi yoluyla çıkma hakkını seçimlik olarak içeren birleşme sözleşmesinin onaylanması kararının bir bütün olarak, devreden anonim şirketteki mevcut oy haklarının yüzde 90'ı nisapla onaylanması zorunludur. Bu hükümlerle ayrıca oyda imtiyazı bulunup, sermayenin %90'ını temsil edemeyen pay sahiplerinin imtiyazları da dikkate alınmaktadır (Sönmez, 2009, s. 190, dn. 50).

TTK'ndaki bu açık hükme karşılık İsviçre Birleşme Kanunu'nda bu husus, İsviçre doktrininde oldukça geniş tartışmaların doğmasına sebep olacak bir biçimde kaleme alınmıştır. Gerçekten de İBirk m. 18/V hükmünde, ayrılma akçesinin öngörülebilmesi için "*devreden şirket ortaklarının*" %90'ının olumlu oyu gerekmektedir (Hanni, 2003, s. 240-241).

İBirk m. 18/V maddesi hükmünde yer alan düzenleme sebebiyle, %90'lık nisaba ilişkin olarak gerek İsviçre ve gerekse de Türk doktrininde çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu çerçevede İsviçre doktrininde, %90'lık çoğunluk kararının kafa sayısına (*Kopfstimmrecht*) göre değil, aksine paya göre hesaplanması gerektiği görüşleri ileri sürülmüştür: *Böckli*, bu hükmün anonim şirketler hukuku açısından "bütün paylara ilişkin oyların %90'ının çoğunluğu" şeklinde yorumlanması gerektiğini, *Greoner*, sermayenin %90'ının temsil edilmesi kaydıyla, genel kurulda mevcut bulunan oylarının %90'ının çoğunluğu şeklinde anlaşılması gerektiğini ve son olarak *Von der Crone* ise, sermayenin mutlak çoğunluğunun temsil edilmesi kaydıyla, genel kuruldaki mevcut bulunan oyların %90 çoğunluğu şeklinde anlaşılması gerektiğini ifade etmişlerdir (Pulaşlı, Türk Ticaret Kanunu Tasarısının Değerlendirilmesi ve Eleştirilen Hükümler, 2005, s. 431-432, oradan dn. (52), (53), (54)).

Pulaşlı ise, öncelikle 151/V maddesinde, TTK m. 151/I,a maddesine atıf yapılmaması dolayısıyla çifte çoğunluk öngörülmediğini belirtmekte ve bu doğrultuda söz konusu maddedeki %90'lık nisaptan anlaşılması gerekenin de *sermayenin %90'ı* olduğunu vurgulamaktadır (Pulaşlı, Türk Ticaret Kanunu Tasarısının Değerlendirilmesi ve Eleştirilen Hükümler, 2005, s. 432-433)²³.

Kanaatimizce TTK m. 151/V hükmünün açık olması sebebiyle, artık bu yönde bir tartışmanın Türk hukuku bakımından bir anlamı bulunmamaktadır. Bu bakımdan ayrılma akçesine ilişkin öngörülen tek bir nisap bulunmaktadır. İBirk m. 18/V'te düzenlenen %90'lık nisabın, sadece ayrılma akçesinin zorunlu olarak öngörüldüğü durumlarda ortaya çıkacağı (Lengauer, ve diğerleri, 2008, s. 262)²⁴, dolayısıyla seçimlik olarak öngörülmesinde farklı bir sonucun doğacağı gibisinden bir tartışma, TTK düzenlemesi anlamında sonuç doğurmayacaktır.

23 Yazar bu yorumun temelini TTK m. 141/II'nin gerekçesine dayandırmaktadır. Gerçekten de gerekçede şu ifadeye yer verilmektedir: "*ikinci fıkraya arzu edilmeyen, devamlı sorun çıkaran azınlığı ve/veya ortağı, ayrılma akçesini ödeyerek şirketten çıkarma hakkını büyük çoğunluğa vermektedir. Çünkü bu karar sermayenin % 90'ının oylarıyla alınacaktır.*" Ancak bu ifade hatalıdır. Zira madde metni nisap konusunda son derece açıktır.

24 Maddenin İngilizce çevirisinde yer alan "*If the merger agreement provides 'only for' a compensation payment (...)*" ibaresinden de bu husus anlaşılmaktadır.

4.2.6 Ayrılma Akçesinden Yararlanacak Pay Sahipleri Açısından Bir Sınırlamanın Getirilip Getirilemeyeceği Meselesi

Ayrılma akçesine ilişkin olarak devreden şirkette mevcut oy haklarının yüzde doksanın olumlu oylarıyla kararın alınması halinde, devreden şirket Paysahibi, ayrılma akçesi ile devralan veya yeni kurulan şirket payının iktisabı arasında bir seçim hakkı elde edecektir. Fakat bu durumda da açıklığa kavuşturulması gereken bir başka mesele ortaya çıkmaktadır: Acaba bu haktan yararlanacak pay sahiplerinin sayısına bir sınırlama getirilebilir mi?

Bu soruya doğrudan olumlu veya olumsuz yanıt verilmesi, hükmün lafzı nedeniyle mümkün gözükmemektedir. Bir kere vurgulanmasında yararlı olan husus, ayrılma akçesinin birleşme sözleşmesiyle kabulüne ilişkin nisapla, bu haktan yararlanacak pay sahiplerinin sayısının birbiriyle oranlanamayacağıdır. Bir diğer ifade ile ayrılma akçesini içeren birleşme sözleşmesinin yüzde doksanlı bir nisapla kabulü zorunlu olduğuna göre, bunun yalnızca geriye kalan yüzde onluk olumsuz oy veren pay sahiplerine tanınacağı ilişkisini kurmak yanlıştır. Zira ayrılma akçesini içeren birleşme sözleşmesinin kabul edileceği nisap farklı bir husus, bu haktan hangi oranda paysahibinin yararlandırılacağı farklı bir husustur (Özatlan, 2014, s. 128).

TTK m. 141/I hükmü incelendiğinde ayrılma akçesinin seçimlik olarak öngörülmesi halinde bundan devreden şirketin tüm pay sahiplerinin yararlanmasının önünde bir engel olmadığı gibi bir sonuç doğmaktadır. Ancak gerçekten de devreden şirketin tüm pay sahipleri bu yönde bir seçimlik hakkı kullanabilirler mi?

Birleşmeye katılan şirketlerin tüm pay sahiplerinin, ayrılma akçesi olarak ortaklıktan ayrılabilme imkânı olup olmadığına dair TTK m. 141/I' hükmü, tam anlamıyla bir cevap barındırmamaktadır. Zira maddede yalnızca, *"ortaklara, devralan şirkette, pay ve ortaklık haklarının iktisabı ile iktisap olunacak şirket paylarının gerçek değerine denk gelen bir ayrılma akçesi arasında seçim yapma hakkı tanınabilir"* hükmü yer almaktadır.

TTK m.141'in birinci fıkrasının gerekçesinde ise, pay sahipliğinin devamı ilkesi esas alınarak, *"birleşmeye katılmak istemeyen, birleşmeyi kendi menfaatine aykırı gören devredilen şirketin ortaklarını zorla devralan şirkette tutmak doğru değildir"* ifadesine yer verilmiştir. Dolayısıyla gerekçede sanki seçimlik hakkın sadece birleşmeye onay vermeyen pay sahiplerine tanınması gerektiğini ve bu konuda bir sınır getirilmesi amacı izlendiği sonucu doğmaktadır.

Kanundan ve gerekçeden doğan bu belirsizliğin ortadan kaldırması adına, devreden şirketin tüm pay sahiplerinin seçimlik ayrılma haklarını kullanarak şirketten ayrılması sonrasında, artık bir birleşme işleminden söz edilip edilemeyeceği meselesi üzerinde durulmalıdır. Gerçekten de birleşme işlemi, devreden şirket malvarlığının bir kül halinde devralan veya yeni kurulan şirket bünyesine dahil olması ve bunun karşılığında da devralan şirkette sermaye artırımına gidilerek veya yeni kurulan şirkette esas sermaye miktarının bu çerçevede belirlenerek, yeni payların oluşturulmasıdır. Ancak devreden şirket pay sahiplerinin tümünün seçimlik haklarını kullanarak birleşmeye dahil olmamaları ve devreden şirketteki paylarının karşılığını da gerçek değeri üzerinden alarak ayrılmaları, birleşme işlemi anlamsız kılabilceği gibi, birleşmenin gerçekleşmemesine de sebep olabilecektir. Zira gerekçede bu husus *"bütün ortakların ya da çok sayıda ortağın ayrılma akçesini almak istemesi, birleşmenin gerçekleşmemesi olasılığını ortaya çıkarabilir. Bu da bir sakınca olarak değil, pay sahipleri demokrasisinin gereği olarak değerlendirilmelidir"* şeklinde vurgulanmıştır.

Her ne kadar kanunda tüm devreden ortaklık pay sahiplerinin ayrılma akçesi karşılığında şirketten ayrılabilmesine engel bir düzenleme bulunmasa da, birleşme işleminin gerçekleştirilmesi için seçimlik olarak öngörülen ayrılma akçesinden faydalanacak pay sahipleri sayısına bir sınır getirilmesinde fayda olduğu kanaatindeyiz.

Ancak bu görüşümüze karşılık, ayrılma akçesi olanağından seçimlik olarak yararlanmak isteyen pay sahipleri sayısına bir sınırlama getirilebilmesi, TTK m. 141/I hükmünün lafzı dikkate alındığında kolay görünmemektedir. Madde gerekçesinden hareket edilecek olursa, birleşmeye katılmak istemeyen pay sahiplerine seçimlik hakkın tanınması ve böylece yalnızca birleşme kararına muhalif kalan ve muhalefeti tutanağa geçirten pay sahiplerine bu imkânın sunulacağına karar verilmesi bir çözüm gibi gözükebilir. Ancak bu konuda da kanun herhangi bir açıklık içermemektedir. Zira TTK m. 141'in lafzında böyle bir husus öngörülmediği gibi, maddenin mehzazını oluşturan İBirk m. 8'de de, buna yönelik bir düzenleme bulunmamaktadır.

Bu çerçevede bir sınırın getirilebilmesine yönelik TTK m. 379/I hükmünün bir çıkış noktası olabileceğine dair doktrinde görüş bildirilmiştir (Al-Kılıç, 2009, s. s. 54, dn. 157). Söz konusu görüşün temeli TTK m 379/I'e dayandırılmıştır. TTK m. 379/I maddesi, şirketin kendi paylarını iktisap edip edemeyeceğine ilişkin bir hükümdür. Maddede bir şirketin, *kendi paylarını, esas veya çıkarılmış sermayesinin onda birini aşan veya bir işlem sonunda aşacak olan miktarda, ivazlı olarak iktisap ve rehin olarak kabul edemeyeceği* düzenlenmiştir²⁵. Dolayısıyla söz konusu görüşe göre ayrılma akçesinin, pay sahibinin payını, gerçek değeri karşılığında şirkete satması şeklinde tanımlamanın mümkün olduğu (Akbilek, 2009, s. 182 dn. 87) ve (Sönmez, 2009, s. 12 dn. 47 ve 190.) ve kanunda, şirketlerin kendi paylarının en fazla %10'nu iktisap etmelerine izin verildiğine göre, ayrılma akçesinin de yalnızca %10'luk sahip pay sahiplerine tanınması gerekir.

Bu görüşün kabulü ile ayrılma akçesinden yararlanacak pay sahiplerine bir sınırlama getirilebilmesi, kanaatimizce imkân dahilinde değildir. Zira karşılaştırması yapılan TTK m. 151/V ile TTK m. 379/I hükümlerinin, lâfzen yorumlanmaları durumunda farklı nisaplar öngörüldüğü sonucu ortaya çıkmaktadır. TTK m. 379/I'de zikredilen %10'luk oran şirket sermayesinin temel alındığı orandır; buna karşılık TTK m. 151/V hükmü ise, şirketteki mevcut oy haklarının %10'nuna işaret etmektedir. Dolayısıyla her iki hükümde belirtilen yüzdeler farklı hususları ilgilendirmektedir. Bu durumda TTK m. 379/I hükmünün ayrılma akçesinin tanınmasında bir sınır teşkil edeceğini iddia etmek mümkün görünmemektedir. Ayrıca ayrılma akçesinin devralan şirketin sermaye artırım kararından önce devreden şirket pay sahiplerine tanınması da mümkündür. Böyle bir olasılıkta, ortada ayrılma akçesi olarak şirketten ayrılan pay sahiplerinin payı da olmayacağından, devralan şirketin de kendi paylarının iktisap edeceğini belirtmek olanaklı olmayacaktır.

Sonuç olarak kanaatimizce, ayrılma akçesine ilişkin kanuni bir sınırlamanın getirildiği savunmak, TTK'nun 141/II ve 151. maddeleri çerçevesinde mümkün değildir. Her ne kadar TTK m. 141/I'in gerekçesinde, birleşme sözleşmesine muhalefet eden pay sahiplerine ayrılma akçesiyle şirketten ayrılabilme seçimlik hakkı tanınması gerektiği belirtilmiş olsa da, kanunda bu konuda hiçbir sınırlama bulunmamaktadır. Ancak yine de tüm devreden şirket pay sahiplerine bu hakkı tanımayı savunmanın, birleşme işleminin

25 Her ne kadar TTK m. 379/I anlamında böyle bir yasak bulunmuş olsa da maddede geçen orandan daha fazla miktarda elde edilen paylara ilişkin işlemler, TTK m. 385 uyarınca geçerli olacaktır. Zira söz konusu hükümde TTK 379/I'e aykırı bir şekilde iktisap edilen payların iktisap tarihinden itibaren en geç altı ay içinde elden çıkarılması gerektiği düzenlenmiştir.

niteliğini ortadan kaldıracığı ve işlemin birleşme olarak kabul edilebilmesini engelleyeceğinden ötürü mümkün olmadığı kanısındayız.

Birleşme sözleşmesinin tamamının, sözleşmede düzenlenen hükümler içinde ağır nisabı gerektiren nisapla bir bütün halinde onaylanması gerekmektedir. Bu durumda da kanunda daha ağır bir nisabın bulunmaması şartıyla, ayrılma akçesini içeren birleşme sözleşmesinin, şirketteki mevcut oyların %90 ile onaylanması zorunludur. Dolayısıyla ayrılma akçesi öngörülecek pay sahipleri kesiminin önceden belirlenmesi ve bu doğrultuda birleşme sözleşmesinin dizayn edilmesi büyük öneme sahiptir²⁶. Bu sebeple seçimlik olarak öngörülen ayrılma hakkının ne şekilde ve hangi pay sahiplerine tanınacağına birleşme sözleşmesinde ve eşit işlem ilkesi çerçevesinde düzenlenmesinin, en pratik ve tüm pay sahiplerinin menfaatleri açısından en uygun yöntem olacağı kanaatindeyiz.

4.2.7 Ayrılma Akçesi Miktarının Uygun Belirlenmemesinin Sonuçları ve İleri Sürülebilecek Talepler

TTK'nun 141/II maddesinde her ne kadar birleşme sözleşmesiyle pay sahiplerine seçimlik olarak çıkma hakkı tanınabileceği düzenlenmiş olsa da, çıkma hakkının kullanılmasıyla şirketten talep edilecek ayrılma akçesi miktarının uygun belirlenmesi zorunludur. Aksi takdirde çoğunluk tahakkümü altında azınlıkta kalan pay sahiplerinin zararına bir sonucun doğmasına da zemin hazırlanabilecektir. Bu sebeptendir ki özellikle azınlıkta kalan pay sahiplerine tanınabilecek olan ayrılma akçesinin, payın adil değeri üzerinden tespit edilmesi zorunludur. Zira bu özellikle birleşme çerçevesinde ortaya çıkan azınlıkta kalan pay sahiplerinin yasal hakkıdır. Bu yüzden kanun koyucu, birleşme kararına karşı azınlıkta kalan pay sahiplerini korumaya yönelik olarak kanunda bir takım önlemlere yer vermiştir.

Bu önlemler içerisinde en etkili çözüm, şüphesiz TTK m. 191/II'de öngörülen denkleştirme davasıdır (Özatlán, 2014, s. 139). Gerçekten de maddeye göre birleşmede, ayrılma karşılığının uygun belirlenmemesi hâlinde de, her ortağa kararının ilânından itibaren iki ay içinde mahkemeden bir denkleştirme akçesi saptanmasını isteyebilme imkânı getirilmiştir. Böylece Paysahibi, TTK m. 141/I çerçevesinde seçimlik hakkını kullanarak ortaklıktan ayrılmayı talep etmişse, bunun karşılığı olarak ayrılma akçesinin uygun belirlenmemesini dava konusu yapabilir. Anonim şirketten çıkma karşılığının ileri sürülebileceği dava, ortaklık payının ve ortaklık haklarının incelenmesi davası veya diğer adıyla denkleştirme davasıdır (Kendigelen, Yeni Türk Ticaret Kanunu, Değişiklikler, Yenilikler ve İlk Tespitler, 2011, s. 141). Ayrılma akçesi miktarının payının gerçek değeri ile eşdeğer olamaması halinde her Pay sahibi, bu dava ile olması gereken karşılığın *ödenmesini* mahkemeden talep edebilecektir²⁷.

Denkleştirme davası yoluyla ayrılma akçesi karşılığında ortaklıktan ayrılan pay sahibinin talepte bulunabilmesi için öncelikle ayrılma akçesinin öngörüldüğü bir birleşme kararının şirketteki mevcut oyların %90'ına karşılık gelen bir nisapla alınmış olması gerekmektedir. Zira bu nisabın altında bir oranla birleşme sözleşmesinin onaylanması, denkleştirme davasının değil, TTK m. 192/II'de düzenlenen *iptal davasının* konusunu oluşturacaktır.

²⁶ Birleşme sözleşmesinde ayrıca seçim hakkının hangi süre içerisinde kullanılması gerektiği, kullanılmaması durumunda hakkın akibeti belirtilmesi de gerektiği görüşü için bkz. (Coştan, 2007, s. 172-173).

²⁷ TTK m. 191/I madde gereğesi.

Ayrılma karşılığının uygun belirlenmemesi dolayısıyla açılan denkleştirme davasının açılma sebepleri çeşitli ihtimallerden doğmuş olabilir. Örneğin ayrılma karşılığının payın gerçek değeri üzerinden değil de, şirket değeri üzerinden tespit edilmiş olması ve diğer yöntemlerle kıyaslanmadan sonuca ulaşılması, ayrılma karşılığının uygun belirlenmediğinin bir göstergesidir. Bu durumda pay sahibi denkleştirme davası açarak, kendisine ayrılma akçesi kapsamında ödenmemiş olan kısmı talep edecektir. Dolayısıyla davacı pay sahibine somut bir ödeme yapılacaktır (Tekinalp, 2012, s. 244) ve (Pulaşlı, Şirketler Hukuku Şerhi, 2015, C. I, §7, N. 37, s. 139) Bunun yerine pay sahibinin devralan şirketin hissesini talep edebilmesi mümkün değildir. Ancak ayrılma akçesinin somut bir para şeklinde verilmesi zorunluluğu, kanunda öngörülmediğinden gerekçede de belirtildiği üzere ayrılma karşılığı olarak nakit bir para verilebileceği gibi, birleşme işlemi ile bağı olmayan bir başka şirket payı veya örneğin hisse senedi ile değiştirilebilir tahvil gibi menkul değer de verilebilir (Pulaşlı, 6102 Sayılı yeni Türk Ticaret Kanununa Göre Yeni Şirketler Hukuku Genel Esaslar, 2016, s. 77-78) ve (Pulaşlı, Şirketler Hukuku Şerhi, 2015, C. I, §7, N. 40, s. 140). Gerekçede ayrıca *ayrılma akçesinin nakden ödendiği hallerde, bunun serbestçe tasarruf edilebilecek yedeklerden alınması, yoksa sermayenin iadesi şeklinde olmaması* gerektiği belirtilmiştir.

Tüm bu hususlar birlikte değerlendirildiğinde, kanunda asıl olarak amaçlananın devreden şirket pay sahiplerine, mevcut paylarının gerçek değeri ile eşdeğerde bir karşılığın verilmesi gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Ayrılma karşılığı, devreden şirketin malvarlığının intikal ettiği devralan veya yeni kurulan şirket tarafından verilecektir. Bu sebeple birleşmeler bakımından sermayenin iadesi sonucunun da önlenmesi adına devralan şirkette yapılacak sermaye artırım miktarının veya yeni kurulan şirketin esas sermayesinin belirlenmesinden önce, ayrılma akçesi miktarının saptanması gerektiği kanısındayız.

5. ŞİRKETLER TOPLULUĞU BAKIMINDAN HÂKİMİYETİN HUKUKA AYKIRI KULLANILMASINDAN DOĞAN ÇIKMA HAKKI

Çıkma hakkının TTK'nda öngörüldüğü bir diğer durum da şirketler topluluğu hükümleri çerçevesinde doğmaktadır. TTK m. 202/III'ye göre, "*Hâkimiyetin uygulanması ile gerçekleştirilen ve bağlı şirket bakımından açıkça anlaşılabilir haklı bir sebebi bulunmayan, birleşme, bölünme, tür değiştirme, fesih, menkul kıymet çıkarılması ve önemli esas sözleşme değişikliği gibi işlemler*" bakımından "*genel kurul kararına red oyu verip tutanağa geçirten veya yönetim kurulunun bu ve benzeri konulardaki kararlarına yazılı olarak itiraz eden pay sahipleri*" ne hâkim teşebbüse karşı paylarının satın alınmasını talep etme hakkı getirilmiştir.

Hüküm incelendiğinde dikkat çeken ilk husus, söz konusu hakkın "*hâkimiyetin uygulanması ile gerçekleştirilen ve bağlı şirket bakımından açıkça anlaşılabilir haklı bir sebebi bulunmayan işlemler*" bakımından doğmasıdır. Bir kere bu hükümlerle bağlı şirket pay sahiplerine bir çıkma hakkının tanındığının kabul edilmesi gerekir. Zira hükümde açık bir şekilde hâkim şirketin hâkimiyet yetkisini kötüye kullanarak, bağlı şirketin zararına bir işlem gerçekleştirilmesi hali düzenlenmektedir. Hâkim şirketin tanımı, TTK m. 195'te belirtilmiş ve bir ticaret şirketinin hâkim şirket olarak nitelendirilmesi için hangi özelliklere sahip olması gerektiği düzenlenmiştir. Dolayısıyla TTK m. 202/II hükmüne göre hâkim şirketin hâkimiyet yetkisini kullanarak bağlı şirket pay sahiplerinin zararına bir durum yarattığı sonucu doğmaktadır. O halde çıkma hakkının hâkimiyetin kötüye kullanıldığı hallerde ve yalnızca bağlı şirket pay sahiplerine tanındığının kabulü gerekir.

Hükümde yine dikkati çeken bir diğer husus da, çıkma hakkından söz edilebilecek hallerin örneksene yoluyla sayılmış olmasıdır. Gerçekten de hükme göre çıkma hakkı, "haklı bir sebebi bulunmayan, birleşme, bölünme, tür değiştirme, fesih, menkul kıymet çıkarılması ve önemli esas sözleşme değişikliği gibi işlemler" bakımından ortaya çıkmaktadır. Bu durumda benzer nitelikte ve bağlı şirket bakımından haklı ve geçerli bir sebebi bulunmayan işlemlerin hâkimiyetin kullanılması suretiyle gerçekleştirilmesi durumunda, bağlı şirket pay sahibinin zararın karşılanmasını talep hakkı veya çıkma hakkı doğabilecektir.

Madde hükmünden çıkarılabilecek bir başka sonuç da, talebin bağlı şirkete değil de, hâkim teşebbüse yönlendirilecek olmasıdır. Ancak söz konusu talebin hâkim şirkete doğrudan değil, mahkeme yoluyla ileri sürülebileceği de hükümde belirtilmiştir.

TTK m. 202/II hükmü bakımından dikkat çeken bir başka durum ise, hâkimiyetin bağlı şirket bakımından zarar doğurup doğurmadığına bakılmaksızın, hükümde örneksene yoluyla sayılan işlemlerin gerçekleşmesiyle çıkma hakkının da kullanılabileceğidir. Diğer bir ifadeyle bu hüküm, yalnızca bağlı şirketin zarar etmesi durumunda çıkma hakkının doğabileceği şeklinde yorumlanmamalıdır. Çıkma hakkının önemli niteliklerdeki her tür işlem bakımından doğabileceğinin de kabul edilmesi gerekir. Her ne kadar TTK m. 202/I,a'da hâkimiyetin hukuka aykırı kullanılması suretiyle hâkim şirketin bağlı şirketi kayba uğratması durumunda, kaybın denkleştirilmesi tazmin sorumluluğunu önleyecekse de, aynı husus çıkma hakkının kullanılması bakımından hükme dahil edilmemiştir. O halde söz konusu işlemlerin gerçekleşmesi, çıkma hakkının ileri sürülmesi açısından yeterlidir.

Pay sahibinin bu hakkını nasıl kullanabileceğine ilişkin ise hükümde açık olarak muhalefet şartı düzenlenmiştir. Hükme göre söz konusu işlemler bakımından bağlı şirket genel kurulunda olumsuz yönde oy kullanan ve muhalefetini tutanağa geçiren veya yönetim kurulunun bu ve benzeri konulardaki kararlarına karşı yazılı olarak itiraz eden Pay sahibi, genel kurul kararının verildiği veya yönetim kurulu kararının ilan edildiği tarihten başlayarak iki yıl içinde, mahkeme yoluyla çıkma hakkının işletilmesini isteyebilecektir.

Hükümde, hakim ortaklığın çıkma karşılığı payı satın alınmasına yönelik kararının, hangi fiyat üzerinden alınacağına ilişkin de bir kriter belirlenmiştir. Buna göre Pay sahibi "*paylarının varsa en az borsa değeriyle, böyle bir değer bulunmuyorsa veya borsa değeri hakkaniyete uygun düşmüyorsa, gerçek değerle veya genel kabul gören bir yöntemle göre belirlenecek bir değerle satın alınmasını*" mahkemeden isteyebilecektir.

Ayrıca hükümde paya ödenecek bedel belirlenirken borsa değerinin esas alınabileceği ve bu değer de mahkeme kararına en yakın tarihteki veriler esas alınarak bulunan değer olduğu belirtilmiştir. Ancak bu husus da haklı olarak eleştirilmiş ve borsa değerinin payın adil değerini yansıtmaması için belli bir zaman aralığı çerçevesinde oluşan değerlerin ortalamasının alınması gerektiği vurgulanmıştır (Sönmez, 2009, s. 206). Nitekim halka açık anonim ortaklıklar bakımından uygulama alanı bulan SerPK'nun 24/I maddesinde payın, "*işlemin kamuya açıklandığı tarihten önceki otuz gün içinde borsada oluşan ağırlıklı ortalama fiyatların ortalamasından*" satın alınması gerektiği belirtilmiştir. Kanaatimizce TTK m. 202/II'de borsa değerine bir atf yapıldığından, SerPK'nda öngörülen kriterin esas alınması yerinde olacaktır.

6. SONUÇ

Anonim ortaklıklarda pay sahiplerinin şirket genel kurulunda alınacak bazı önemli kararlara muhalif kalmalarına rağmen, kararın oy çokluğuyla alınmış olması, tabiatıyla azınlıkta kalan pay sahiplerini endişeye düşürecektir. Zira şirketin almış olduğu önemli kararların gelecekteki şirket yatırımlarını da etkileyeceği düşünüldüğünde, muhalif pay sahiplerinin şirket ortağı olarak kalmaları kendileri açısından anlamsız hale gelebilecektir. Bu durumda azınlıkta kalan pay sahibinin elindeki imkân payını bir başka kişiye devrederek şirketten ayrılmaktır. Ancak bu imkânın da her durumda kullanılamayacak olması, pay sahibinin istemediği halde şirkette Pay sahibi olarak kalabilmesine neden olacaktır. İşte bu sorunu öngören kanun koyucu, şirket yapısını önemli derecede etkileyebilecek bazı önemli kararlar bakımından kararlara katılmayan, muhalif olan pay sahiplerine “Çıkma Hakkı” sağlayarak, paylarını şirkete devredip şirketten ayrılma imkânı getirmiştir.

Çıkma hakkı, pay sahibinin mevcut payını ortaklığa satarak pay sahipliği sıfatının sona ermesine neden olan hukuki bir işlemdir. Bu haliyle teknik bir kurum olarak addedilmesi gereken çıkma hakkının, pay sahibinin kanunda öngörülen şartlar çerçevesinde payını uygun bir bedel karşılığı ortaklığa devrederek şirketten çıkmasını sağlayan bir hak olarak da tanımlanabilmesi mümkündür.

Bu kapsamda teknik anlamıyla çıkma hakkı, yasalardaki özel bir takım hükümlerdeki koşulların sağlanmasıyla doğan pay sahibinin ortaklığa karşı ileri sürebileceği ve kullanılmasının ardından pay sahipliği sıfatını sona erdirebilecek olan bir hak olarak tanımlanmalıdır.

TTK’nda çıkma hakkı yalnızca, TTK m. 141/II’de birleşmeye katılmayan pay sahipleri ile TTK m.202/II çerçevesinde bağlı şirketin menfaatine olmayan bir kararın hâkimiyetin uygulanması suretiyle alınması durumunda pay sahibi lehine doğan bir hak olarak düzenlenmiştir. Dolayısıyla kanun koyucu pay sahibinin her durumda çıkma hakkını kullanılabileceğine cevaz vermemiştir.

Sonuç olarak çıkma hakkının, en azından şirket yapısına ilişkin önemli kararlar bakımından pay sahiplerine tanınmış olması, 6762 sayılı TTK nezdinde doğan önemli bir eksikliği giderecek niteliktedir. Ayrıca bu hakkın tüm pay sahiplerine her durumda tanınmamış olması da, çıkma hakkının kullanımı yoluyla anonim şirket işleyişini olumsuz etkileyen durumların önlenmesi bakımından yerinde olmuştur. Fakat bu hakkın tanınması ile birlikte anonim ortaklıklarda sermayenin korunması prensibine istisna getirildiğinin ve hakkın kullanılması suretiyle şirketin belli bir oranda kendi paylarını iktisap edebileceğinin de gözden kaçırılmaması gerekir.

7. KAYNAKLAR

Adıgüzel, B. (2014). Halka Açık Anonim Ortaklıklarda Paysahibinin Ayrılma Hakkı. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XVIII(2), 1-51.

Akbilek, N. (2009). *Türk ve Avrupa Birliği Hukukunda Anonim Şirket Birleşmelerinde Paysahipliğinin Korunması* (1. b.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Al-Kılıç, Ş. (2009). *Türk Ticaret Kanunu Tasarısına Göre Ticaret Şirketlerinin Birleşmesi*. İstanbul: Beta.

Aytaç, Z. (1988). *Sermaye Piyasası Hukuku Ve Hisse Senetleri*. Ankara: Banka ve Ticaret Enstitüsü Yayınları.

Berzek, A. N. (2001). Anonim Ortaklıkta Pay Üzerinde İntifa Hakkı Sahibinin Oy Hakkı ve Oy Hakkına Bağlı Diğer Haklar. *Erzincan Üniversitesi HFD, VI(1-4)*, 223-227.

Bilgili, F., & Demirkapı, E. (2012). *Ticaret Hukuku Bilgisi* (3. b.). Bursa: Dora Yayıncılık.

Bilgili, F., & Demirkapı, E. (2013). *Şirketler Hukuku* (9. b.). Bursa: Dora Yayıncılık.

Coştan, H. (2007). *Anonim Ortaklıkların Birleşme, Bölünme Nevi Değişirme Yoluyla Yeniden Yapılandırılmasında Alacaklıların Korunması*. Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Enstitüsü Yayınları.

Çamoğlu, E. (2008). *Kollektif Ortaklıkta Haklı Sebep Kavramı ve Ortağın Haklı Sebepçe Çıkarılması*. İstanbul: Vedat Kitapçılık.

Çeker, M. (2005). Halka Açık Anonim Ortaklıklarda Paysahibinin Ortaklıktan Çıkma Hakkı (Yargıtay 11 Hukuk Dairesi'nin Bir Kararı Münasebetiyle). *Batider, XXIII(1)*, 61 vd.

Çelik, A. (2016). *Anonim Şirketlerde Ortaklıktan Çıkarılma* (4. b.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Değirmenci, C. (2006). *Anonim Ortaklıkta Iskat (Ortaklıktan Çıkarma)*. İstanbul: Vedat Yayıncılık.

Domaniç, H. (1988). *Adi-Kollektif ve Komandit Şirketler*. İstanbul: Vedat Yayıncılık.

Domaniç, H. (1988). *Türk Ticaret Kanunu Şerhi* (Cilt I). İstanbul: Vedat Yayıncılık.

Dural, M., & Sarı, S. (2015). *Türk Özel Hukuku, Temel Kavramlar ve Medeni Kanununun Başlangıç Hükümleri* (10 b., Cilt I). İstanbul: Filiz Kitabevi.

Elektronik İċtihat Bankası . (10 , 10 2016). www.hukukturk.com adresinden alındı

Erdem, N. (2012). *Anonim Ortaklığın Haklı Sebepçe Feshi, 6102 Sayılı Yeni TTK Hükümlerine Göre*. İstanbul: Vedat Yayıncılık.

Göle, C. (1976). *Anonim Ortaklıklarda, Nakdi Sermaye Koyma Borcu Ve Bu Borcu İfada Temerrüt*. Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Enstitüsü Yayınları .

Hanni, R. (2003). *Federal Act On Merger, Demerger, Transformation and Tranfer of Assets 1st Edition*. Zurich.

İmregün, O. (1978). Anonim Ortaklıklarda İntifa Senetleri. *Ord. Prof. Dr. Halil Arslanlı'nın Anısına Armağın*, 445-462.

İmregün, O. (2005). *Kara Ticareti Hukuku Dersleri*. İstanbul: Filiz Kitabevi .

Kütükçü, D. (2005). *Sermaye Piyasası Hukuku* (Cilt II). İstanbul: Beta Yayıncılık.

Karahan, S., & Bozgeyik, H. (2012). *Şirketler Hukuku (Paysahibinin Hakları ve Borçları)*. Konya: Mimoza.

Karahan, S., & Giray, E. (2012). *Şirketler Hukuku (Ticaret Şirketlerinin Genel Hükümleri ve Şirketler Topluluğu)*. Konya: Mimoza.

Karayalçın, Y. (1990). Anonim Şirkette Çoğunluk-Azınlık İlişkisi Bakımından Kontrol (Blok) Satış ve Genel Alım Önerisi. *Prof. Dr. Haluk Tandoğan'ın Hatırasına Armağan*, 351 vd.

Kağıtçıoğlu, M. (2012). *Anonim Şirketlerde Kısmi Bölünme*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Kendigelen, A. (1994). *Anonim Ortaklık Payı Üzerinde İntifa Hakkı, Konusu, Kurulması, Kapsamı, Sona Ermesi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.

Kendigelen, A. (2006). Çağrıda Bulunma Yükümlülüğünün ihlalinde Aktif Husumet Ehliyeti. A. Kendigelen içinde, *Makalelerim (2001-2006)* (Cilt II). İstanbul: On İki Levha.

Kendigelen, A. (2011). *Yeni Türk Ticaret Kanunu, Değişiklikler, Yenilikler ve İlk Tespitler*. İstanbul : On İki Levha.

Kolcupğlu, U. (2009). *Sermaye Piyasası Hukukunda Zorunlu Çağrı*. İstanbul : Vedat Yayıncılık.

Lengauer, D., Schaad, M., Amstutz, T., Brugger, D., Fatzer, P., Holderegger, M., Widmer, K. (2008). *Company Law in Switzerland* (Cilt III). Zurich: Schulthess Verlag.

Manavgat, Ç. (1997). *Aleni Pay Alım Teklifi*. Ankara: SPK Yayınları.

Oğuz, A. (Ocak 1991). Senetleri Üzerinde İntifa Hakkı Kurulması ve İntifa Hakkının Kapsamı. *Ankara Barosu Dergisi*(I), 23-44.

Özatlan, Y. (2014). *Anonim Şirket Birleşmelerinde Ortaklık Paylarının ve Ortaklık Haklarının İncelenmesi Davası (Denkleştirme Davası)*. İstanbul: On İki Levha .

Paslı, A. (2009). *Anonim Ortaklığın Devralınması*. İstanbul: Vedat Yayıncılık.

Poroy, R., Tekinalp, Ü., & Çamoğlu, E. (2009). *Ortaklıklar ve Kooperatif Hukuku* (11. b.). İstanbul: Vedat Yayıncılık.

Pulaşlı, H. (2005). Türk Ticaret Kanunu Tasarısının Değerlendirilmesi ve Eleştirilen Hükümler. *Yeditepe Üniversitesi HFD*, II(1), 429-448.

Pulaşlı, H. (2015). *Şirketler Hukuku Şerhi* (2. b., Cilt I-II). Ankara: Adalet Yayınevi.

Pulaşlı, H. (2016). *6102 Sayılı yeni Türk Ticaret Kanununa Göre Yeni Şirketler Hukuku Genel Esaslar* (4. b.). Ankara: Adalet Yayıncılık.

Pulaşlı, H. (2016). Türk, İsviçre ve Alman Hukukuna Göre "İktisadi Amaç" Kavramının Şirket ve Dernekler Bakımından Değerlendirilmesi. *Batider*, XXXII(2), 23-72.

Sönmez, Y. Z. (2009). *Anonim Ortaklıklarda Payscaleinin Ortaklıktan Ayrılma Hakkı*. İstanbul: Beta Yayıncılık.

Sevi, M. (2012). *Anonim Ortaklıkta Payın Devri* (2. b.). Ankara: Seçkin Yayınevi.

Tekinalp, Ü. (2012). *Tek Kişilik Ortaklık I, Tek Pay Sahipli Anonim Ortaklık*. İstanbul : Vedat Yayıncılık.

Teoman, Ö. (1983). *Anonim Ortaklıkta Paysahibinin Oy Hakkından Yoksunluğu*. İstanbul: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırmaları Enstitüsü .

Yıldız, Ş. (2004). *Anonim Ortaklıkta Pay Sahipleri Açısından Eşit İşlem İlkesi, Birinci Baskı, Ankara*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

ECONOMIC DISTRESS, SOCIAL SUPPORT, AND DEPRESSION IN TURKEYAyşe Yetiş BAYRAKTAR¹, Işık A. AYTAÇ², Bruce H. RANKIN³¹Altınbaş University, School of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of Sociology, Istanbul.²Boğaziçi University, The Faculty of Art and Sciences, Department of Sociology, Istanbul.³Koç University, College of Social Science and Humanitis, Department of Sociology, Istanbul.
ayse.yetis@altinbas.edu.tr , iaytac@boun.edu.tr, brankin@ku.edu.tr**Abstract**

Using data from a sample of 1100 married couples residing in urban Turkey, we examine the effects of economic hardship, household economic strain, and social support on depressive symptoms. Since previous literature showed gender differences in these relationships, the analysis is conducted separately on husbands and wives. Controlling for socio-demographic characteristics, we find that job loss is associated with higher depressive symptoms as measured by a modified CES-D index of depression, the effects of which are largely mediated by the resulting economic strain on the household. Contrary to much of the previous literature showing social support to promote better mental health outcomes, we found that the effect of financial and in-kind support depends the amount received relative to need. Those men receiving insufficient support have significantly higher CES-D scores, even higher than those not receiving any support when needed. There is no significant association between receipt of financial support and female CES-D scores. For both men and women, receipt of in-kind support is associated with significantly higher CES-D scores. The results are discussed in light of previous literature linking economic distress, social support and mental health outcomes.

Keywords: Turkey, Global economic crisis, Economic distress, Economic hardship, Social support, CES-D.

EKONOMİK SIKINTI, SOSYAL DESTEK VE DEPRESYON: TÜRKİYE ÖRNEĞİ**Özet**

Bu çalışmada, kentsel Türkiye’de yaşayan 1100 evli çiftten toplanan bir örnekleme, ekonomik zorluk, hanede yaşanan ekonomik sıkıntı, ve sosyal desteğin depresyon ile olan ilişkisi incelenmektedir. Bu konuda yapılmış önceki çalışmalar cinsiyet farklılıkları ortaya koyduğu için, analizler her iki eş için de ayrı olarak yapılmıştır. Çoklu regresyon analizleri sonucunda, hanenin sosyo-demografik özelliklerin etkilerinden arındırıldığında, iş kaybının, CES-D depresyon indeksi ile ölçülen, depresyon üzerinde kuvvetli pozitif etkisi olduğu görülmüştür. Bu pozitif etki, dolaylı olarak hanede yaşanan ekonomik sıkıntıdan kaynaklanmaktadır. Daha önceki çalışmalarda ortaya konduğunun aksine, sosyal destek almanın ruh sağlığı açısından pozitif bir etkisi görülmemiştir. Nakdi ve aynı sosyal desteğin etkisi, ihtiyaca karşılık ne kadar alınabildiği ile bağlantılıdır. Yetersiz nakdi destek aldığını belirten erkeklerin depresyon puanları, ihtiyacı olduğu halde yardım alamamış erkeklere göre istatistiksel olarak dah yüksektir. Kadınlardaysa nakdi desteğin depresyon üzerinde bir etkisi görülmemiştir. Aynı desteğin hem erkeklerde hem de kadınlarda kuvvetli pozitif etkisi görülmüştür. Bulgular ekonomik sıkıntı, sosyal destek ve ruh sağlığını ilişkilendiren literatürün önceki bulgular ışığında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Ekonomik kriz, Ekonomik sıkıntı, Ekonomik zorluk, Sosyal destek, Depresyon.

1. INTRODUCTION

The effects of economic hardship and strain on workers' mental health have been studied extensively: involuntary job loss and extended unemployment periods are worse for mental health outcomes (Daly & Delaney, 2013; Jefferis et al., 2011; Mandal, Ayyagari, & Gallo, 2011; Theodossiou, 1998). Others who have studied the effects of social support on mental health are in less agreement. While the degree of social support is found to reduce the negative effects of economic strain on mental health (Kawachi & Berkman, 2001; Schulz et al., 2006; Thoits, 1986; Vinokur, Price, & Caplan, 1996); emotional support in the case of economic hardship (e.g. job loss, extended unemployment) is detrimental to mental health because it decreases the recipients' self-esteem and efficacy (Bolger, Zuckerman, & Kessler, 2000).

Turkey's recent economic history is influenced by many financial crises. The global financial crisis of 2008-2009 has also affected the Turkish economy, where unemployment rate increased from 10.6% to 13.6% from December 2007 between December 2008 (Turkstat 2009). Şenses (2003) argues that the traditional forms of social support from extended family that Turkish families have weakened, and economic crises such as the ones in 2001 and 2008-2009 can easily jeopardize economic well-being of families and family dynamics (Aytaç and Rankin, 2009). Thus, the focus of this paper is financial hardship, economic strain and social support. We investigate how presence of economic hardship and strain is related to depressive symptoms, as measured by the Center for Epidemiologic Studies Depression Scale (CES-D) (Radloff, 1977), experienced by urban-dwelling adults in Turkey, while also investigating the impact of different forms and levels of social support.

2. LITERATURE REVIEW

2.1 Economic Hardship And Mental Health

Experiencing economic hardship in the form of involuntary job loss, as well as extended unemployment periods, is associated with increased risk of depression and other mental health problems (Butterworth, Rodgers, & Windsor, 2009; Daly & Delaney, 2013; Green, 2011; Jefferis et al., 2011; Schmitz, 2011; Theodossiou, 1998; Thomas, Benzeval, & Stansfeld, 2005; Whooley et al., 2002). In general, job loss and involuntary layoffs are associated with more depressive symptoms, as well as strained relationships with family and friends.

The negative effect of job loss on individual mental health seems to occur mainly because of the loss of perceived self-control and self-efficacy (Berchick, Gallo, Maralani, & Kasl, 2012), suggesting that the experience of unemployment not only affects individuals' financial well being, but also their social status within the society and in their family relationships; as well as their mental well being. Using Australian panel data, scholars (Butterworth et al., 2009) conclude that those individuals with recent hardship experiences at time 2 were at a higher risk of current depression than those who did not experience hardship, or those who only reported financial difficulty at time 1, suggesting a short-term effect of economic hardship on depression. Using the same dataset, comparison of the self-rated physical and mental health, as measured by the Goldberg Depression and Anxiety Scale, of adults aged 60 to 65 prior to and during the 2008-9 global financial crisis conclude that those who report being under stress before the crisis scored higher on the depression scale in both waves, in addition to reporting worse anxiety symptoms (Sargent-Cox, Butterworth, & Anstey, 2011).

In another study on Australia, Green (2011) uses the Household, Income and Labour Dynamics in Australia Survey to investigate the effects of employability, defined by the ability to find and keep a job, on life satisfaction and mental health. On the one hand, unemployment is negatively correlated with life satisfaction, as well as negative effects of probability of job loss and reemployment difficulty. On the other hand, perceived employability in case of unemployment is positively associated with life satisfaction. These findings show that unemployment does not only create distress to the individual *per se*, but the perception of employability is a significant factor in the relationship between unemployment and mental health. These three studies from Australia suggest that how economic hardship and strain influence vulnerability to, and likelihood of depression may in fact depend on where individuals are on their life course. The experience of unemployment and related economic strain is very much influenced by age and prior experiences of economic hardship and strain (Aytaç & Rankin, 2008; Vinokur et al., 1996). Economic strain provides context for economic hardship, defined by job loss and unemployment duration. In addition, perceptions of one's employability also play an important part in the relationship between unemployment and mental health.

Researchers have also found that involuntary job loss due to layoffs is associated with significantly worse depressive symptoms (Burgard, Brand, & House, 2009; Daly & Delaney, 2013; Jefferis et al., 2011; Schmitz, 2011). Analysis of white- and blue-collar workers' experiences with job loss, as well as consecutive reemployment in the U.S. indicates that while involuntary job loss due to workplace closure increases the odds of reporting a decline in physical health (Strully, 2009). In addition to the adverse effects of job churning on workers with and without previous health conditions, there is also no difference in how job churning affects white- and blue-collar workers' health (Strully, 2009). This implies that an unemployed person feels the burden of unemployment whether they are white- or blue-collar workers. Artazcoz and others' (2004) article on the effects of gender, unemployment and mental health start with previous research that shows unemployment is more detrimental for men's mental health compared to women (Ensminger & Celentano, 1990; McKee-Ryan, Song, Wanberg, & Kinicki, 2005). This is especially important because it implies that there are gender differences among how mental health of white collar workers are affected by unemployment.

Although not directly focusing on gender differences in mental health responses to economic hardship, there is ample evidence of gender differences in mental health outcomes. It is well established, based on studies from around the world, that women are more prone to mental illness than men (Cho, Nam, & Suh, 1998; Gove, 1984; Inaba et al., 2005; Kendler, Thornton, & Prescott, 2001; Simon, 2002). There are also gender differences in the types of mental health disorders individuals experience (Hill & Needham, 2013). In addition, others find that women and men report vulnerability to different life events (Kendler et al., 2001). Unemployment affects men more than women, due to socially constructed traditional gender roles that stigmatize unemployed men as failed breadwinners (Ensminger & Celentano, 1990; McKee-Ryan et al., 2005; Theodossiou, 1998). In sum, literature indicates that involuntary job loss due to plant closures or layoffs is detrimental to workers' physical and mental health. Involuntary job loss and job insecurity play an important role not only in affecting individual health, but also influence their family and community relationships, causing them to question their sense of control and self-worth. In what follows, we turn to literature that sheds light on how social support and mental health outcomes are related.

2.2 The Relationship Between Social Support And Mental Health Outcomes

The second set of literature focuses on how receiving social support affects mental health, a literature for which there is less of a consensus on the relationship. On the one hand, social support is regarded as a coping mechanism that protects the individual against environmental stressors (Dalgard, Bjork, & Tambs, 1995; Kawachi & Berkman, 2001; Pearlin, Menaghan, Lieberman, & Mullan, 1981), while it is regarded as a threat to self-esteem on the other (Artazcoz, Benach, Borrell, & Cortès, 2004; Bolger et al., 2000). Cohen and Syme (1985) report the positive effect of social support on disease recovery and maintenance of health. Using non-representative urban data from Turkey, Sümer, Solak and Harma (2013) report a moderating effect of social support and perceived employability on life satisfaction, as well as a moderating effect of perceived employability on depression between employed and unemployed individuals. Overall, they find a positive moderating effect of social support and perceived employability on adult mental health.

There is also evidence that social support can be a threat to self-esteem and competence, thereby increasing stress levels and the likelihood of depression. Research shows that receiving emotional support increases levels of stress by lowering self-esteem (Artazcoz et al., 2004; Bolger et al., 2000). Thoits (1995) discusses the costs of social relationships and provision of social support, suggesting that the presence of social support may in fact be a cause of chronic stress. Although almost all of the relevant literature on social support and mental health pertains to emotional support, we argue that these findings may also apply to material support. As we have discussed earlier, economic hardship and strain influence peoples' mental health outcomes through decreasing their sense of control, self-worth and self-esteem. At the same time, receipt of material support may put more strain on their self-worth because it is a tangible evidence of their dependency (Dalgard et al., 2006).

Sümer, Solak and Harma (2013) also find that unemployed individuals perceive that they do not get enough support from their social networks, contrary to common belief that the society has closely knit social ties and support networks. Moreover, unemployed men perceive lower levels of social support from friends, family and significant others compared to unemployed women, whereas no statistically significant difference between employed men and women is found. This gender difference points out to the traditional gender norms that govern social life in Turkey, which is shared by different ethnic groups. Female labor force participation rate in Turkey is very low compared to other OECD countries and EU standards. Unemployed men may in fact feel more distressed when they lose a job, as well as feeling inadequate in fulfilling expected gender roles which in turn may influence their perception of support from their social networks (Ilkkaracan, 2012).

Sufficiency of social support is another important factor to consider in addition to receipt of social support. Introducing sufficiency of support adds self-esteem and efficacy issues to measurement of depression, because needing and receiving sufficient support does not evoke the same feelings of inadequacy as needing and not receiving any or enough support (Cramer, 2000; Cramer, Henderson, & Scott, 1996; High & Steuber, 2014; Lawrence et al., 2008). Cramer, Henderson and Scott (1996) approach the issue of differentiating receipt and sufficiency of social support by questioning how mental health and perception of social support is related. Their findings suggest two possible explanations as to how those individuals

experiencing low-esteem and depressive issues prefer to engage in relationships that are less supportive, and distressed people may not be given or may be rejected the support they need.

These sets of literature on the relationship between social support and mental health, as well as gender differences in the experiences of economic hardship, strain and receipt of social support, highlight both the detrimental and positive effects of social support on depressive symptoms and the gender differences in depressive symptoms. The economic hardship literature consistently finds negative effects of unemployment on the mental health of unemployed workers, except when workers are reemployed after a short period of unemployment. We also see that while social support usually acts as a coping mechanism for mental health, there are cases where the link between unemployment distress, social support, and mental health is not so clear. Moreover, the gender literature consistently finds differences with respect to mental health; while some find overall gender differences, others find that these stressors are gender-specific. Our research examines the relationship between adult depressive symptoms (CES-D), economic hardship, and receipt and sufficiency of social support. We test whether unemployment of the husband influences his wife's depressive symptomology as well as his own, in addition to investigating whether the sufficiency of social support (both financial and in-kind) has any effect on both partners' depressive symptomology.

3. HYPOTHESES

H1. Both male and female CES-D scores are positively correlated with male job loss, unemployment duration, and household economic strain.

H2. Failure to receive any financial or in-kind support when needed, and receipt of insufficient financial or in-kind support is positively associated with CES-D scores for both men and women.

H3. Failure to receive any or receiving insufficient in-kind support is associated with higher CES-D scores for women than men.

H4. Receipt of sufficient financial or in-kind support that cover needs is positively associated with CES-D scores for men than women.

4. DATA AND METHODS

4.1 Data

This paper analyzes the first wave of a dataset that was collected in 2011 and 2014. The 2011 dataset includes 1100 urban married (through civil marriage) couple households, who have been married for at least two years, in which both husband and wife were interviewed.. One household was dropped out of the analysis due to incomplete questionnaire, and the final sample size in the analysis is therefore, 1099. The data was collected from married couples who fit the above mentioned criteria to measure the effects of the economic hardship and strain on family dynamics We have chosen to focus on married couples to measure the effects of spousal economic distress (job loss and long term unemployment) on the family dynamics, and socio-emotional well-being of the other spouse. The sample was designed to be nationally representative and used a multi-stage systematic random sampling at the district, neighborhood and street level to ensure representativeness across rural and urban location, population sizes, regions, and

socioeconomic levels. Households at the street level were selected using cluster sampling, due to the lack of a sampling frame in Turkey.

4.2 Variables

4.2.1 Dependent Variable

The dependent variable in this study is the Center for Epidemiologic Studies Depression Scale (CES-D) (Radloff, 1977), and has been widely used in studies of depression. The CES-D is a self-report questionnaire with a 20-item scale that is designed to measure depression in the general population. It measures the current level of depressive symptoms with emphasis on depressed mood. The scale has been translated into Turkish, and its psychometric characteristics have been confirmed for use in that societal context (Tatar & Saltukoglu, 2010). The Cronbach's alpha for the CES-D scale is .90 for women and .89 for men.

4.2.2 Independent Variables

The three main concepts of interest are economic hardship, economic strain and social support. *Economic hardship* is measured with two variables—husband's job loss and unemployment duration. The job loss indicator is a three-response categorical variable: 1) lost job after the 2008 crisis (roughly two and a half years prior to the interview) and is still unemployed, and 2) lost job after the 2008 crisis and is reemployed at the time of the interview. No job loss is the reference category. Unemployment duration is a continuous variable measuring how many months they were unemployed during that period. We use the job loss indicator and unemployment duration of men only because female labor force participation in urban Turkey is low. Our data shows that only 10% of women were employed in 2008 (before the crisis) compared to 80% of men.

4.2.3 Economic Strain

We measure economic strain experienced in the household at two time points using retrospective questions regarding strain immediately before the 2008 crisis and in the two and a half years following it. Household *economic strain* is measured as a construct using four indicators: 1) Difficulty paying bills (1 = no, 2 = some, and 3 = a lot); 2) financial circumstances at the end of the month (1 = some money left after covering monthly expenses, 2 = only had enough money to cover monthly expenses, and 3 = were not able to cover monthly expenses); and 3) how often household adults reduced food consumption (responses ranged from 1 = never through 5 = always), and how often household children's food consumption was reduced based on the same response categories. For each household economic strain measure, we took the average of husband and wife responses. Since the items are scaled differently, they were first standardized and then summed, and then restandardized ($\alpha=.86$).

4.2.4 Social Support

We ask whether the households needed any support, and whether the amount received (if any; from parents, children, siblings, other relatives, neighbors, and friends) was sufficient. The questions do not ask

whether the respondents receive any social support from the government. The different forms of support suggested in the questionnaire are financial support (whether the respondent received a loan or an outright monetary support), in-kind support (whether the respondent received any support in terms of food, clothing or other household needs), job support (whether any of the individuals listed above helped the respondent find a job, or hired them), emotional support (whether any of the individuals listed above shared the respondents emotional burdens by verbal communication), and childcare and household support (whether the respondent received any support regarding childcare, household chores, and shopping). We chose financial support and in-kind support as our measures of social support. We use a set of four-response categorical variable to measure the need for, receipt of and sufficiency of these two types of social support--*financial support* and *in-kind support*--as reported by husbands and wives separately. The dummies indicate: 1) needed support but could not receive any, 2) support received was not enough, and 3) received support was enough. No support needed and none received is the reference category.

4.2.5 Control Variables

Socio-demographic variables include respondent's age, education, Kurdish ethnicity¹ (=1, 0=Turkish), whether the family pays rent(=1, 0=homeowner), and the natural logarithm of total household income. In the questionnaire, level of education is asked through a self-report of last completed educational institution. Using these self-reports, we created to different measures of education of husbands and wives. We use four education indicators for husbands' education; completion of primary school (reference category) completion of junior high school, high school and college. For wives, education is measured using only three indicators; completion of primary school (reference category), completion of junior high school and completion of high school or higher. We chose to combine high school and college categories for women because only 4% of the women in our sample are college graduates. Household size is also controlled for. The variable household size does not only include the members of the nuclear family, but all individuals who live in the household, as based on reports of the household head.

5. FINDINGS

Table 1 shows descriptive statistics for all variables broken down by gender. On average, men and women in our sample have similar CES-D scores (the mean difference is not statistically significant). The correlation coefficient between men's and women's depression levels is 0.64, is significant at $\alpha=0.05$. Of the men, 84% were employed at the time of the interview with no job loss between 2008-2011, whereas 13% were reemployed and 3% did not find a job after losing a job. Less than 20% of the men in the sample had lost their jobs following the 2008 financial crisis. The average unemployment duration for those who lost their jobs were five and a half months ($n=149$). The average age for men is 41, and for women, it is 37. 13% of our sample identifies as Kurdish. The average household size for households whose head identifies as Kurdish is 5.09 ($SD=1.95$), and that for household whose head identifies as non-Kurdish is 3.67 ($SD=1.43$). The difference is statistically significant ($\alpha=0.001$).

1 The questionnaire item is a closed-ended question which asks to check Turkish/Kurdish or Other (listing the actual ethnic group). We have added the Other category to the Turkish category, as none of the answers pertained to the Kurdish ethnicity.

Variables	Males			Females		
	Mean	SD	Range	Mean	SD	Range
Depression score	14.77	9.03	0-49	15.13	9.35	0-56
Whether depressed	.40		0-1	.43		0-1
Socio-demographic characteristics						
Age	41.20	10.11	21-75	37.53	9.92	18-60
Primary school education or less	.46	-	0-1	.60	-	0-1
Junior high school education	.14	-	0-1	.11	-	0-1
High school education	.31	-	0-1	.24	-	0-1
College education	.09	-	0-1	.04	-	0-1
Kurdish ethnicity	.13	-	0-1	.12	-	0-1
Pays rent	.37	-	0-1	-	-	-
Ln (Household income)	7.17	.60	4.25-9.39	-	-	-
Economic hardship and economic strain						
<i>Job loss indicator</i>						
No job loss	.84	-	0-1			
Lost job, still unemployed	.03	-	0-1			
Lost job, reemployed	.13	-	0-1			
Unemployment duration (males)	5.55	6.47	0-24			
Economic strain before crisis ^a	0	1	-1.29-3.59			
Economic strain after crisis	0	1	-1.44-3.17			
Sufficiency of social support						
<i>Financial Support</i>						
Not needed	.51		0-1	.50	-	0-1
Needed, not received	.28		0-1	.26	-	0-1
Not enough received	.10		0-1	.11	-	0-1
Enough received	.12		0-1	.13	-	0-1
<i>In-kind Support</i>						
Not needed	.70		0-1	.70	-	0-1
Needed, not received	.23		0-1	.22	-	0-1
Not enough received	.04		0-1	.05	-	0-1
Enough received	.03		0-1	.03	-	0-1

These are averages for the household obtained from the husbands and wives.

Table 1. Sample characteristics.

Table 2 presents mean CES-D scores for all categories of our independent variables. We test for group differences in CES-D means using ANOVA and t-tests. CES-D mean differences and levels of significance are only reported in relation to the reference group labeled as such.

Variables	Male		Female	
	n	CESD Mean	n	CESD Mean
Age groups				
20 or younger (ref.)	141	12.51	285	13.32
30-39	363	14.69	355	15.63*
40-49	342	14.95*	289	16.52***
50 +	253	15.91**	170	14.76
Education categories				
Primary school or less (ref.)	513	16.12	661	15.75
Junior high school	152	14.42	126	13.55*
High school	335	13.70**	-	-
College	99	11.91***	-	-
High school or above (for women only)	-	-	310	14.35
Kurdish				
Yes	138	18.01***	86	17.36*
No	961	14.31	1013	14.94
Pays rent				
Yes	406	15.39*	407	16.31**
No	693	14.40	693	14.44
Income quintiles				
1 (ref.)	217	18.85	217	18.25
2	240	14.71***	240	15.52***
3	259	13.65***	259	14.08***
4	164	13.15***	165	14.51***
5	201	12.62***	202	12.98***
Whether husband lost job indicator				
No job loss (ref.)	774	13.71	774	14.27
Lost job; still unemployed	29	22.07***	29	21.34***
Lost job; reemployed	120	16.98***	120	17.48**
Husband unemployment duration				
0 months (ref.)	869	13.98	869	14.38
1-6 months	75	15.23	75	14.47
7-12 months	81	18.32***	81	18.85***
13-18 months	38	19.32**	38	20.66***
19-24 months	36	20.25***	36	20.38**
Economic strain before crisis				
Low (ref.)	369	10.73	369	11.17
Medium	367	14.16***	367	14.96***
High	363	19.49***	363	19.33***

Economic strain after crisis				
Low	367	10.38	367	10.77
Medium	368	13.96***	368	14.22***
High	363	20.04***	363	20.46***
Financial support categories				
No support needed (ref.)	547	11.86	554	12.61
Support needed, not received	281	17.54***	304	17.18***
Not enough support	119	20.55***	104	21.28***
Enough support	148	15.58***	136	16.05***
In-kind support categories				
No support needed (ref.)	766	12.49	763	12.93
Support needed, not received	244	19.10***	257	19.29***
Not enough support	55	24.89***	44	25.16***
Enough support	32	18.56***	34	19.97***

Notes: *** p< .001 **, p< 01, * p< .05

Table 2. Distribution of CES-D and percent depressed by socio-demographic characteristics, economic distress and social support.

5.1 Factors Affecting Levels of Depression

Tables 3 and 4 investigate the relationship between CES-D scores and our independent variables for males and females, respectively, using stepwise ordinary least squares regression. Variables are entered in three blocks: Socio-demographics, economic hardship and strain, and the sufficiency of social support.

The Men In model 1 of Table 3, we regress male CES-D scores on demographic measures. This initial analysis reveals that CES-D scores are positively associated with age, Kurdish ethnic identity, and homeownership. CES-D scores are negatively associated with household income.

In model 2, we introduce job loss categories and unemployment duration. Losing a job after the 2008 crisis and remaining unemployed, reemployment after job loss, as well as unemployment duration is associated with higher CES-D scores, compared to those who have not lost their jobs. Model 3 adds economic strain to the regression model. Including economic strain renders reemployed after job loss category and unemployment duration non-significant while the detrimental effect of remaining unemployed is significant throughout the remaining models. The two economic strain measures are positively significant. In models 4 and 5, we test the effect of receipt and sufficiency of received financial and in-kind support, respectively. Failure to receive any financial support when needed, as well as not receiving sufficient financial support is positively associated with CES-D scores. Receiving sufficient financial support to cover needs is not statistically significant. For in-kind support, not receiving any support when needed, and receiving insufficient as well as sufficient support, are positively and significantly associated with CES-D scores. In this model, we also see that the previously non-significant household size becomes, and remains significant, and is negatively associated with men's depression scores.

	1	2	3	4	5
Socio-demographic characteristics					
Husband age	.13*** (.03)	.15*** (.04)	.07** (.04)	.07** (.04)	.08** (.04)
Husband-junior HS graduate	-.98 (.93)	-.43 (.99)	-.41 (.92)	-.49 (.92)	-.45 (.91)
Husband-HS graduate	-.88 (.73)	-.20 (.80)	.85 (.76)	.73 (.77)	.78 (.75)
Husband-college graduate	-1.17 (1.09)	-1.49 (1.08)	.26 (1.02)	.39 (1.01)	.25 (1.00)
Husband-Kurdish ethnicity	3.52*** (1.01)	3.40*** (1.09)	2.33** (1.02)	2.10** (1.03)	1.79* (1.01)
Pays rent	1.71*** (.63)	1.59** (.67)	.19 (.63)	.17 (.63)	-.01 (.62)
Natural logarithm of household income	-3.74*** (.55)	-2.62*** (.61)	.00 (.60)	.06 (.61)	.31 (.60)
Economic hardship and strain					
Lost job-currently unemployed	-	5.78*** (2.05)	4.19** (1.83)	3.79** (1.82)	4.36** (1.83)
Lost job-currently reemployed	-	2.79*** (1.02)	1.62 (1.03)	1.35 (1.04)	1.03 (1.03)
Husband unemployment duration	-	.17** (.08)	.03 (.07)	.03 (.07)	.01 (.07)
Economic strain before crisis (z-score)	-	-	3.05*** (.68)	2.63*** (.69)	2.55*** (.65)
Economic strain after crisis (z-score)	-	-	1.72*** (.65)	1.68*** (.64)	1.41** (.63)
Sufficiency of social support					
<i>Financial support</i>					
Needed, not received	-	-	-	1.61* (.88)	-
Not enough received	-	-	-	2.52** (1.21)	-
Enough received	-	-	-	1.27 (.97)	-
<i>In-kind support</i>					
Needed, not received	-	-	-	-	2.93*** (.83)
Not enough received	-	-	-	-	7.61*** (1.79)
Enough received	-	-	-	-	3.84* (2.13)
Constant	34.94***	25.15***	10.00**	8.89**	6.86*
Observations	1,082	911	911	908	909
R-squared	.10	.12	.24	.25	.27

Notes: *** p< .001, ** p< .01, * p< .05

^a reference category: no job loss

^b reference category: no support needed

Table 3. OLS regression models for male CES-D by socio-demographic characteristics, economic distress and social support. Figures are unstandardized b-coefficients and standard errors (in parenthesis).

Introducing economic strain into the model reduces the hardship effect, as well as the effect of household income, which suggests that the effects of job loss and periods of unemployment on depression are partially mediated by the economic strain. Nevertheless, the mental distress associated with unemployment is not easily remedied by taking economic strain and social support into consideration.

Adding social support, we see that not receiving any when needed, as well as receiving insufficient financial or in-kind support is significantly associated with higher CES-D scores. Receipt of sufficient financial support that covers individuals' needs is not statistically associated with CES-D scores, while there is a significantly positive association between receiving in-kind support that cover individual needs and CES-D scores. By its nature, receiving in-kind support may be psychologically more stressful than receiving financial support, which can be repaid after the hardship or strain, has passed. The recipient may in fact be more humiliated, feel ashamed or incompetent for receiving in-kind support, because in-kind support is not usually repaid.

The Women The same analysis is provided for women in Table 4. Results in model 1 similarly reveal statistical significance. Being older, having a Kurdish ethnicity, and paying rent are positively associated, while household income is negatively associated with CES-D scores. In model 2, while still significant, husband's job loss and unemployment duration has less of an effect on wives' CES-D scores than husbands' own. The magnitude of unemployment duration is higher for women compared to men, and these are only significant in the second model. Similar to men, the effect of household size becomes significant, and is negatively associated with depression scores, in model 3. Adding the economic strain measures renders reemployment indicator and unemployment duration non-significant. However, the introduction of the sufficiency of financial and in-kind support measures in models 4 and 5 reveals a different pattern for women than men. In model 4 of Table 4, none of the financial support measures are statistically significant. Model 5 indicates that not receiving any in-kind support when needed, and receiving insufficient in-kind support is positively associated with CES-D scores. Receiving sufficient in-kind support to cover needs is not statistically significant. Similar to the results in Table 3, magnitudes of the effects for in-kind support measures are larger than those for financial support.

	1	2	3	4	5
Socio-demographic characteristics					
Wife age	0.16*** (.03)	0.19*** (.04)	0.10*** (.04)	0.10** (.04)	0.10*** (.04)
Wife-junior HS graduate	-1.07 (1.06)	-1.76 (1.15)	-1.22 (1.12)	-1.28 (1.12)	-1.31 (1.14)
Wife-HS or college graduate	1.21 (.83)	1.02 (.86)	1.75** (.79)	1.70** (.79)	1.76** (.79)
Wife-Kurdish ethnicity	1.50 (1.36)	1.99 (1.50)	1.21 (1.35)	1.21 (1.36)	0.86 (1.31)
Pays rent	2.70*** (.68)	2.43*** (.74)	0.85 (.68)	0.82 (.68)	0.55 (.67)
Natural logarithm of household income	-4.03*** (.56)	-2.72*** (.64)	0.41 (.65)	0.48 (.66)	0.87 (.66)

Economic hardship and strain					
Lost job-currently unemployed	-	5.67*** (2.18)	3.75* (1.96)	3.31* (1.94)	2.77 (1.98)
Lost job-currently reemployed	-	1.95* (1.08)	0.58 (1.12)	0.56 (1.12)	0.00 (1.15)
Husband unemployment duration	-	0.25*** (.09)	0.09 (.08)	0.09 (.08)	0.07 (.08)
Economic strain before crisis (z-score)	-	-	3.80*** (.91)	3.46*** (.94)	3.44*** (.88)
Economic strain after crisis (z-score)	-	-	1.39 (.85)	1.50* (.85)	0.90 (.85)
Sufficiency of social support					
<i>Financial support</i>					
Needed, not received	-	-	-	0.02 (.90)	-
Not enough received	-	-	-	2.67** (1.33)	-
Enough received	-	-	-	1.33 (1.17)	-
<i>In-kind support</i>					
Needed, not received	-	-	-	-	3.24*** (.95)
Not enough received	-	-	-	-	8.24*** (2.24)
Enough received	-	-	-	-	2.97 (2.46)
Constant	36.32***	25.01***	6.82	6.09	2.64
Observations	1,082	911	911	911	911
R-squared	.07	.10	.24	.24	.26

Notes: *** p< .001, ** p< .01, * p< .05

^a reference category: no job loss

^b reference category: no support needed

Table 4. OLS regression models for female CES-D by socio-demographic characteristics, economic distress and social support. Figures are unstandardized b-coefficients and standard errors (in parenthesis).

Contrasting findings in Tables 3 and 4 with regard to the differential effects of financial and in-kind support by gender suggests that the difference lies in gendered division of labor in the household. The fact that none of the financial support categories for females points out to the patriarchal division of labor of many families in Turkey, as well as the prevalence of male breadwinners, explains the fact

that asking for and receipt of financial support puts more strain on men's mental health compared to women. On the other hand, although the dominant gender ideology labels women as the primary caregivers, we see that the magnitude and the significance of asking and receiving in-kind support puts strain on both men's and women's mental health. Nevertheless, the fact that receiving sufficient in-kind support significantly increases male rather than female depression suggest that the nature and meaning of receiving in-kind support hurts men more than women (McKee-Ryan et al., 2005; Sümer et al., 2013; Thoits, 1986).

The analyses provided by these two tables reveal that economic hardship measures of job loss and unemployment duration are significantly associated with depression scores prior to controlling for economic strain and social support. Introduction of economic strain renders some of the economic hardship measures non-significant. Nevertheless, economic strain after crisis prevails significant across all models and tables, suggesting that difficulty with paying bills and meeting other household expenses is a significant source of mental distress for both men and women. While all measures of job loss are significant in model 2 of each table, we see that only current unemployment indicator remains significant once we introduce economic strain and/or social support measures in male models. This finding suggests that being labeled as unemployed is a more problematic issue than unemployment duration per se. In addition, the effect of household size, which is not significant for the first two models of both tables, becomes significant once we add economic strain and social support measures respectively. Household size is negatively associated with male and female depression scores. This suggests that having multiple sources of income or support in a family may prove to be a relief in times of hardship. Also in analysis not shown, we have investigated the interaction effects between household size and support measures, but these were not statistically significant.

The statistically significant effect of current unemployment on men's depression scores in Table 3 remains significant when we add measures of economic strain, and financial and in-kind support separately. Not receiving enough financial and in-kind support, not receiving any financial and in-kind support when needed, as well as receiving sufficient in-kind support is significantly associated with higher depression scores for men, while the effect of current unemployment and household economic strain continue to be significant. Receipt of financial and/or in-kind support does not compensate for the economic strain that is experienced in the household, or the fact that the individual has been experiencing current unemployment. In fact, in model 5 of Table 3, we see that the effect of current unemployment indicator is higher than that of model 4, when the receipt of enough in-kind support is also significant, suggesting that receipt of, or inability to receive in-kind support has a stronger effect on men's depression scores.

For women, the effect of unemployment status is rendered non-significant in the presence of household economic strain and financial support measures; suggesting that receipt of insufficient financial support, is not necessarily significantly associated with higher depressive symptoms for women. Women's CES-D scores are also positively associated with inability to receive any in-kind support when needed, as well as not receiving sufficient in-kind support.

6. DISCUSSION AND CONCLUSION

In this paper, we investigated the relationship between adult CES-D scores and economic hardship, economic strain, and social support using a nationally representative dataset from urban Turkey. Our aim was to provide an explanation as to how the mental health of married adults in urban Turkey was affected by the 2008 financial crisis in terms of economic hardship and strain, and how they responded to social support received from family and friends.

We found that the economic hardship caused by job loss and longer unemployment duration of adult males is significantly associated with higher CES-D scores for both husbands and wives in the household without taking economic strain and social support into consideration. This finding provides partial support for Hypothesis 1. However, in the presence of measures of economic strain before the crisis, the effect of economic hardship measures disappears in some of our models, suggesting that economic strain mediates the effects of hardship on depression. While job loss and extended periods of unemployment obviously contributes to problems paying bills and meeting other household needs, the resilience of economic hardship measures for CES-D scores provides evidence that economic strain alone cannot explain adult depression. Moreover, the fact that the effect of losing a job and finding reemployment renders statistically non-significant once we take economic strain into consideration is in line with Burgard, Brand and House's (2009) study that finds reemployment in a short period of time lowers stress.

In general, our findings resonate with the literature that deals with the effects of economic hardship on mental health, and the effects of social support on mental health. The effect of economic hardship, in the form of job loss and longer unemployment duration, on CES-D scores are mostly due to the more proximal factors of hardship-induced household economic strain and the need to rely on resources from social support networks. Husbands and wives in such households have higher CES-D scores and, thus, are at greater risk of depression. This finding provides support for Hypothesis 2. We also find that both job loss and unemployment duration is significantly associated with higher CES-D scores for men and their wives, even after taking economic strain and receipt of social support into consideration (Berchick et al., 2012). In addition, the timeline of our study covers 2008-2011, implying that the high media coverage of the crisis increases stress and causes depressive symptoms in the medium-run, as Sargent-Cox, Butterworth and Anstey's comparison (2011) of individual mental health prior to and during the global financial crisis of 2008 suggests. Thus, the effects of the crisis on mental health may not be seen in full force until later.

Most of the previous research suggests that receiving financial or in-kind support would alleviate depressive symptoms in the context of economic hardship and strain, since it would help households to cope by paying the bills or putting food on the table (Devereux, 2002; Hashima & Amato, 1994). However, our results indicate just the opposite and are more consistent with Thoits (1995) and Bolger, Zuckerman and Kessler (2000). Unlike Bolger, Zuckerman and Kessler (2000) whose measures of social support focus on emotional support, we focus on financial and in-kind support. Nevertheless, our findings provide further support for Hypothesis 2, and are similar to theirs in nature, where both find a direct relationship between social support and depressive symptoms. The findings imply that social support may have negative consequences in the form of stress and stigmatization that result in a worsening of mental health, and

in our case, higher CES-D scores, especially when no social support is received when needed, or when enough is received.

Rather than an overall association between receipt of social support and CES-D scores, we find that for males, not receiving enough financial or in-kind support, and needing but not receiving any in-kind support is associated with higher depression scores. In addition, receiving enough in-kind support to cover needs is associated with higher male depression scores, as we expected in hypothesis 3. For women, not receiving enough financial and in-kind support, as well as needing but not receiving any in-kind support is associated with higher depression scores. Receiving sufficient in-kind support that covers household needs is more stressful for men than women, presumably because men are the primary breadwinners in Turkey, and are hurt more because what they cannot provide through work is covered by outside help. Not receiving in-kind support when needed, and not receiving enough in-kind support is significantly associated with higher CES-D scores for both genders. Magnitudes of the effects are certainly higher for in-kind support measures compared to those of financial support. The difference may lie in the nature of the support received, perhaps because reciprocity norms are not as clear and obligations are not as easily calculable. Alternatively, receipt of in-kind support may indicate a more desperate—and depressing—situation that is not captured by our measures of economic hardship and strain. Moreover, not receiving in-kind support when one actually needs it, or not receiving enough to meet their needs may even be more stressful, and thus, more strongly associated with elevated CES-D scores.

Our results are suggestive of gender differences, albeit minor, in how receipt of different kinds of support affects men and women. While men are more significantly affected by not receiving financial support when needed and by not receiving enough financial support, the magnitude of the effect of not receiving enough in-kind support is larger for women. These findings provide further support for Hypothesis 3, and partial support for Hypothesis 4. Due to the dominant patriarchal family structure observed in Turkey, it is not surprising to find that men are more depressed about not receiving enough financial support, whereas women are more depressed about not receiving any in-kind support when needed, or for receiving insufficient amounts of in-kind support. Moreover, men's CES-D scores are positively associated with receipt of sufficient in-kind support, due to higher prevalence of male primary breadwinners in Turkey.

6.1 Limitations and Future Research

Although this study uses a cross-sectional dataset, the timeline of the questionnaire items provides a partial longitudinal aspect to the study. Nevertheless, we refrain from making any causal arguments, and only use correlational language in explaining our findings, and in our discussion of those findings. We measure experiences of individuals' before and after the crisis, and use current depression measures to investigate time-order of events. We have refrained from using emotional support as another measure of social support in this study because of potential measurement errors due to wording of the questionnaire items. While items measuring emotional support referred to the last two and a half years (between Fall 2008 and Spring 2011), the dependent variable (CES-D) referred to last week. Thus the independent and the dependent variable may as well cover the same time frame, making it impossible to make a temporally systematic causal argument.

In addition, we are aware of the issue of dependency of husbands' and wives' depression levels, and the fact that our separate analyses for husbands and wives assume independency between men and women. To remedy this potential problem, we use household strain measures that are experienced by each member of the household. We also use men's economic hardship measures to predict not only their own depression levels (in Table 3), but also women's depression as well (in Table 4). Future research would benefit from longitudinal data to investigate the long-term effects of economic hardship, strain and receipt of social support on adult mental health outcomes.

7. REFERENCES

- Artazcoz, L., Benach, J., Borrell, C., & Cortès, I.** (2004). Unemployment and Mental Health: Understanding the Interactions Among Gender, Family Roles, and Social Class. *American Journal of Public Health, 94*(1), 82–88. <http://doi.org/10.2105/AJPH.94.1.82>
- Aytaç, I. A., & Rankin, B. H.** (2008). Unemployment, Economic Strain and Family Distress: The Impact of the 2001 Economic Crisis. *New Perspectives on Turkey, 38*(2), 181–203. <http://doi.org/10.1017/S0896634600004970>
- Aytaç, I. A., & Rankin, B. H.** (2009). Economic Crisis and Marital Problems in Turkey: Testing the Family Stress Model. *Journal of Marriage and Family, 71*(3), 756–767. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2009.00631.x>
- Berchick, E. R., Gallo, W. T., Maralani, V., & Kasl, S. V.** (2012). Inequality and the association between involuntary job loss and depressive symptoms. *Social Science & Medicine, 75*(10), 1891–4. <http://doi.org/10.1016/j.socscimed.2012.07.024>
- Bolger, N., Zuckerman, A., & Kessler, R. C.** (2000). Invisible support and adjustment to stress. *Journal of Personality and Social Psychology, 79*(6), 953–961. <http://doi.org/10.1037/0022-3514.79.6.953>
- Burgard, S. A., Brand, J. E., & House, J. S.** (2009). Perceived job insecurity and worker health in the United States. *Social Science and Medicine, 69*(5), 777–785. <http://doi.org/10.1016/j.socscimed.2009.06.029>
- Butterworth, P., Rodgers, B., & Windsor, T. D.** (2009). Financial hardship, socio-economic position and depression: Results from the PATH Through Life Survey. *Social Science and Medicine, 69*(2), 229–237. <http://doi.org/10.1016/j.socscimed.2009.05.008>
- Cho, M. J., Nam, J. J., & Suh, G. H.** (1998). Prevalence of symptoms of depression in a nation wide sample of Korean adults. *Psychiatry Research, 81*, 341–352.
- Cohen, S., & Syme, S. L.** (1985). Issues in the study and application of social support. *Social Support and Health*. Academic Press.
- Cramer, D.** (2000). Social Desirability \ Adequacy of Social Support and Mental Health. *Journal of Community and Applied Social Psychology, 10*(March), 465–474.
- Cramer, D., Henderson, S., & Scott, R.** (1996). Mental health and adequacy of social support: A four-wave panel study. *British Journal of Social Psychology, 35*(2), 285–295. <http://doi.org/10.1111/j.2044-8309.1996.tb01098.x>

Dalgard, O. S., Bjork, S., & Tambs, K. (1995). Social support, negative life events and mental health. *The British Journal of Psychiatry*, 166(1), 29–34. <http://doi.org/10.1192/bjp.166.1.29>

Dalgard, O. S., Dowrick, C., Lehtinen, V., Vazquez-Barquero, J. L., Casey, P., Wilkinson, G., ... Dunn, G. (2006). Negative life events, social support and gender difference in depression. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 41(6), 444–451. <http://doi.org/10.1007/s00127-006-0051-5>

Daly, M., & Delaney, L. (2013). The scarring effect of unemployment throughout adulthood on psychological distress at age 50: Estimates controlling for early adulthood distress and childhood psychological factors. *Social Science and Medicine*, 80, 19–23. <http://doi.org/10.1016/j.socscimed.2012.12.008>

Devereux, S. (2002). Can social safety nets reduce chronic poverty? *Development Policy Review*, 20(5), 657–675. <http://doi.org/10.1017/S1464793106007007>

Ensminger, M. E., & Celentano, D. D. (1990). Gender differences in the effect of unemployment on psychological distress. *Social Science & Medicine* (1982), 30(4), 469–77. [http://doi.org/10.1016/0277-9536\(90\)90349-W](http://doi.org/10.1016/0277-9536(90)90349-W)

Gove, W. R. (1984). Gender differences in mental and physical illness: The effects of fixed roles and nurturant roles. *Social Science and Medicine*, 19(2), 77–84. [http://doi.org/10.1016/0277-9536\(84\)90273-9](http://doi.org/10.1016/0277-9536(84)90273-9)

Green, F. (2011). Unpacking the misery multiplier: How employability modifies the impacts of unemployment and job insecurity on life satisfaction and mental health. *Journal of Health Economics*, 30(2), 265–276. <http://doi.org/10.1016/j.jhealeco.2010.12.005>

Hashima, P. Y., & Amato, P. R. (1994). Poverty, Social Support, and Parental Behavior. *Child Development*, 65(2), 394–403. <http://doi.org/10.2307/1131391>

High, A. C., & Steuber, K. R. (2014). An Examination of Support (In)Adequacy: Types, Sources, and Consequences of Social Support among Infertile Women. *Communication Monographs*, 81(2), 157–178. <http://doi.org/10.1080/03637751.2013.878868>

Hill, T. D., & Needham, B. L. (2013). Rethinking gender and mental health: A critical analysis of three propositions. *Social Science and Medicine*, 92, 83–91. <http://doi.org/10.1016/j.socscimed.2013.05.025>

Ilkcaracan, I. (2012). Why so few women in the labor market in Turkey? *Feminist Economics*, 18(1), 1–37. <http://doi.org/10.1080/13545701.2011.649358>

Inaba, A., Thoits, P. A., Ueno, K., Gove, W. R., Evenson, R. J., & Sloan, M. (2005). Depression in the United States and Japan: Gender, marital status, and SES patterns. *Social Science and Medicine*, 61(11), 2280–2292. <http://doi.org/10.1016/j.socscimed.2005.07.014>

Jefferis, B. J., Nazareth, I., Marston, L., Moreno-Kustner, B., Bellón, J. ángel, Svab, I., ... King, M. (2011). Associations between unemployment and major depressive disorder: Evidence from an international, prospective study (the predict cohort). *Social Science and Medicine*, 73(11), 1627–1634. <http://doi.org/10.1016/j.socscimed.2011.09.029>

Kawachi, I., & Berkman, L. F. (2001). Social ties and mental health. *J Urban Health*, 78(3), 458–467. <http://doi.org/10.1093/jurban/78.3.458>

Kendler, K. S., Thornton, L. M., & Prescott, C. A. (2001). Gender differences in the rates of exposure to stressful life events and sensitivity to their depressogenic effects. *American Journal of Psychiatry*, 158(4), 587–593. <http://doi.org/10.1176/appi.ajp.158.4.587>

Lawrence, E., Bunde, M., Barry, R. a., Brock, R. L., Sullivan, K. T., Pasch, L. a., ... Adams, E. E. (2008). Partner support and marital satisfaction: Support amount, adequacy, provision, and solicitation. *Personal Relationships*, 15(4), 445–463. <http://doi.org/10.1111/j.1475-6811.2008.00209.x>

Mandal, B., Ayyagari, P., & Gallo, W. T. (2011). Job loss and depression: The role of subjective expectations. *Social Science and Medicine*, 72(4), 576–583. <http://doi.org/10.1016/j.socscimed.2010.11.014>

McKee-Ryan, F., Song, Z., Wanberg, C. R., & Kinicki, A. J. (2005). Psychological and Physical Well-Being During Unemployment: A Meta-Analytic Study. *Journal of Applied Psychology*, 90(1), 53–76. <http://doi.org/10.1037/0021-9010.90.1.53>

Pearlin, L. I., Menaghan, E. G., Lieberman, M. a, & Mullan, J. T. (1981). The stress process. *Journal of Health and Social Behavior*, 22(4), 337–356. <http://doi.org/10.2307/2136676>

Radloff, L. S. (1977). Center for Epidemiologic Studies Depression Scale (CES-D). *Applied Psychological Measurement 1*: Retrieved from /www.nimh.nih.gov

Sargent-Cox, K., Butterworth, P., & Anstey, K. J. (2011). The global financial crisis and psychological health in a sample of Australian older adults: A longitudinal study. *Social Science and Medicine*, 73(7), 1105–1112. <http://doi.org/10.1016/j.socscimed.2011.06.063>

Schmitz, H. (2011). Why are the unemployed in worse health? The causal effect of unemployment on health. *Labour Economics*, 18(1), 71–78. <http://doi.org/10.1016/j.labeco.2010.08.005>

Schulz, A. J., Israel, B. A., Zenk, S. N., Parker, E. A., Lichtenstein, R., Shellman-Weir, S., & Klem, A. B. L. (2006). Psychosocial stress and social support as mediators of relationships between income, length of residence and depressive symptoms among African American women on Detroit's eastside. *Social Science and Medicine*, 62(2), 510–522. <http://doi.org/10.1016/j.socscimed.2005.06.028>

Şenses, Fikret. 2003. Economic crisis as an instigator of distributional conflict: The Turkish case in 2001. In Z. Öniş & B. Rubin (Eds.), *The Turkish economy in crisis* (pp. 92-119). London: Frank Cass.

Simon, R. W. (2002). Revisiting the relationships among gender, marital status, and mental health. *AJS; American Journal of Sociology*, 107(4), 1065–1096. <http://doi.org/10.1086/339225>

Strully, K. (2009). Racial-ethnic disparities in health and the labor market: Losing and leaving jobs. *Social Science and Medicine*, 69(5), 768–776. <http://doi.org/10.1016/j.socscimed.2009.06.025>

Sümer, N., Solak, N., & Harma, M. (2013). *İşsiz Yaşam: İşsizliğin ve İş Güvencesizliğinin Birey ve Aile Üzerindeki Etkileri* (1st ed.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Tatar, A., & Saltukoglu, G. (2010). The adaptation of the CES-depression scale into Turkish through the use of confirmatory factor analysis and item response theory and the examination of psychometric characteristics. *Klinik Psikofarmakoloji Bulteni*, 20(3), 213–227.

Theodossiou, I. (1998). The effects of low-pay and unemployment on psychological well-being: A logistic regression approach. *Journal of Health Economics*, 17(1), 85–104. [http://doi.org/10.1016/S0167-6296\(97\)00018-0](http://doi.org/10.1016/S0167-6296(97)00018-0)

Thoits, P. A. (1986). Social support as coping assistance. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 54(4), 416–423. <http://doi.org/10.1037/0022-006X.54.4.416>

Thoits, P. A. (1995). Stress, coping, and social support processes: where are we? What next? *Journal of Health and Social Behavior*. <http://doi.org/10.2307/2626957>

Thomas, C., Benzeval, M., & Stansfeld, S. A. (2005). Employment transitions and mental health: an analysis from the British household panel survey. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 59(3), 243–249. <http://doi.org/10.1136/jech.2004.019778>

Turkstat. (2009). Turkish Statistical Institute, Press Release, No. 38, March 16.

Vinokur, A. D., Price, R. H., & Caplan, R. D. (1996). Hard times and hurtful partners: how financial strain affects depression and relationship satisfaction of unemployed persons and their spouses. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(1), 166–179.

Whooley, M. A., Kiefe, C. I., Chesney, M. A., Markovitz, J. H., Matthews, K., & Hulley, S. B. (2002). Depressive symptoms, unemployment, and loss of income: The cardia study. *Archives of Internal Medicine*, 162(22), 2614–2620. <http://doi.org/10.1001/archinte.162.22.2614>

BABA, HUKUK VE KAYBEDİLEN ÇOCUKLAR: ÜÇ FİLM ÜZERİNDEN BİR HUKUK KURGUSU İNCELEMESİ*Arda İBİKOĞLU¹

¹Altınbaş Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul.
arda.ibikoglu@altinbas.edu.tr

Özet

Hukuk ve Toplum çalışmalarının öngördüğü güzergahta hukuku idealize edilmiş mutlaklıklar ve kutsallıklar üzerinden değil güncel hayattaki değişken ve çelişkili halleriyle incelemeyi hedefleyen bu yazı, *Başka Bir Dünya* (Egoyan, 1997), *Bir Ayrılık* (Farhadi, 2011) ve *Küf* (Aydın, 2012) filmlerinden hareketle bu filmlerdeki paralel babalık ve hukuk kurgularına odaklanmaktadır. Hukukun hayatı anlamlandırmada ve hayattaki problemleri çözmeye iddiası ile babanın çocuğunu her daim koruyup onun geleceğini şekillendirmedeki iddiasının son derece kırılabilir ve çaresiz iktidar kurguları olduğunun altını çizen bu yazı, babalığı ve hukuku dünyevi ve değişime açık olarak kurgulamaya davet etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hukuk, Hukuk Algısı, Hukuk Kurgusu, Hukuk ve Toplum, Hukuk Sosyolojisi, Film Analizi.

LAW, FATHER AND LOST CHILDREN: A STUDY ON LEGAL IMAGINATION THROUGH A REVIEW OF THREE MOVIES**Abstract**

Inspired by law and society scholarship, this paper aims to study the law-in-action, in its multiplicities and complications, rather than the law-in-books, as fixed and idealized. In analyzing *A Sweet Hereafter* (Egoyan, 1997), *A Separation* (Farhadi, 2011), and *Mold* (Aydın, 2012), I aim to demonstrate the inevitable fragility of the parallel images of the law, as an audacious institution that can comprehend life in its totality and solve all the problems that emerge, and the father as the ultimate authority who protects the child and shapes her life. Instead, this study calls the reader to imagine the father and the law as mundane and flexible.

Keywords: Law, Legal Consciousness, Legal Imagination, Law and Society, Sociology of Law, Film Analysis.

1. GİRİŞ

Birkaç sene önce *Muhteşem Yüzyıl* (Taylan & Taylan, 2011) dizisinin son sezonunda Kanuni Sultan Süleyman, oğlu Şehzade Mustafa'yı boğdurttuğunda Türkiye'de yer yerinden oynamıştı. Kimi mert ve cengâver şehzadenin haksız yere öldürüldüğünü ve Osmanlı'nın nasıl böyle yetkin bir padişahtan mahrum kaldığını vurgularken, kimi de bir babanın nasıl olup da oğluna kıyabileceğini sorguluyordu. Ama bir önceki sezon, Şehzade Mustafa Padişah'ın bir emrine itaatsizlik ettiğinde, Padişah çok net bir şekilde onu uyardı: "Sen

* Bu yazıya değerli yorumlarıyla katkıda bulunan Elif Akçalı, Mustafa Avcı, Tuba Demirci, Yalçın Işığaner, Banu Kavaklı, Tuna Kuyucu, Arzu Özlüklü Işığaner ve Rüya Yüksel'e teşekkür ederim.

bilmez misin ki benim emirlerim sorgusuz sualsiz uygulanır? Değil karşı gelmek, tartışmak dahi suçtur. Ve cezası bellidir." Sonrasında Şehzade açıklamasını yapmış ve babasının gönlünü almıştı. Fakat, uyarı net bir şekilde yapılmıştı: Padişah'ın sözü kanundur ve ona uymayan- oğlu dahi olsa- öldürülür. Nitekim daha sonra Sultan Süleyman, kendisine ihanet ettiğini düşündüğü oğlunu, kendi gözleri önünde cellatlara boğdurtmuştu. Ancak Şehzade Mustafa öldükten sonra oğlunun cansız bedenini kucağına alıp adını haykırarak ağlamıştı.

Kanuni Sultan Süleyman'ın içine düştüğü açmaz türünün ilk örneği değildi elbette. Üç büyük tek tanrılı dinlerin üçü de Hz. İbrahim'in hikayesine yer verir. Hem Eski hem de Yeni Ahit'te Tanrı Hz. İbrahim'den oğlu İshak'ı kurban etmesini ister. Kuran'da ise Hz. İbrahim'den istenen oğlu İsmail'i kurban etmesidir. Tanrıdan gelen bu doğrudan emir karşısında Hz. İbrahim'in yapabileceği bir şey yoktur. Her iki versiyonda da Hz. İbrahim tam oğlunu kurban edecekken gökten inen bir meleğin müdahalesiyle bir koç kurban edilir ve çocuk kurtulur. En yüce kanun olan Tanrı'nın emriyle evlat sevgisi arasına sıkışan Hz. İbrahim inanmış, biat etmiş ve ödüllendirilmiştir. Sultan Süleyman için de durum çok farklı değildir aslında: Tanrı'nın dünya üzerindeki gölgesi olan Padişah'ın sözü kanundur. Buna uymayan şehzadenin canını almak ve devletin bekasını sağlamak ile evlat sevgisi arasına sıkışan *Kanuni* de kanuna uymayı seçmiştir. Fakat burada kutsal kitaplardaki gibi bir mucize gerçekleşmemiş ve Padişah oğlunu devlete kurban etmiştir.

Bu yazının temel tartışma konusu hukuk, baba ve kaybedilen çocukların kesişme noktasıdır. Üç farklı filmin hukukun ve babanın paralel giden iktidar kurgularını, açmazlarını ve kırılma noktalarını, madden ve/veya manen kaybedilen çocuklar üzerinden nasıl incelediklerine bakacağız. Bu incelemenin temel tezi, hukuk ve toplum çalışmalarından da hareketle, hukukun ve babanın kimi zaman mutlak olarak kurgulanan otoritesinin gündelik hayattaki kırılma noktasının altını çizmek olacak. Atom Egoyan'ın 1997 tarihli *Başka Bir Dünya* (*Sweet Hereafter*), Asghar Farhadi'nin 2011 tarihli *Bir Ayrılık* (*Jodaeiye Nader az Simin*) ve Ali Aydın'ın 2012 tarihli *Küf* filmleri yukarıda bahsi geçen kesişme noktasının ötesinde söyleyecek sözleri olan filmler elbette. Fakat film analizi yapmayı hedeflemeyen bu yazıdaki amacım, bu filmlerin bize sunduğu karmaşık ve eleştirel perspektiflerden hareketle, hâkim hukuk (ve babalık) kurgularını sorgulamak. Hukuku ve babalığı, devlet ve hatta Tanrı ile özdeşleştirdiğimizde, bu iki kurumu kaçınılmaz bir başarısızlığa mahkûm ediyoruz. Hukuku ve babalığı zihinlerimizde mutlak hâkim ve koruyucu olarak kodladıkça hem suistimalin önünü açıyor hem de bu kurumları etkisizleştiriyoruz.

İnceleyeceğimiz bu üç film hukukun mutlak ve kutsal olarak kurgulanmasına çocuklarını kaybeden babalar metaforu üzerinden kuvvetli eleştiriler getiriyor. Babanın çocuğunun hayatı üzerindeki mutlak hâkimiyetinin suistimale açık olduğu kadar kırılma noktasını defalarca görüyoruz bu filmlerde. Bu yazıya ilham veren (ve buradaki *Başka Bir Dünya* analizinin ağırlıklı olarak dayandığı) konuşmanın 2000 yılında Prof. Austin Sarat'ın ABD'de Hukuk Ve Toplum Derneği'nin yıllık toplantısında yaptığı başkanlık konuşması olması bir tesadüf değil elbette. Sarat o konuşmada hukukun kültürel kurgularına akademik olarak daha fazla ilgi gösterilmesi gerektiğini söylüyordu (Sarat, 2000). Bu perspektif, Hukuk ve Toplum Derneği'nin temsil ettiği disiplinler arası akademik çalışmalarda hukukun idealize edilmiş mutlaklıklar ve kutsallıklar üzerinden değil güncel hayattaki değişken ve çelişkili halleriyle incelenmesi gerektiğini savunmaktadır.

1960'larda Medeni Haklar Kanunu'nun çıkmasının ardından oluşan Hukuk ve Toplum Derneği, hukuku kitaplarda olduğu haliyle değil güncel hayatta eylemdeki haliyle incelemeyi hedeflemektedir. İşte tam da

bu perspektiften bakıldığında hukuku mutlaklaştıran ve kutsallaştıran kurgular çatırdamaktadır. Hukuk ve toplum çalışmalarının öne çıkardığı kurgu her bireyin kendine göre gündelik hayatında devamlı yeniden ürettiği değişken, çelişkili ve öznel bir hukuk kurgusudur. Basite indirgersek, herkesin kendine göre bir hukuk anlayışı¹ vardır. Sınıfsal pozisyondan eğitim seviyesi farklılığına, yöresel kökenden cinsiyet farklılığına birçok faktör bireylerin hukuk anlayışı oluşumunda rol oynamaktadır.² Bu çalışmalarda öne çıkan diğer bir kavram ise bireylerin gündelik hayatlarında rol oynayan resmi hukukun dışında hukuksallıkların da olduğunun altını çizen hukuksal çoğulluk³ kavramıdır. Bu tip çalışmaların odak noktası nasıl din ve gelenek gibi farklı öğretilerin insanların kararlarını belirlemede resmi hukuk ile kimi zaman ortak kimi zaman çelişen şekillerde rol oynadıklarıdır.⁴ Hukuk ve toplum çalışmalarındaki belirleyici yaklaşım hukukun idealize edildiği halini değil güncel hayatta bireylerin ellerindeki ve zihinlerindeki halini incelemektir.⁵

Bu yazının birbiriyle ilintili iki hedefi var. Birincisi, bu üç film aracılığıyla tanık olduğumuz hukukun (ve babalığın) hayatın karmaşası içindeki kaçınılmaz çelişkilerine, kırılmalıklarına ve değişkenliklerine – tam da hukuk ve toplum çalışmalarının öngördüğü şekilde – dikkat çekmek. Ne hukuk hayatın karşımıza çıkardığı problemlere ve dertlere her daim deva olup onları anlamlandırabilmemize yetiyor, ne de babalar çocuklarını her daim koruyup kollayabiliyorlar. Bu yazının ikinci hedefi ise tam da bu bağlam üzerine. Bahsi geçen filmler yine bize gösteriyor ki, hukuku ve babayı dünyevi ve dolayısıyla sınırlı olarak değil, mutlak ve kutsal olarak kurguladıkça aslında onları daha kırılabilir ve çaresiz kılıyoruz. Diğer bir deyişle hukuku ve babayı iktidarsız kılan aslında tam da onların bu mutlak iktidar iddiaları.

Başka Bir Dünya (Egoyan, 1997)⁶

Başka Bir Dünya filmindeki trajik hikâye aslında gerçek bir olaya dayanıyor. 21 Eylül 1989'da Texas'ta frenleri patlayan bir kamyonun çarptığı okul otobüsü içi yağmur suyu ile dolmuş bir çukura yuvarlandığında yirmi bir çocuk hayatını kaybetmişti. 1991'de bu olayı hikayeleyen Russell Banks, kitabında kazayı biraz farklı kurgulamıştı. Banks'ın hikayesinde nedensiz bir şekilde yoldan çıkan okul otobüsü donmuş bir göle savrulup batıyordu. Egoyan filminde Banks'ın kitabına büyük oranda sadık kalmıştır. Filmin başında karlar altında bir kuzey Amerika kasabasına gelen hali vakti yerinde Avukat Mitchell Stephens'i görürüz. Avukatın amacı çocuklarını kaybeden aileleri olası bir tazminat davasında temsil etmektir.

1 İngilizcede "legal consciousness". Bu terim hukuk bilinci veya hukuk algısı olarak da Türkçeye çevrilebilir.

2 Hukuk anlayışı üzerine önemli çalışmalar için bakınız (Abrego, 2011; Boittin, 2013; Ewick & Silbey, 1998; Gallagher, 2006; Hoffmann, 2003, 2005; Marshall, 2005; McCann, 1994; Merry, 1990; Nielsen, 2000; Young, 2014)

3 İngilizcede "legal pluralism".

4 Hukuksal çoğulluk üzerine önemli çalışmalar için bakınız (Barzilai, 2003; Merry, 1988; Tamanaha, Sage, & Woolcock, 2012).

5 Son dönemde hukuk ve toplum çalışmaları alanında Türkiye'de de yetkin çalışmalar yapılmaktadır. Dicle Koğacıoğlu'nun (Koğacıoğlu, 2009) kent yoksullarının mahkemelerde anlamlandırma biçimlerine dair olan önemli çalışması, Ceren Belge ve Lisa Blaydes'in (Belge & Blaydes, 2014) Kahire ve İstanbul'daki kent yoksullarının günlük problemlerin çözümünde resmi kanalları kullanma oranlarını kıyaslayan çalışması ve İdil Elveriş, Galma Jahic ve Seda Kalem'in (Elveriş, Jahic, & Kalem, 2007) ceza mahkemelerinde adli yardım üzerine olan kitabı, hukukun Türkiye'deki gündelik hayatına dair çok önemli katkılardır. Son yıllarda, Osmanlı döneminde hukukun gündelik hayatına dair de önemli çalışmalar yayınlanmıştır. Hadi Hosainy (Hosainy, 2016) 17. yüzyılda Yedikule'deki bir mahallede kadınların hak kullanımındaki eşitsizliğe dikkat çekmektedir. Nilay Özok-Gündoğan (Özok-Gündoğan, 2012) II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'a gönderilen dilekçelerdeki hak ve özgürlüklere atıf yapan söylemi incelerken, Ellinor Morack (Morack, 2016) ise Cumhuriyet'in ilk yıllarında mübadele yıllarında gayrimüslim malları ve toprakları hakkında Ankara'ya gönderilen dilekçeleri incelemektedir.

6 *Başka Bir Dünya* filminin analizinde ağırlıklı olarak Austin Sarat'ın 2000 yılında yaptığı ABD Hukuk ve Toplum Derneği'nin başkanlık konuşmasından yararlanıyorum. (Sarat, 2000)

Filmde üç baba figürü ile karşılaşırız. Bu üç babanın her birinin çocuklarıyla ve hukukla farklı ilişkileri vardır. Her biri farklı şekillerde de olsa çocuklarını kaybederler. Seyirci tarafından yargılanmaya bırakılan bu üç baba hakkında vereceğimiz karar bizi kaçınılmaz olarak bir yandan babanın çocuğun hayatı üzerinde ne derecede bir hakimiyete sahip olduğunu ama aynı zamanda bu hakimiyetin ne kadar da kırılğan olduğunu düşündürürken, diğer bir yandan da evladını kaybeden babaların çaresizliğini ve acısını bizlere hissettirir. Bu babalardan ilki, Avukat Stephens'in uyuşturucu bağımlısı kızı Zoe ile olan içler acısı telefon görüşmelerine aralıklarla şahit oluruz. Stephens'i bizim açımızdan en ilginç kılan konu çocuklarını kaybeden ailelere hukukun çözümlerini vadeden avukatın bir baba olarak da karşımıza çıkmasıdır. Film, Stephens örneğinde hem babanın hem de hukukun açmazlarını ve kırılğanlığını gözler önüne serer.

Aslında filmin başında Stephens'i başarılı ve varlıklı bir avukat olarak görürüz. Konuştuğu her çocuğunu kaybetmiş aileye doğru şekilde yaklaşıp nabza göre şerbet verir. Kimine "sizin gibi saygın aileler bulmamız gerek" veya "sizin çocuğunuzun başına gelen başkalarının çocuğunun başına gelmesin" diyen ya da kaza yapan otobüsten sağ fakat tekerlekli sandalyeye mahkûm çıkan Nicole'ün ailesine bilgisayar hediye eden bir avukat vardır karşımızda. Hukukun kategorilerine sırtını dayayan Stephens şöyle der başka bir sahnede: "Kaza diye bir şey yoktur. Bu kelime bana hiçbir şey ifade etmiyor. Birileri, yozlaşmış bir şirket ya da bir kurum, bir yerlerde bir dümen çevirdiler ve 10 sentlik bir cıvata ile mahkemeye gitmeden bir milyon dolara halledilebilecek bir anlaşmanın arasındaki farkı hesapladılar. Ve bu fark için birkaç hayatı feda ettiler. Daha önce bunu o kadar çok gördüm ki..." Hukukun dilini konuşan, başkalarının dertlerini ve acılarını hukukun diline başarıyla tercüme edebilen bu yetkin avukat hukukun hayatı anlamada ve problemleri çözmeye yeterli olduğunu düşünür. Çocuklarını kaybetmiş ailelerin dertlerine deva olacak merhem bu başarılı avukatta vücut bulan hukuktur. Fakat *Başka Bir Dünya*, Stephens'in babalığına bir pencere açarak bu hukuk kurgusunu başarılı bir şekilde sorgulamaktadır.

Filmin henüz jenerik sahnelerinde yataкта uyuyan bir çiftin arasında yatan küçük bir çocuk görürüz. Film ilerledikçe anlarız ki buradaki çocuk Zoe ve yataktakiler Stephens ile eşidir. Bu huzur dolu anın hemen devamında ise uyanan anne ve baba Zoe'nin bir böcek tarafından ısırıldığını anlarlar. En yakın hastane 40 mil uzaktadır ve doktor hastaneye gelene kadar çocuğu sakın tutup yavaş nefes almasını sağlamaları gerektiğini söyler. Eğer nefes almamaya başlar ise bir bıçakla nefes borusunda bir delik açılması gerektiğini anlatır ve kapatır. Filmin belki de en etkileyici yakın çekim sahnelerinden birinde, Stephens bir elinde çocuk, diğer elinde bıçak beklemektedir. Neyse ki hastaneye zamanında yetişirler. Hikâye tersten bizi Hz. İbrahim hikayesine geri götürmektedir aslında. Elinde bıçak çocuğunun boğazını kesmeye hazır olan baba onu kurban etmek için değil, kurtarmak için beklemektedir. Fakat bir açıdan da hikâyenin özü değişmemiştir aslında: Bir babanın çocuğunun bütün hayatını ellerinde tutması...

Stephens'in Zoe ile telefonda olan ve Zoe'nin eski bir arkadaşı ile uçakta olan sohbetlerinden anlarız ki o huzurlu geçmişteki baba-çocuk ilişkisi zaman içinde bozulmuştur. Telefon konuşmalarından birinde, babasına kötü bir haber vereceğinde babasının çok ilgilenmediğini zanneden Zoe ona şöyle bağırır: "Ben daha söylemeden önce her zaman benim ne diyeceğimi bildiğini zannediyorsun değil mi Babacım? [Alaycı bir tonda] Sen, her zaman benden bir adım önde olduğunu düşünen avukat..." Bu noktada Zoe'nin problemlili hayatının ve uyuşturucu bağımlılığının altında belki de babasının işine, hukukçuluğuna verdiği önemin ve kızına ilgi göstermemesinin yatıyor olabileceğini düşünürüz. Yani, kasabada evlatlarını

kaybetmiş farklı insanlara farklı yollarla yaklaşan başarılı avukat kendi kızına doğru sözleri söyleyemeyip doğru zamanda yanında olamadığından dolayı o da çocuğunu kaybeder noktaya gelmiştir. Bahsi geçen kötü haber telefonu gelmeden önce Stephens'ın bir başka babaya söyledikleri ise aslında hukukun olayları anlamada ve çözmede nasıl çaresiz ve yetersiz kaldığının yıkılmak üzere olan bir baba tarafından kabulü anlamına gelir: "Bunu size neden mi söylüyorum Bay Ansel? Çünkü hepimiz çocuklarımızı kaybettik. Onlar bizim için ölü... Çok kötü bir şey oldu. Çocuklarımızı bizden aldı. Artık çok geç. Onlar gittiler." Henüz ölmemiş kızının aslında kendisi için ölü olduğunu itiraf eden Stephens'a Zoe'nin verdiği kötü haber AIDS hastası olduğudur. Bu haberi aldığı an, sırtını hem meslek hem de hayatı anlamlandırma için temel araç olarak hukuka dayamış olan avukat ve baba Stevens'ın tam anlamıyla yıkıldığı andır. Aynı dertlerine deva olacağını iddia ettiği çocuğunu kaybetmiş kasabalılar gibi, geçmişte bir noktada hayatını ellerinde tuttuğu çocuğunu kaybetmiş ama elindeki ve zihnindeki araçlar bu acıyla baş etmesine imkân tanımamaktadır.

Babalardan ikincisi ise araba kazasından sağ olarak kurtulan tek çocuk olan Nicole'ün babası Sam Burnell. Stephens'ın en önemli müvekkillerinden biri olan Sam tartışmasız filmdeki en kötü baba figürüdür. Zira Sam, kızı Nicole'ü cinsel olarak taciz eden bir babadır. Nicole ve Sam'ın ilişkisinin gelişimi ve Nicole'ün tazminat davasında oynadığı rol yine bizi çarpıcı bir şekilde babalığın ve hukukun kesişim noktasına getirir. Filmin henüz ilk sahnelerinde Nicole'ü kasabanın panayır alanında yerel bir guruba solistlik yaparken izleriz. Sahneden Nicole'ün genç görünümlü Sam'e gönderdiği bakışları sahnedeki kızın genç flörtüne gönderdiği bakışlar olarak düşünmek mümkünken prova sona erdikten sonra Nicole ona "Babacım" diyerek hitap ettiğinde burada bir baba-kız ilişkisi olduğunu anlarız. Ama esas ilerleyen sahnelerde, bir gece Sam komşunun çocuklarına bakmış olan Nicole'ü arabayla alıp eve geldiklerinde ve onu elinden tutup samanlığa götürdüğünde çocuğunun tüm hayatını ellerinde tutan bir babanın bu hakimiyeti ne kadar kötüye kullanabileceğini görürüz.⁷

Kaza sahnesi bu ensest sahnesinin hemen ardından gelir ve sonrasında Nicole tekerlekli sandalyesiyle eve geri geldiğinde babasıyla arasındaki ilişkinin tamamen değiştiğini hissederiz. Artık Sam için bir cinsel arzu ögesi olmayan Nicole'ün, söyleyebilecekleriyle Sam için bir korku ve endişe kaynağı haline geldiğini görürüz. Yine muhteşem bir senaryo hamlesiyle, tazminat davası baba ve kız arasındaki değişen iktidar dinamiklerinin mücadele sahası haline gelir. Odasında Avukat Stephens'ın hediyesi olan bilgisayarını gören Nicole bu durumu sorguladığında tazminat davasını öğrenir ve ilk tepkisi şöyle olur: "Yalan söylemeyeceğim... Ne sorarlarsa sorsunlar doğruyu söyleyeceğim." Bu sözlerin ardından kamera Sam'e döndüğünde, yüzündeki endişeden bu tazminat davasının baba-kız açısından sadece kaza ile sınırlı kalmayacağını anlarız.

Filmin sonunda babası tarafından kucakta taşınarak sorgu mahalline getirilen Nicole'e kaza anını nasıl hatırladığı sorulduğunda, o zamana kadar kazayı net hatırlamadığını söyleyen Nicole biraz duraksadıktan sonra soruyu şöyle cevaplar: "Şimdi çok açık hatırlıyorum. Bakın yokuş aşağı çok hızlı gidiyorduk ve ben korkmuştum. Hız göstergesi büyüktü ve benim olduğum yerden kolayca gözükmüyordu... Bayan Driscoll saatte 72 mil hızla gidiyordu." Nicole, seyircinin bilgisi dahilinde, açıkça yalan söylemektedir. Bu yalan sayesinde kazanın sorumluluğu dar gelirli (ve dolayısıyla tazminat davası açmaya değmeyecek) şoför Bayan Driscoll'ün omuzlarına yüklenir ve tazminat davası düşer. Nicole tek bir hamlede filmdeki bütün arızalı baba figürlerinden intikamını almaktadır aslında. Düşen tazminat davası, bir dönem evlatlarının

7 Film bize baba ve çocuk arasında bir temas göstermiyor. Kamera kayarken samanlıkta mumlar arasında Nicole'e doğru eğilen Sam'i görüyoruz.

tüm hayatlarını avuçlarının içinde tutan ama bu gücü kötüye kullanan babaların, bu sefer başka bir çocuk eliyle iktidarlarından edildikleri bir anı simgelemektedir. Nicole, gözünü para hırsı bürümüş kendi tacizci babasından kişisel intikamını alırken, Avukat Stephens'ı da davayı düşürerek cezalandırmaktadır. Aslında belki de en büyük intikamı, kendisini babasından koruyamayan bir kurum olarak hukuktan almaktadır.

Filmdeki üçüncü baba figürü ise kazada iki çocuğunu birden kaybeden Billy Ansel. Billy filmde ideal baba tanımına en fazla uyan kişidir aslında. Billy, çocuklarını kaybetmeden önce eşini kanserden kaybetmiş ve iki çocuğunu kendi başına yetiştirmeye çalışan bir babadır. Bu sevecen baba çocuklarının otobüsünü her gün arkasından takip eder ve camdan çocuklarıyla birbirlerine el sallarlar. Filmde Billy'nin avukatın tazminat davasında vekillik taleplerini reddetme hikâyesinde yine bir kesişim noktasını, bir babanın evlatlarının yasına hukukun nesnelleştiren müdahalesini reddetmesini görürüz. Bunun en iyi örneği daha önce kısaca bahsettiğimiz Billy Ansel ve Avukat Stephens'ın karşılaşmalarıdır aslında. Bu karşılaşma öncesinde Stephens kamerasıyla kaza geçiren otobüsün içinde kayıt almaktadır. Bir arabanın geldiğini fark ettiğinde saklanır ama sonra Billy'nin karşısına çıkar. Bu karşılaşmada otobüs Stephens için kayıt altına alınması gereken bir delil iken Billy için ise yanına geldiğinde şapkasını çıkarma ihtiyacı hissettiği bir tabut ya da mezar – bir yas mekânıdır. Bu karşılaşma evladını kaybeden iki babanın bu kayıpla farklı yollarla baş etmeye çalışmalarını da simgelemektedir. Billy ve Stephens karşılaştıklarında, bir yanda ancak kaderle açıklayabildiği kayıplarının yasını tutmak isteyen bir baba, diğer yanda ise bunu hukukun terimleriyle anlamlandırıp çözmeye çalışan bir baba vardır. Stephens "sana yardım edebilirim" dediğinde Billy "ölüleri canlandıramadığın sürece mümkünü yok" cevabını verir.

Babanın ve hukukun iktidarı hakkında karamsar bir tablo çizen bu filmin belki de en kuvvetli metaforu ise bahsettiğimiz bütün bu ilişkileri içinde barındıran ve film boyunca aralıklarla Nicole'ün sesinden dinlediğimiz *Fareli Köyün Kavalcısı* hikâyesidir. Malum, hikâyede kavalcı köyü farelerden temizledikten sonra karşılığını alamayınca köyün çocuklarını kavalın büyülu sesiyle cezbedip başka bir dünyaya götürerek köylülerden intikam alır. Filmde ise hem Stephens'ın çocuklarını kaybeden kasabalılara dava açmaları için vadettiklerini hem de Sam'in kızı Nicole'ü ensest bir ilişkinin içine çekmesini temsil eder kavalın cezbeden sesi. Fakat bu cazip teklifler aslında tüm kasabayı ve çocuklarını tehlikeye atmaktadır. Onları bizden koparıp başka bir dünyaya götürmektedir. *Başka Bir Dünya*, acımasız *Fareli Köyün Kavalcısı* metaforuyla bir yandan çocuklarımızın bizim geçmişteki ve gelecekteki günahlarımızın bedelini ödediklerini bir korku filmi kıvamında kulağımıza fısıldarken, diğer yandan da acılarımızı ve yaslarımızı hukuka emanet etmenin tekinsizliğini muştulamaktadır.

Bir Ayrılık (Farhadi, 2011)

Farhadi'nin En İyi Yabancı Film Oscar ödülünü de kazanan bu başyapıtı, Tahran'da boşanma sürecinde olan bir ailenin başından geçen sıradan olayları konu alır. Banka memuru Nadir, yaşlı ve hasta olan babasına bakmak için Tahran'da kalmak isterken, öğretmen eşi Simin sonunda aldıkları vize sayesinde ailecek Kanada'ya yerleşmeyi istemektedir. Filmin hemen başında bu anlaşmazlık yüzünden hâkim karşısına çıkan bu çifti izleriz. Hukuk boşanmak istemeyen babanın tarafını tutar ama bunun bedeli Simin'in evi terk etmesi olur. Kızları Terme ise annesini geri döndürebileceği ümidiyle evde babasının yanında kalmayı tercih eder. *Bir Ayrılık* filminin modern İran'da gündelik yaşama, kadın-erkek ilişkilerine, sınıf mücadelesine

ve dinin farklı kesimler için neler ifade ettiğine dair söyleyecek çok sözü var elbette. Bizim bu bölümdeki amacımız yine baba, hukuk ve kaybedilen çocuklar üzerine bir inceleme olacak.

Simin filmin başında evi terk etmeye karar verdiği zaman sancılı bir evden ayrılma süreci izleriz. Yaşlı ve hasta babasını bırakmak istememesinin haklılığının mahkemece tescillenmesinden de destek bulan Nadir açıkça Simin'e yönelik bir kırgınlık hisseder ve gitmeyip kalması için ısrarcı olmaz. Film boyunca başka örneklerini göreceğimiz Nadir'in Simin'e kal diyememe durumu aslında filmin mesnetsiz erkeklik gururuna yaptığı ciddi bir eleştiridir. Mesnetsiz, çünkü Simin daha evi terk etmeden evin işleyişi sekteye uğrar ve dolayısıyla Simin hiçbir zaman evi tamamen terk edemez. Simin olmadan ev yürümez; zaten bütün problemler de buradan türer. Evin temizliğini yapacak ve yaşlı babaya bakacak Raziye'yi tanıdıklar aracılığıyla Simin ayarlar. Raziye evde türlü problemler yaşadığında aradığı kişi yine Simin olur. İlk defa bulaşık makinesiyle baş başa kalan Nadir ve Terme makineyi nasıl çalıştıracaklarını bilemezler. Filmin ilerleyen sahnelerinde başı hukukla belaya girdiğinde Nadir'in kefaletini ödeyip onun serbest kalmasını sağlayan ve yaşanan problemi gayri resmi yollardan çözümlenmenin önünü açan yine Simin'dir. İlk bakışta bu sıradan ayrılığın altında yatan her ne kadar Kanada'ya göçmek için yaşlı babayı bırakıp bırakmama olarak gözükse de aslında Nadir'in evliliğini ve en nihayetinde kızının güvenini yitirmesine yol açan bu mesnetsiz erkeklik gururudur.

Bir Ayrılık filminin ana konusunu, aynı *Başka Bir Dünya* filminde olduğu gibi, yine bir dava oluşturmaktadır. Bir gün Nadir ve Terme eve geldiklerinde yaşlı babayı evde yalnız, yerde yatağa kolundan bağlı ve baygın bir şekilde bulurlar. Daha sonra Raziye küçük kızı Süme'ye ile eve geri geldiğinde Nadir ile aralarında büyük bir tartışma yaşanır. Nadir haklı olarak babasının düştüğü duruma tepki gösterir ama ayrıca, bu sefer haksız olarak, Raziye'yi hırsızlıkla suçlar⁸ ve evden kovar. Bunu kendine yediremeyen Raziye geri gelir ve o günlük hakkını ister. Bunun üzerine Nadir Raziye'yi zorla evden çıkarır ve üzerine kapıyı kapatır. Seyircinin hiçbir zaman görmediği ama yargıya varmak zorunda olduğu en önemli sahne budur. Çünkü kapıda itilen ve üzerine kapı kapanan Raziye'nin merdivenlerden yuvarlandığı anlaşılır. Sesi duyan üst komşu gelir ve sonra Terme kapıyı açar. Raziye merdivenlerde yerden kalkmaktadır. Raziye gerçekten merdivenden düşmüş müdür? Düşmüşse bu Nadir onu ittiğinden dolayı mı yoksa daha önce kendi sildiği merdivenler ıslak olduğundan dolayı mı olmuştur? Bu sorular ahlaki ve hukuki önem de kazanacaktır çünkü akşam Simin'e gelen bir telefonla öğrenirler ki Raziye bebeğini düşürmüştür. Olay mahkemeye intikal eder. Nadir ölüme sebebiyet vermekle suçlanmaktadır. Bir geceyi nezarete geçirir ve kefaletle serbest kalır. Sorguda da ortaya çıkan temel soru şudur: Nadir Raziye'nin hamile olduğunu biliyor muydu? Raziye bildiğini iddia eder çünkü filmin başlarında bizim de şahit olduğumuz bir sahnede Raziye evdeyken Terme'yi ders çalıştırmaya gelen öğretmene ona bir jinekoloğun telefon numarasını vermişti. Nadir de o sırada evdedir ve konuşmayı duymadığını iddia etmektedir. Nadir bu konuşmayı duymuş muydu? Dolayısıyla, Raziye'yi kapıdan iterken onun hamile olduğunu biliyor muydu?

Bu sorular babasının masumiyetine inanmak isteyen Terme için çok önemlidir aslında. Çünkü filmin başından beri defalarca gördüğümüz üzere baba-kız arasında oldukça iyi bir ilişki vardır. Nadir'i kızının ders çalışmasına yardımcı olurken ve her gün onu okuldan alırken izleriz. Başka bir sahnede, günlük hayat

8 Simin filmin henüz başında eşya taşıyan adamlara dolaptaki paradan bir miktar ödeme yapar fakat Nadir'in bundan haberi yoktur. Bu konu film içinde hiçbir zaman netliğe kavuşmasa da Nadir'in hesabındaki açık bu miktar olsa gerek...

pratiği edinsin diye Nadir arabanın benzinini Terme'ye doldurtur ve ödemeyi yapsın diye parayı ona verir. Terme paranın üstünü bahşış olarak bırakınca bahşışın ancak benzini pompacı doldurunca verileceğini ve benzini Terme kendisi doldurduğu için geri gidip paranın üstünü almasını söyler. Terme utana sıkıla denileni yapar ve parayı getirir. Nadir de parayı kızına vererek onu ödüllendirir. Kısacası, *Başka Bir Dünya* filmindeki kötü baba figürlerine kıyasla kızına zaman ayıran ve onun gelişmesi için çabalayan daha iyi bir baba figürü vardır karşımızda. Belki tam da bundan dolayı babasının masumiyetini tescil etmek Terme için daha da önemlidir. Terme babasının, öğretmeninin telesekreterine bıraktığı mesaja kulak misafiri olur. Babası öğretmenin o gün Raziye'ye verdiği jinekoloğun telefon numarasını istemektedir. Daha sonra babasıyla ders çalışmak üzere baş başa kaldıklarında aralarında şöyle bir konuşma geçer:

Terme: Yalan mı söyledin?

Nadir: Ne?

Terme: Yalan mı söyledin?

Nadir: Ne hakkında?

Terme: Onun hamile olduğunu bilmediğini söylediğinde.

Nadir: Neden?

Terme: [Öğretmenim] ile Raziye'nin konuşmalarını duymadığını söylemiştim.

Nadir: Evet

Terme: O zaman onun Raziye'ye numarayı verdiğini nereden biliyorsun? Bunu da o anda söylemedi mi?

Nadir: [Duraksar ve hafifçe burnundan solur] Peki... [Derse geri dönmeye çalışır.] Eğer kârı hesaplamak istiyorsak...

Terme: [Başını önüne eğerek]

Nadir: Evet biliyordum... Onlar koridorda konuşurken mutfaktan her şeyi duydum.

Terme: Peki neden duymadım dedin?

Nadir: Bildiğimi söyleseydim başıma ne geleceğini biliyor musun? Bir buçuk ila üç yıl arası hapis...

Sadece sana ne olurdu diye düşündüm. Kiminle kalırdın? Bilmediğimi söyledim.

Terme: Madem biliyordun neden ona vurdun?

Nadir: Hamile olduğunu biliyordum ama o anda değil. Unutmuştum. Dikkat etmemiştim.

Terme: O zaman onlara bunu söyle.

Nadir: [Gülümser] Hukukun umurunda değil bu. Ya biliyorsun ya da bilmiyorsun... Bana bak... Eğer sen istersen onlara söylerim.

Aslında bu konuşmayla birlikte bir babanın çocuğunu yitirdiği başka bir sahneye tanıklık ederiz. O ana kadar çocuğunun hayatını ellerinde tutan ve onunla ilgili önemli kararları veren Nadir, bu gücünü kötüye kullanmaktadır. Nadir herkese yalan söylemesinin ve kendi kaderinin belirlenmesinin sorumluluklarını acımasızca Terme'ye yüklemektedir. Bunu yaptığı anda da yavaş yavaş onu yitirmeye başlar aslında. Hemen birkaç sahne sonra bu yükün daha da ağırlaştığını görürüz. Hâkim de Nadir'e öğretmenin numarayı verdiğini nasıl bildiğini sorduğunda tekrar yalan söyleyip Terme'den öğrendiğini söyler. Bunun üzerine

hâkim Terme'yi çağırır ve bunu babasına söyleyip söylemediğini sorar. Terme de babasını korumak adına babasının yalanını destekler ve kendisi de yalan söyler. Hemen bir sonraki sahnede Terme'yi arabanın arkasında gözlerinden yaşlar süzülürken görürüz. Aynı *Başka Bir Dünya* filminde olduğu gibi karşımızda yine kızı üzerindeki otoritesini kötüye kullanmış bir baba, sonucu bu babayı çok ilgilendiren bir dava ve davanın soruşturmasında yalan söyleyen bir kız vardır. Fakat bu sefer yalan söyleyen kız bunu babasını cezalandırmak için değil onu korumak için yapmaktadır. Ama gittikçe de babasından uzaklaşmaktadır. Filmin sonuna yaklaştığımızda anne, baba ve kız eve geri döndüklerinde Nadir yine Simin'e kal diyemediğinde, bu kez Terme çantasını alıp annesiyle birlikte evden gider. Filmin en son sahnesinde başka bir hâkim, Nadir ve Simin'i dışarı çıkarıp boşanan anne ve babasından hangisinin yanında kalmak istediğini ısrarla sorar Terme'ye. Terme kararını verdiğini söyler ama biz bu cevabı görmeyiz. Farhadi cevabı ve yargıyı bize bırakmaktadır. Terme uğrunda yalan söylediği babasını (başka bir fareli köyün kavalcısını) mı seçecek yoksa onu terk mi edecek? Bana sorarsanız Terme kararını çoktan vermişti zaten...

Terme babasının davasına bakan hâkime söylediği yalanla hukuktan da sembolik bir kopuş yaşar. Sarf ettiği bir cümleyle ergenlik çağındaki bir kız çocuğundan hayatın karmaşıklıklarına bulaşmış bir yetişkine dönüşür. Babasını korumak için yalan söyler ama aslında o da fark eder ki hukukun kategorileri bu karmaşayı çözmeye yetmeyecek. Babasının Raziye'nin hamileliğini bilip bilmemesi yaşanan problemin adaletli bir sonuca ulaşmasını sağlamayacak. Zaten filmin bu noktasında Raziye'nin bebeğini düşürmesinden Nadir'in sorumlu olduğuna inanmaya başlamış seyirci ilerleyen sahnelerde birden bunu da sorgular hale gelir. Nadir'in sorumluluğu reddeden uzlaşmaz tavrına rağmen Simin önce gidip Raziye'nin sinirli kocası Hocat'ı bulup ona davayı bırakması için kan parası teklif eder. Yine mesnetsiz bir erkeklik gururunun bu filmde vücut bulduğu diğer bir anda Hocat bu teklifi reddeder ama araçlar onu ikna ederler. Fakat daha sonra Raziye Simin'i çalıştığı okulda ziyaret eder ve düşüğün merdivenlerden düşmeden önceki gün evden fark etmeden çıkan yaşlı babayı geri getirmek için yollarda peşinden koşarken ona araba çarpmasından kaynaklanmış olabileceğini söyler. Burada Farhadi'nin yetkin hikâyeciliğinin oyununa geldiğimizi anlarız. Zira filmin başlarında seyirciye yaşlı babanın peşinden koşan Raziye'yi izlettirmişti ama ona araba çarptığını ancak filmin sonuna doğru öğreniriz. Raziye'nin inancı haksız yere kan parası almaya engel olur. Nitekim iki aile Raziye ve Hocat'ın sınıf farklılıklarını gözler önüne seren küçük evlerinde bulduklarında ve Nadir kan parasını ödemek için Raziye'den Kuran'a el basarak sorumlunun Nadir olduğuna yemin etmesini istediğinde kıyamet kopar. Raziye emin olamadığından dolayı reddeder ve problem yine bir çözüme kavuşamaz. Hukuk yitirilen bir fetüsün açıklamasını yapmaya veya tarafların dertlerine deva olmaya yetmez. Hukukun kategorileri hayata dair bu karmaşık problemi ve acıyı tanımlayamaz. Bu muhteşem filmde de babalar çocuklarını kaybederken hukuk hiçbir işe yaramaz.

Küf (Aydın, 2012)

Yönetmen Ali Aydın'ın ilk filmi olan *Küf* filminde Basri'yi Ercan Kesal ve Cemil'i Tansu Biçer canlandırmaktadırlar. *Küf* taşrada geçen ve kimi zaman uzun diyalogsuz sahneler izlediğimiz minimalist bir yapım. İnceden siyasi olarak tanımlayabileceğimiz *Küf*, 1990'ların karanlık Türkiye'sine eleştirel bir bakış atıyor. Bize Cumartesi annelerini hatırlatan hikayenin ana teması 18 yıldır oğlundan haber alamayan demiryolu memuru Basri'nin çaresizliği. Basri yıllardır düzenli olarak dilekçeler yazar fakat oğlunun akıbetine dair hiçbir şey öğrenemez. Nitekim filmin başlarında Komiser Murat ile olan uzun ve etkileyici konuşmasından anlarız ki daha önce

de defalarca bu dilekçelerden dolayı karakola çağırılmış ve hatta bodrumda dayak yemiştir. Kısacası *Küf* filminin de baba, hukuk ve kaybedilen çocuklar üzerine söyleyecekleri var.

Küf filminde süren bir dava ve bu davada ifade veren bir kız çocuğu yok. Bu filmde, bizim nüfus kâğıdındaki fotoğrafı dışında görmediğimiz kayıp bir genç adam var. Hiçbir zaman açıkça söylenmese de devletin kaybettiği genç bir adam. Ailenin tek çocuğu ortadan kaybolduğunda anne 1-2 sene sonra, muhtemelen dayanamadığından, ölür. Tek başına kalan baba senelerce devlete dilekçe yazıp oğlunun akıbetini öğrenmek ister. Oğlanı kaybeden devlet babaya hiçbir açıklama yapmaz. *Küf* filminde Basri'nin dilekçelerinde vücut bulan hukuk çaresiz babanın elinde en azından yas tutabilmek için kalan son umuttur:

Komiser Murat: Ne biçim adamsın ulan sen? Neyin haberini bekliyorsun hala? Tam 18 sene olmuş. Sen neyin haberini bekliyorsun?

Basri: İşte öldü diyen birisi çıkar diye bekliyorum. Hiç olmazsa ölüsünü verirler belki diye bekliyorum. [Kekeliyor] Öldü derlerse, aha işte burda derlerse giderim mezarının etrafını çeviririm... toprağını. Ne bileyim Fatiha okurum. Ot falan bitmişse onları temizlerim. Hiç olmazsa öldü diyen birisi çıkar diye bekliyorum. Ne sağ diyen var ne öldü diyen var.

Konuşmanın ilerleyen bölümlerinde Basri, Komiser Murat'a oğlunun hikâyesini anlatır:

Basri: Sonra evlendim, oğlum oldu. Çok korktum ölecek diye. Ama ölmedi. Ölmeyi bırak hasta bile olmadı. Yüksekokulu kazandı İstanbul'a gitti. Gönderdik. Çok sevindi anası. Üçüncü yılındaydı sesi soluğu kesildi. Ne mektup ne telefon. Öldük meraktan. Kalktık İstanbul'a gittik. Kimse bilmiyor. Hiç kimse hiçbir şey söylemiyor. Ne gören var ne duyan. Polise gittik. Hiçbir şey söylemiyor polis. Oğlum hükümete karşı geldi dediler. Başka hiçbir şey söylemediler. Oğlum hükümete karşı gelmiş. O kadar. Çıktık döndük tabii. Sonra hanım öldü zaten. Tipiye tutuldum bilerek... yolda. Bir gün sonra buldular beni. Yine ölmedim. Niye? Niye ölmedim ben? Kader. Demek ki benim kısmetimde, nasibimde yokmuş.

Aradan yaklaşık beş yüz sene geçmiş olmasına rağmen karşımızda yine Kanuni Sultan Süleyman ve Şehzade Mustafa hikayesi vardır aslında. Film bize bu topraklarda Devlet Baba'nın kendi çocuklarını ona karşı gelme cüretini gösterdiklerinden dolayı hala öldürdüğünü fısıldamaktadır. Üstelik artık çocuğunun ölü bedenini kucağına alıp ağlayarak adını haykırmadan; çocuğun adını unutarak ve onu öldürdüğünü saklayarak. Devlet, hukuk ve baba üçlemesi bu coğrafyadaki (*Başka Bir Dünya* filminde gördüğümüz) fareli köyün kavalcisidir aslında. Çocukları alıp götürür başka bir dünyaya ama nereye götürdüğünü söylemez başka kimseye. Basri bekler, belki biri oğlunun mezarını gösterir "bak oğlum işte burada" der diye. Sadece oğlunun yasını tutabilmek istemektedir. Kendisinin ölmemesini kadere bağlamış; oğlunun öldüğünü bilse belki onu da kaderle açıklayacaktır. Ama elinde hiçbir şey yoktur Basri'nin beklemekten başka. Son çaresi dilekçeler, hukuku sadece kendi zırhı olarak gören bu devlete işlemez. Bu filmde de bu sefer devlet çatısı altında birleşmiş baba ve hukuk, hayatlarını ellerinde tuttuğu çocuklarını kaybederken, bu acıyla yüzleşmede ve yas tutmada etkisiz ve çaresiz kalır.

Yönetmen Aydın, Basri'nin çaresizliğini ve kırılğanlığını Cemil karakteri ve onu bekleyen son ile daha da keskinleştirmektedir. Cemil de Basri gibi demiryollarında çalışmaktadır. Basri ile kayıp oğlu üzerinden dalga

geçen, karanlık ve acımasız biridir. Basri bir gece Cemil'i soyunma odasında seks işçisi bir kadınla yakalar. Bunun üzerine Cemil hem yalvarır hem de tehdit eder bir şekilde bu olayı idareye bildirmemesini ister. Daha sonra Cemil, Basri'nin epilepsi hastası olduğunu öğrendiğinde, bu bilgiyle de Basri'yi tehdit eder. Bir gece işyerinde karşılaşılır. Cemil zilzurna sarhoştur ve tren raylarına işemektedir. Bu esnada Basri'ye oğlunu gördüğünü söyler. Ama hemen anlaşılır ki Basri ile yine dalga geçmektedir. Bu esnada trenin yavaşça geldiğini gören Basri, sarhoş Cemil'in bunu fark etmediğini anlar ama onu uyarmaz. Cemil ölür. Bir yönetmen yine bize bir baba figürünü yargılatmaktadır. Film bize çok net bir soru sormaktadır: Kendisine başkaldıran çocuğun ortadan kaybolmasından devlet sorumluydu, yaklaşan treni görmezden gelen Basri, Cemil'in ölümünden sorumlu değil midir? Acaba Aydın bize devletin günahlarını devletin boynuna asıp sorumluluktan kurtulacağınızı sanıyorsanız yanılıyorsunuz mu demektedir? Aslında belki Egoyan'ın *Başka Bir Dünya*'da acımasızca kulağımıza fısıldadığı nakaratı Aydın da *Küf*'de yapmaktadır: Geçmişteki ve gelecekteki günahlarınızın bedelini çocuklarınız canlarıyla ödüyor.

Filmin sonunda, Komiser Murat ile temsil edilen devletin en nihayetinde insafa geldiğini görüyoruz. Filmde defalarca gördüğümüz üzere Basri'ye çok kolay küfredebilen Komiser Murat, Basri'nin durumuna üzülüp oğlunun akibetinin ortaya çıkmasını sağlar. Oğlan vurulmuştur. Basri'nin İstanbul'da Adli Tıp'ta yaptırdığı DNA testi sonucu kesinleştirir. Bu haberi Basri'ye veren ve morgda oğlundan arta kalanları küçük bir kutuya koyup eline tutuşturarak görevlilerin kameraya yansıyan vurdumduymazlığı devletin Komiser Murat'ta vücut bulan insanın ne kadar kısa ömürlü olduğunu göstermektedir. Filmin son sahnesinde Basri'yi eve geri dönmüş, masanın üzerinde oğlunun küçük tabutuyla baş başa görürüz. Kutuyu açmaya yeltenir; sonra vazgeçer, kalkıp gider. Uzun bekleyiş sona ermiştir ama Basri daha önce dediği gibi bu ölümü kaderle açıklayabilecek midir?⁹

2. SONUÇ YERİNE

Muhteşem Yüzyıl'ın devlet ve hukuk adına kendi oğlunu cellatlara veren baba örneğindeki hukuk kurgusu bu topraklara hiç yabancı bir kurgu değildi. Devletin yüce menfaatleri söz konusu olduğunda hukuk da evlat acısıyla yanıp tutuşacak baba da boyun eğmeliydi. Kanuni Sultan Süleyman'da vücut bulan devlet-baba-hukuk üçlemesi Şehzade Mustafa'nın canını aldığı anda izleyicilerde bir tepki oluşsa da uzun seneler hüküm sürmüş bu Padişah'ın tarihi başarıları sorgulanmıyordu. İncelediğimiz üç film ise hukukun ve babanın gündelik hayatın karmaşasındaki kırılma noktalarına ve çaresizliklerine ışık tutuyor. Bu filmlerdeki hukuk kurgusu çok daha muğlak ve değişken. *Başka Bir Dünya*'daki Avukat Stephens'ın, babası tarafından taciz edilen Nicole'ün ellerinde sönen tazminat davası, hayatı anlamlandırmada ve problemleri çözmede sırtını hukuka

9 İki sene önce, hükümete karşı geldiği için devletin öldürdüğü başka bir çocuğun ve babasının hikayesine şahit olduk. Devletin DHKP-C'lilere yaptığı bir operasyonda öldürülen Murat Gün'ün babası Kemal Gün, ancak aylarca süren açlık grevinin sonucunda oğlunun kemiklerini alabildi ve oğlunu defnedebildi. Açlık grevi sırasında Kemal Gün şöyle konuşmuştu: "Yetkililere sesleniyoruz. Öldürdünüz parçaladınız yaktınız. Ne yaptysanız yaptınız. Sadece, sığınağın içinden elimle topladığım çocuğumun kemiklerinin bana verilmesini istiyorum. Çocuğum hangi görüşte olursa olsun, biz bir ana bir baba olarak en son görevini yapmak için, örf adetlerimize göre bir mezarı olsun diye bunu istiyoruz. Bunu da bizden esirgemesinler. Mezar hakkımızı engellemesinler. Cenazemizi versinler açlık grevini sonlandırayım. Ama vermezlerse burada kalacağım ve açlık grevine devam edeceğim. Eğer onların da babaları veya çocukları var ise, versinler çocuğumun kemiklerini alıp gideyim." Kemal Gün'ü Basri'den farklı kılan hukuku değil kamuoyunda ses getirecek ve devlet üzerinde baskı oluşturacak bir mücadele yöntemini seçmiş olmasıdır. Fakat trajik olarak bu mücadele yöntemi kendi ölümüyle sonuçlanabilecek bir yöntemdir. Hukuk devletin tekelinde olduğunda elinde kalan son etkili aracı kendi bedeninde bulan bir mücadele anlayışıdır bu. Toplumsal hareketlerin yeterince örgütlenemediği ve hukukun insanların günlük hayatlarında anlamlı çözümler üretmediğinde babalar oğullarının ölü bedenlerini alabilmek için ölümü dahi göze almaktadırlar.

dayamış bir avukatın çaresizliğini gösteriyor bize. Bu hikâyeye paralel olarak Stephens'in bir baba olarak kızını kurtarmadaki çaresizliğini de izliyoruz. *Bir Ayrılık* filminde de yine kızını yüzüstü bırakan bir baba figürü var karşımızda. Mahkemede babası lehine yalan söylemek zorunda kalan Terme sonunda iki temel gerçek ile karşı karşıya kalıyor: Ne babası onun arzu ettiği kadar masum ne de hukuk karşılaştıkları karmaşık problemi çözmek için yeterli. *Küf* filminde ise hukuku kendine göre şekillendiren devlet baba kurgusu karşımıza çıkıyor yine. Fakat film evlat acısı ve özlemiyle çaresiz kalmış bir babanın durmadan yazdığı dilekçeli bekleyişinin ardından ulaştığı buruk son ile bu hukuk kurgusuna kuvvetli bir eleştiri getiriyor: Filmde karşımıza konan kudretli devlet kendini koruma adına kendi çocuklarını öldürüyor, bunu saklıyor ve sonra da unutupuyor. O zaman bu devlet gerçekten kudretli mi, yoksa Basri gibi kırılğan ve çaresiz mi?

Babalığı ve hukuku mutlaklaştırıp kutsallaştırdıkça gerçeklikten uzaklaşıyoruz. Bu önemli kurumları kaçınılmaz bir çaresizliğe ve kırılğanlığa mahkûm ediyoruz. Babalık ve hukuk değişime açık ve dünyevi olarak kurgulanmalıdır. Babayı mutlak hâkim değil hayatın akışında elinden geldiğince çocuğunu koruyup kollamaya çalışan ama kimi zaman da bu sınırları aşan bir insan, hukuku ise devleti koruyup yücelten bir kutsal değil insanların hayatını kolaylaştırmak için insanların ortaya attığı, etkinliği durumdan duruma değişen bir kavram olarak gördükçe bu kurumları çaresiz kırılğanlıklarından kurtarabileceğiz.

3. KAYNAKLAR

Abrego, L. J. (2011). Legal Consciousness of Undocumented Latinos: Fear and Stigma as Barriers to Claims-Making for First- and 1.5-Generation Immigrants. *Law and Society Review*, 45(2), 337–370. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5893.2011.00435.x>

Aydın, A. (Senarist ve Yönetmen). (2012). *Küf* [Sinema Filmi]. Türkiye: Motiva Film.

Barzilai, G. (2003). *Communities and Law: Politics and Cultures of Legal Identities*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Belge, C., & Blaydes, L. (2014). Social Capital and Dispute Resolution in Informal Areas of Cairo and Istanbul. *Studies in Comparative International Development*, 49(4), 448–476. <https://doi.org/10.1007/s12116-014-9165-z>

Boittin, M. L. (2013). New Perspectives from the Oldest Profession: Abuse and the Legal Consciousness of Sex Workers in China. *Law and Society Review*, 47(2), 245–278. <https://doi.org/10.1111/lasr.12016>

Egoyan, A. (Senarist ve Yönetmen). (1997). *A Sweet Hereafter* [Sinema Filmi]. Kanada: Fine Line Features.

Elveriş, İ., Jahic, G., & Kalem, S. (2007). *Mahkemede Tek Başına: İstanbul Mahkemeleri'nde Müdafiliğin Erişilebilirliği ve Etkisi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Ewick, P., & Silbey, S. (1998). *The Common Place of Law*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Farhadi, A. (Senarist ve Yönetmen). (2011). *Jodaeiye Nader az Simin* [Sinema Filmi]. İran: Sony Pictures Classics.

Gallagher, M. E. (2006). Mobilizing the law in China: "Informed disenchantment" and the development of legal consciousness. *Law and Society Review*, 40(4), 783–816. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5893.2006.00281.x>

Hoffmann, E. A. (2003). Legal consciousness and dispute resolution: Different disputing behavior at two similar taxicab companies. *Law & Social Inquiry*, 29(3), 691–716. <https://doi.org/10.1111/j.1747-4469.2003.tb00212.x>

Hoffmann, E. A. (2005). Dispute resolution in a worker cooperative: Formal procedures and procedural justice. *Law and Society Review*, 39(1), 51–82. <https://doi.org/10.1111/j.0023-9216.2005.00077.x>

Hosainy, H. (2016). Ottoman Legal Practice and Non-Judicial Actors in Seventeenth-Century Istanbul. In *Law and Legality in the Ottoman Empire and Republic of Turkey* (pp. 26–42). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Koğacıoğlu, D. (2009). Bir İstanbul Adliyesinde Davranış Kalıpları, Anlamlandırma Biçimleri ve Eşitsizlik. In *Türkiye'de İktidarı Yeniden Düşünmek* (pp. 110–157). İstanbul: Varlık Yayınları.

Marshall, A. M. (2005). Idle rights: Employees' rights consciousness and the construction of sexual harassment policies. *Law and Society Review*, 39(1), 83–123. <https://doi.org/10.1111/j.0023-9216.2005.00078.x>

McCann, M. W. (1994). *Rights at Work: Pay Equity Reform and the Politics of Legal Mobilization*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Merry, S. E. (1988). Legal Pluralism. *Law & Society Review*, 22(5), 869–896.

Merry, S. E. (1990). *Getting Justice and Getting Even*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Morack, E. (2016). Refugees, Locals and "The State": Property Compensation in the Province of Izmir Following the Greco-Turkish Population-Exchange of 1923. In *Law and Legality in the Ottoman Empire and Republic of Turkey* (pp. 179–199). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Nielsen, L. B. (2000). Situating legal consciousness: Experiences and attitudes of ordinary citizens about law and street harassment. *Law & Society Review*, 34(4), 1055–1090. <https://doi.org/10.2307/3115131>

Özok-Gündoğan, N. (2012). A Peripheral Approach to the 1908 Revolution in the Ottoman Empire: Land Disputes in Peasant Petitions in Post-Revolutionary Diyarbakir. In *Social Relations in Diyarbakir, 1870-1915*.

Sarat, A. (2000). Imagining the Law of the Father: Loss, Dread, and Mourning in "The Sweet Hereafter." *Law & Society Review*, 34(1), 3–46. <https://doi.org/10.2307/3115115>

Tamanaha, B. Z., Sage, C., & Woolcock, M. (2012). *Legal Pluralism and Development: Scholars and Practitioners in Dialogue*. Cambridge: Cambridge University Press.

Taylan, D., & Taylan, Y. (2011). *Muhteşem Yüzyıl* [Televizyon Dizisi]. Türkiye: Tims Productions.

Young, K. M. (2014). Everyone knows the game: Legal consciousness in the hawaiian cockfight. *Law and Society Review*, 48(3), 499–530. <https://doi.org/10.1111/lasr.12094>

FROM BLUE STREAM TO TURKISH STREAM AN ASSESSMENT OF TURKEY'S ENERGY DEPENDENCE ON RUSSIA

Bahadır KAYNAK¹

¹Altınbaş University, School of Business Administration, Bachelor of Art In International Trade, Istanbul.
bahadir.kaynak@altinbas.edu.tr

Abstract

Turkey started imports of natural gas from Russia before the Cold War ended, establishing the basis of an important relationship for decades to come. Construction of Blue Stream pipeline was a major landmark after which Moscow consolidated its position as the major supplier for Turkish market. Despite efforts to dilute Russia's dominance in natural gas imports, Gazprom still controls more than half of Turkey's total consumption today. Turkish Stream pipeline, that will directly link Russia with Turkey, is being constructed under these circumstances even though the project does not solely target Turkish consumers but aims to reach European market in transit from Turkey. Two decades after the signing of Blue Stream contract, a comparison between those projects may explain how Ankara has fared with its energy dependence on Russia.

Keywords: Blue Stream, Turkish Stream, Russia-Turkey energy relations, pipeline politics, energy dependence.

MAVİ AKIM'DAN TÜRK AKIM'A TÜRKİYE'NİN RUSYA'YA ENERJİ BAĞIMLILIĞININ BİR DEĞERLENDİRMESİ

Özet

Türkiye, Rusya'dan doğalgaz satın alımına Soğuk Savaş'tan önce başlayıp daha sonraki on yıllar için önemli bir ilişkinin tohumlarını atmıştır. Mavi Akım Projesinin inşası Moskova'nın Türkiye için ana tedarikçi konumunu sağlamlaştıran bir dönüm noktasıdır. Rusya'nın bu hakimiyetinin hafifletilmesi için gösterilen çabalara rağmen Gazprom Türkiye'nin toplam tüketiminin yarısından fazlasını kontrol etmektedir. Rusya ve Türkiye'yi doğrudan bağlayacak Türk Akım boru hattı bu koşullarda sürdürülmektedir ve sadece Türk tüketicilerini hedeflemekle kalmayıp Avrupa'ya transit ulaşma imkanı sağlayabilecektir. Mavi Akım hattı anlaşmasının imzalanmasından yirmi yıl sonra, bu iki projenin karşılaştırması Ankara'nın Rusya'ya olan enerji bağımlılığını anlaşılması için aydınlatıcı olabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mavi Akım, Türk Akım, Rusya-Türkiye enerji ilişkileri, boru hattı siyaseti, enerji bağımlılığı

1. INTRODUCTION

Turkey's energy relationship with Russia has been a controversial topic ever since the first gas deliveries reached from Russia-West pipeline in the 1980s. After three decades, the volume of energy imports reached a significant level despite reservations related to dependence on Russia. In order to understand the nature of this debate, a comparison between the construction of Blue Stream Pipeline and the Turkish Stream project that is under construction can be illuminating. The time gap between the planning of

those two gigantic projects is nearly twenty years, however in this short period of time a great number of parameters have changed that we can address when analyzing Turkey's energy dependence.

In isolation from other variables, pipeline politics can already be a complicated problem both from economic and political perspectives. In addition to that, various geopolitical factors will change the framework on which the energy game is played. At the end of the 1980s when Turkey started importing natural gas from Soviet Union, Cold War was not yet formally over and the two countries were positioned at different poles of the rivalry. Nevertheless, the East-West tensions were eased during Gorbachev era, allowing Ankara and its Cold War nemesis to pursue negotiations for practical transactions. When the Soviet gas was first introduced into Turkey it did not at first give a significant political leverage to Moscow and this cooperation could be considered an extension of their energy-based rapprochement with Europe. Only after the deepening of natural gas transactions, political component of this relationship came under scrutiny.

The collapse of Soviet Union at the beginning of nineties further eased Ankara's concerns related to the security threat from its northern neighbor, consequently allowing for development of commercial ties with its erstwhile foe Russia. The relations between Turkey and Russia had been historically problematic due to competition of those two actors in conflicting zones of influence. Cold War was a natural extension of this age-old rivalry but the end of it brought forward the possibility of focusing on areas of cooperation. Moscow was willing to develop its role as an energy supplier to European markets since the 1970s (David, Jaffe, & Hayes, 2006, p. 131) for two obvious reasons. First, income from oil and gas sales constituted a considerable portion of export earnings for Russia. Second, establishing economic relationships with European countries on a long-term basis would help them erode the monolithic Western bloc driving a wedge between USA and its allies in the old continent. Moscow's interest in selling gas to Turkey may be motivated by the same factors.

From the point of view of Ankara, as the security concerns were diminished, possibilities for cooperation came to the fore on several areas. Energy would be listed on top of these collaboration possibilities. Turkish economy in the 1980s scored solid growth rates after a wave of market reforms while export oriented industrial sectors benefited disproportionately from this trend. Adding on top of that, population growth and increasing rates of urbanization Turkey's energy requirements surged after 1980s onwards. The fact that Anatolia is poor in terms of fossil fuel resources meant that policy makers had to deal with the task of securing a stable flow of supplies from different sources in order to reduce risks of outages. Not only the industry but also heating at homes were mostly relying on unclean resources such as coal previously. The search for a clean and relatively economic source of energy made Russian natural gas an obvious choice for Ankara (Bilgin, 2015).

As the Cold War ended Russian gas started flowing into Turkey from the Russia-West pipeline but that was only the beginning of a more comprehensive cooperation between those two countries. It took a few years before the two capitals found a new equilibrium in their relations by the collapse of the bipolar system. The initial bombastic rhetoric of Turkish politicians asking for a Turkic world from the Adriatic to Wall of China was countered by the facts on ground. Although Turkey and Russia were on the opposing sides of the Azeri-Armenian conflict in the Caucasus (Cornell, 1998) and the disintegration of Yugoslavia, (Çalış, 2001) two major diplomatic disputes by the end of Cold War, both sides were eager set aside their

differences and push forward a positive agenda on energy cooperation. Eventually, Turkey decided to pursue a more nuanced diplomacy in the former Soviet zones of influence while relations with Moscow flourished. Energy came to the top of those cooperation areas. Looking back after a quarter century, it can be concluded that energy-based cooperation, survived through the ups and downs of short term political disagreements.

2. ENERGY SECURITY

Security of energy supplies cannot be reduced to a single variable. In the case of Turkey, where most of sources are procured from foreign producers the main factor to look after is import dependence ratio and diversity of supplies (Kruyt et al., 2009). As the ratio of imports to consumption is increasing we might assume that vulnerability to shocks are increasing. Diversity of supplies is an additional factor to consider on energy security because of additional contingencies related to few number of suppliers. In case of over reliance on a limited number of producers or transit routes, disruptions may not be handled without major problems. However, diversity of supplies cannot be reduced to the presence of a multitude of suppliers to a single market. This entails investments in newer technologies that might create alternatives to conventional resources as well as management of relations with existing suppliers (Yergin, 2006). Although fossil fuels still constitute a major portion of primary energy demand, local and renewable sources enable better control over energy supplies.

Energy security also depends of well-functioning markets that bring in supply and demand at optimal conditions. When the outcome is determined by the willingness of producers to supply and consumers' decisions, markets adjust to changes in conditions. Yet, proper functioning of the markets require governments to assume a role in the absence of which finite resource cannot be used in an efficient way and reliable supplies are accessible at competitive prices (Nuttall & Manz, 2008).

It is not only the availability of energy resources but also elimination or reduction of the risk of severe price fluctuations that is associated with security of supplies. Sharp hikes in energy prices may seem to create windfall profits for producers however it also induces consumer nations to search for alternative options (Baghat, 2006). In that sense, price volatility is a risk for both parties. Pipelines are problematic in the sense that it links consumer nations to the producers that reduces the probability of diversity of supplies. Similarly, it does not contribute to the switch to alternative resources. However, it partially serves to the purpose of creating price stability thanks to longer term contracts even if most of the agreements are oil linked.

Both Blue Stream project and Turkish Stream are pipeline infrastructures connecting the supplier country to its target market directly. If we take the first phase of Turkish Stream only into consideration we can conclude that in both projects Russian gas is directly being delivered to its target market without going through any transit states. From a game theoretical perspective pipelines are the result of a "commitment" strategy for both parties (Ritz, 2018). Being extremely large-scale projects with massive financing needs those projects require a financial commitment from both the seller and buyer's sides. The seller country will only undertake such large projects if and only if the buyer is committed to buying the supplied

quantity at previously agreed trade terms. This liability of the buyer will be guaranteed by a “take or pay” agreement where a predetermined quantity is to be bought or the amount corresponding to the remaining quantity should be paid for. Since most of the costs associated to the extraction and transfer of natural gas is fixed, those projects will only be feasible in the presence of continuous and stable cash flows in the future.

In this case, the buyer country locks in its purchases of natural gas from a specific supplier or otherwise promises to pay the cost of the agreed amounts. This means the consumer nation will allocate this specific quantity to the same producer, so any other potential suppliers will be excluded from the market. Especially in cases where the buyer country is not allowed to re-export those quantities there would be no rationale to look for other producers otherwise the market will be oversupplied.

Consequently, there should be a commitment to sell on the other side of the pipeline so that the buyer nation will make sure an uninterrupted flow of the agreed quantities. From both sides the incentive to stick to the agreement is strong and has legally binding aspects for the producer and the seller. A pipeline project does not necessitate convergence between parties on all other issues yet creates a long-term alignment of objectives at least on a specific area. This might be interpreted as an additional motivation for keeping a stable relationship in the long term. Fluctuations related to any other issues may be second to an ongoing energy transaction.

In this respect delivering natural gas with pipelines and selling it in liquified form in spot markets display significantly different dynamics. Liquified natural gas is a versatile commodity like oil and unless a long term buying contract has been signed does not bind the buyer and seller. Under these circumstances market conditions are expected to prevail where demand and supply conditions will determine output quantity and the price leaving little room for political leverage. Since there is no OPEC like organization for LNG producers it would not be wrong to assume that buyers can safely expect to buy the needed amounts at market prices. Similarly, sellers are free to deliver their products to the highest bidder. Hence LNG transactions are unlikely to produce any form of dependency between the consumer and producer nations.

3. TURKEY'S ENERGY SECURITY CHALLENGE AND BLUE STREAM

Blue Stream pipeline project was met with suspicion by especially pro-Western observers ever since it came into the agenda (Baran, 2007) while some have pointed out to technical and financial difficulties despite accepting the usefulness of the project (Bacik, 2001). As Turkey's economic growth necessitated increasing amounts of steady energy supplies throughout the 1990s (Balat, 2010), Russian natural gas appeared to be one of the most obvious alternatives at hand to meet the requirements of a growing economy. The share of natural gas started to increase in primary energy consumption while Moscow seemed to be the only feasible supplier at the same period (Bilgin, 2015). The project came at a time when Russia had not yet recovered from the economic downturn of their lost decade, the nineties, and the political weaknesses associated with the loss at the Cold War. While oil and consequently gas prices fell to low plateaus after the Asian crisis, Moscow found itself more and more in economic hardship (Aslund, 1998). Under these

circumstances, Russia was eager to find new markets for its fossil fuel resources and to deepen the scope of the business in countries where it had already established its presence. Transit risks became obvious only after the Orange Revolution took place in Ukraine in 2005, but even before that Moscow's proposed project, the Blue Stream, would go directly from Russia to Turkey by an underwater pipeline.

The low profile political posture of Russia right after the end of Cold War may have led to the conclusion that warnings of dependency on Moscow was overblown. Furthermore, Turkey's preference for clean and cheap Russian gas can be perfectly understandable in its energy mix especially when European Union countries also relied on the same source. Yet, it should also be noted that divergences of opinion already existed on several diplomatic issues in this period between both countries. Moscow tried to hold on to its clients in the Balkans in the process of Yugoslav disintegration while Ankara allied itself with its NATO partners especially during Bosnia and Kosovo crisis. It was the most significant political dispute of post-Cold War era in eastern Europe where both parties found themselves in completely opposite camps. While post Yugoslavia crisis was resolved favorably for NATO, in another conflict where Turkey and Russia also had conflicting interests, Moscow had the upper hand. Right after the dissolution of Soviet Union, nationalist tensions between Azerbaijan and Armenia led to a military confrontation that involved Moscow heavily. The conflict in Nagorno-Karabagh also had an aspect related to transfer of Caspian oil and gas into world markets (Schaffer, 2005) and Turkey positioned itself alongside its Western allies without reserves. Armenia had the upper hand against Azerbaijan with Russian support in this conflict but in the overall picture Caspian oil was brought to Mediterranean ports through Baku-Tblisi-Ceyhan, a project favored by Turkey and the West (Oktav, 2005). Despite this very clear clash of interests with Russia in the Caucasus and Caspian oil resources and their transfer into the markets, Turkey did not hesitate to sign the Blue Stream pipeline, isolating this project from other diplomatic disputes (Karaosmanoğlu, 2001). It could also be considered as a balancing act by Ankara who wanted to maintain a certain degree of relations with its powerful neighbor. In fact, economic and social relations continued to deepen during this period irrespective of power struggle in some areas.

Blue Stream project became a controversial issue because it could increase Turkey's energy dependence on Russia. Indeed, in a newly developed market where there were almost no alternative suppliers Ankara was constrained by an inflexible contract (Winrow, 2004). Turkey planned to bring in alternative suppliers into its domestic gas market to reduce Moscow's leverage, yet Russia continued to be the dominant player in the decades to come. Natural gas would not only be used in heating and industry but also be used in electricity generation increasing the vulnerability of the whole economy to supply disruptions. When this ambitious project with 17 bcm / year capacity was terminated Russian gas had a clear dominance in Turkish markets. Deliveries of smaller quantities of Iranian and Azeri gas did not do much to dilute the preponderance of Russia (Austvik & Rzayeva, 2016) in total consumption. It should be noted that without the undertaking of such a major project Turkish gas market would not have grown at such a pace leaving the question of supplying energy to the rapidly growing economy open.

By the year 2017 natural gas constitutes around one third of Turkey's primary energy consumption almost all of which is imported. Among those imports Russia's share is slightly above half, a figure that shows the significance of Moscow in Turkey's energy markets as a player. If only the gas coming through pipelines

is considered, Russia delivers approximately two thirds of the total amount. These figures illustrate the dependence on Moscow especially in long-term contracted purchases. The share of natural gas in electricity generation was close to half in total production in 2014 but it is reduced sharply to close to one third within a few years. That is a further proof that Russian gas constitutes the most critical bulk in primary energy consumption figures.

There are significant attempts to reduce the overreliance to Russian gas in energy mix as of now, however it remains to be seen whether a more evenly distributed supplier portfolio can be created. The most important project that is underway to reduce dependence on Moscow is the Trans Anatolian Pipeline project (TANAP) that is going to bring Caspian gas to Turkey and into Europe. The pipeline will start with a capacity of 16bcm after which the volume will increase to 26 and 31 bcm gradually. Obviously, completion of Blue Stream project established the dominance of Russia in Turkish gas markets and policy makers are looking for ways to overcome this situation. In this environment, it might seem intriguing to bring in more gas from Russia with Turkish Stream project yet there are important details to note.

%	2000	2007	2010	2015	2030est
Coal	29	31	31	29	25
Oil	41	26	27	28	29
Natural Gas	17	31	32	32	29
Hydro Power	3	4	4	4	5

Table 1. Turkey Primary Energy Consumption Breakdown

Source: Ministry of Energy and Natural Resources database, IAE

4. TURKISH STREAM

Syrian Civil War created a political atmosphere in the region that brought Turkey and Russia on a collision course at its early stages. Ankara believed in a smooth and relatively rapid overthrow of the government in Damascus (Quirk, 2017) and consequently decided to provide support to opposition groups especially until the summer of 2016 (Hinnebusch, 2015). Russia on the other hand did not wish to lose its client in the Levant and stood behind Assad regime, at first indirectly and later directly by participating into combat missions with the invitation of Damascus. The perilous situation further deteriorated when Turkish Air Force downed a Russian fighter jet after the latter allegedly violated Turkish air space. The incident brought fears of a Russian reprisal that could potentially include interruptions in gas supplies. Even though the likelihood of such a strong reaction was not big, the impact that it would potentially create unnerved Turkish policy makers and public opinion. In case of a cut off or reduction of flows, emergency plans were tried to be prepared. Nevertheless, in an environment where Russian gas has a significant share in primary energy consumption, it is not possible to envisage an optimistic scenario. As Turkey has not yet invested enough in storage capacity and regasification capacity is limited (Bilgin, 2010) a strong reaction to an emergency is hard to plan. In any case, throughout this tense period, when Ankara and Moscow were

at odds over the fate of Syria, no such interruptions occurred. Even though there are various claims that Russia is using its gas deliveries as a political leverage (Belkin, Nichol, & Woehrel, 2013), in this particular case there were no cuts or reductions in the flow. That can be also considered as a further proof that in energy business the stakes are so high, and the cooperation is extended over such a long horizon that parties will think twice before letting short term considerations prevail.

Despite the fact that Russian and Turkish interests have been realigned afterwards over Syria it cannot be asserted that there will not be any other friction points in the future between those two states. On the contrary, behind a façade of cooperation between Ankara and Moscow, in several areas there are conflicts of interest. Thus, the task of reducing energy dependence on Russia remains as a longer-term objective for policy makers. Under these circumstances construction of Turkish Stream pipeline seems to be contradicting this strategy at a first glance, but a wider perspective is required to be make an assessment on the full impact.

First, looking from an overall geostrategic point of view, the regional dynamics have changed dramatically in the last twenty years. When the Blue Stream project took off in the late nineties Russia was at the nadir of its power trying to recover from the shocks of the collapse of Soviet Union while Turkey was trying to readjust to the realities of a unipolar world where its usefulness to the Western alliance was questioned. Ankara, in this period, seemed to be perfectly aligned with American priorities in the Caspian and the Middle East where on the top of the agenda one could list energy issues (Kalicki, 2001). There were almost no immediate concerns on the resurrection of a Russian Empire that could threaten back Europe and the Middle East. During the First Iraq War, Moscow adopted a low profile leaving the field almost completely to US, leading to the conclusion that a unipolar world had been firmly established. Consequently, warnings on too much dependence on Russia in the energy sector seemed too alarmist and was seconded to the growing energy needs of the economy.

Only after the Russian power was reinvigorated under the leadership of Putin in the new century and following a series of complaints that Moscow was using its gas exports as a political leverage, energy relations came under further scrutiny (Rutland, 2008). European Union issued the Third Energy package that directly targets Gazprom dominance in the natural gas markets (Goldthau & Sitter, 2015) yet investments to bring more Russian gas into Europe continued. Especially after the crisis with Ukraine that resulted in temporary cut offs in supplies in 2006 and 2009, the country's role as a transit state was compromised (Schubert, Pollak, & Brutshin, 2014). Moscow started an ambitious program to by-pass Ukraine in its deliveries into Europe. North Stream was the first phase of the solutions to get rid of the transit risk and the project became a major lifeline into European energy markets. In the second stage, Russia proposed another pipeline to deliver its gas directly into Southeastern Europe, the South Stream. The original plan not only by-passed Ukraine but also left Turkey out of the energy game by going into Bulgaria directly by an underwater pipeline. European Union's reluctance for bringing in more Russian gas sealed the fate of this proposed pipeline after which Turkish Stream project came into the picture as a second alternative.

Turkish Stream is an ambitious pipeline project that aims to fulfill what South Stream failed to do that is directly linking south European markets with the production sites in Russia. The difference between the failed South Stream and current project is that rather than going directly into Europe Turkish Stream will

first reach European Turkey. Accordingly, the whole pipeline project will consist of 4 pipelines with 15.75 bcm per year capacity each. Half of this capacity will be dedicated to domestic consumption in Turkey whereas the rest will pass through into Europe. Turkey's commitment to buy the first phase is crucial for the project to be feasible hence it also helps Russia to go ahead with the plan. The phase that targets Europe is still subject to EU approval whereas the part related to Turkey is in progress. As such Turkish Stream has similarities with Blue Stream project that was completed more than a decade ago, yet it also has different traits.

Blue Stream project was undertaken when Turkish gas markets were already developing, and alternative resources seemed scarce. However Turkish Stream project is being undertaken at a time when multiple suppliers from the Caspian, Middle East and even Eastern Mediterranean are expected to use Turkish corridor to reach into Europe (Winrow, 2004). In that sense, at first it runs the risk of oversupplying Turkish market (Vygon, Ermakov, Belova, & Kolbikova, 2015), a factor that can deter alternative projects. The project is being taken at a time when natural gas markets reached a certain maturity, but saturation still seems decades away. Even if domestic demand continues to grow there is a risk that it might fall short of highly ambitious targets. Blue Stream brought significant amounts of Russian gas into Turkish market and so will Turkish Stream do, meaning that both projects have the same impact. Yet looking a bit deeper into details, significant differences should also be noted.

Blue Stream project aimed to bring in natural gas into Turkish market but did not aim to position Turkey as a transit corridor. Although initially there were plans to reach to Israel by a north south pipeline (Babali, 2009) this idea was dropped due to economical and geopolitical difficulties. As abundant quantities of natural gas have been found in the Eastern Mediterranean in the last decade a north-south project seems even more irrelevant as of today. So naturally the only target market for Blue Stream was Turkey and when the details of contract is also considered together with this fact, one can conclude that Ankara's status was mostly passive having little leverage over this transaction. It can also be argued that Turkey pledged to buy significant amounts of Russian gas in this period oversupplying its market should the demand growth fall short of optimistic expectation. This might have created an obstacle for alternative suppliers and projects as re-exporting the incoming gas was not allowed by contract terms.

If we contrast the contemporary geopolitical situation with the end of 1990s we can easily claim that after two decades Russian foreign policy has become much more assertive and diplomatic relations with the West is worsening. As a result, any sorts of cooperation with Russia is raising eyebrows in the West. Furthermore, energy is one of the most critical factors that Russia can utilize to achieve its political objectives. In this atmosphere, it is not hard to understand why projects like Turkish Stream are being questioned thoroughly. Not only that particular project but also the second phase of North Stream is also bringing criticism for the same reason that dependency on Russia in energy may in the end compromise diplomatic capabilities.

Nevertheless, as we have already established that gas pipeline projects bring long term commitments to both parties, daily geopolitical analysis will not be adequate in evaluating these undertakings. In EU there are strong proponents of Russian gas claiming that the impact of this factor as a political leverage is overrated and it is the cheapest source available (Paillard, 2010). A similar logic well may be applied

to Turkish Stream because in a pure economic sense the project seems highly reasonable. Ankara is undertaking a project with the largest natural gas producer of the globe to deliver its needs at reasonable prices. Moreover, even if the proposed pipeline is going to bring more Russian gas into Turkish market it will mostly replace the existing gas coming through Russia-West. By by-passing Ukraine, transit risks will also be eliminated which became a growing concern after Russia-Ukraine disputes became acute.

Another factor that can be used to add favorably for Turkish Stream when compared to Blue Stream is that it envisages positioning Turkey as a transit country for EU market. Even though a final decision by the EU has not been made for this second phase of the pipeline, Ankara wishes to bring in different suppliers to deliver their gas through Turkish corridor transforming itself to an energy conduit. If this could be achieved Turkey can bolster its dream of becoming an energy hub for Middle Eastern, Caspian and Eastern Mediterranean resources (Winrow, 2013). That would not only bring economic advantages in terms of reduction of energy costs but also contribute to energy security by reducing probability of supply cuts. By establishing itself as a major route into Europe, Turkey may benefit from its position as an essential component of EU energy network.

Even if the second phase of Turkish Stream may be delayed in the coming years, there are measures that can be taken to eliminate or at least diminish the negative effects of excessive dependence on Russia. The projects undertaken to increase storage capacities will help mitigate the effects of short term shocks. Similarly, completion of TANAP project at its full capacity and potential agreements with Kurdish regional government may help diversification efforts. More importantly, the major structural change that is taking place in the natural gas markets can be used to diminish risks associated with a dominant supplier (Yafimava, 2015, p. 10-13). In the last decade, fossil fuel markets were dramatically transformed by the shale revolution that allows extraction of resources that could not be retrieved economically in previous years. The result is a surge in oil and natural gas production in North America that removes the rigidity in energy supplies. Even if this revolution seems to be limited geographically it had a significant impact on the overall supply situation. United States, a country that used to be the largest LNG importer, became a net exporter of gas within a decade's time. Not only the investments undertaken all over the globe to supply US in the future have lost their target markets and started looking for alternative customers, but also American producers also started to export in the form of LNG. Considering also the fact that major producers such as Qatar and Australia are expanding capacity in liquified natural gas, it can be concluded that the sector is increasingly going to be driven by market dynamics in the future. Although pipelines seem to be a cheaper alternative especially for shorter distances, LNG is already being substituted as a relatively reasonable choice for natural gas imports. Major consumers such as European Union, China and India are adding to their regasification capacities in order to meet their increasing natural gas needs in the future. Similarly, Turkey is adding a floating regasification platform to its infrastructure that may allow for switch to higher percentages of LNG in its consumption.

This ongoing transformation in natural gas markets is helping consumer countries to deal with supply shocks provided that adequate emergency measures are taken. The vulnerability of Turkey vis-à-vis its primary gas supplier may be diminished if necessary infrastructure investments are undertaken in order

to switch to LNG when necessary. That will also help reduce the risks associated with more Russian gas delivered by Turkish Stream.

	2000	2009	2015	2025est*
Russia	69	52	55	45
Iran	0	16	16	14
Azerbaijan	0	15	13	19
Other	31	17	16	23

Table 2. Import Share by Country

Source: Energy Markets Regulatory Authority

* Author's estimate with TANAP first phase completed, Turkish Stream first phase completed and Russia-West substituted

5. CONCLUSION

Blue Stream and Turkish Stream projects are undertaken at different geopolitical environments even though the objective of Turkish policy makers was to meet the country's growing energy demand in both cases. On both occasions there were concerns that pipeline projects and long-term commitments to buy Russian gas would create a relation of dependency between Moscow and Ankara. After Blue Stream pipeline started pumping gas, the share of Russian gas in Turkish consumption stabilized over fifty percent, a number that can be considered as problematic due to domination of the market by one single player. Nevertheless, in a real emergency when Turkey and Russia came to the brink of a clash because of disagreements on Syrian crisis there were no cut offs that could damage the credibility of the supplier nation. This should not imply that this risk would not be materialized in the case of further escalation between two countries.

At the height of the crisis, the new pipeline project, Turkish Stream, was put on the shelf only to be revitalized after reconciliation of Moscow and Ankara in 2016. As the project took off, similar dissenting voices claiming that Turkey is becoming too over reliant on Russia started to be heard. Only this time there are important issues regarding the new pipeline project that differs from the previous Blue Stream project. First, Turkish Stream project has two phases, the first one targeting the Turkish market and the second one by-passing Thrace to reach into southern Europe. The pipeline connecting Russia directly with Turkey with an underwater pipeline is going to be a substitute to the pipeline going through Ukraine, so in terms of energy security it can be considered even as an improvement on behalf of Ankara. If Turkey can position itself as a transit country for Russian gas with the agreement on the second phase it would give Ankara additional leverage on the energy sector. Additional investments on alternative suppliers, storage capacity and regasification facilities may further alleviate fears of over dependence on Russian gas. In that respect even if Blue Stream may seem as a necessary first step in order to develop gas markets in Turkey, it seems more problematic in terms of energy security when compared to the new project. On the other

hand, Turkish Stream may even give Ankara advantages over Moscow and EU if the whole project can be completed. Even if we witness a more assertive Russian foreign policy in today's world when compared to late nineties, in the longer horizon those projects should be evaluated relatively independent of short term diplomatic issues. Evidently, overall dependency to Moscow should be evaluated in a broader manner taking into account cooperation in nuclear energy and other alternative sources. Yet, a comparison of Blue Stream and Turkish Stream in isolation from other variables does not result unfavorably for the latter.

6. REFERENCES

Aslund, A. (1998). Russia's Financial Crisis: Causes and Possible Remedies. *Post-Soviet Geography and Economics*, 6, 309-328.

Austvik, O. G., & Rzayeva, G. (2016). Turkey in the Geopolitics of Natural Gas. Boston: *M-RCBG Associate Working Paper Series*.

Babali, T. (2009). Turkey, Present and Past: Turkey at the Energy Crossroads. *Middle East Quarterly*, 16(2), 25-33.

Bacik, G. (2001). The Blue Stream project, energy co-operation and conflicting interests. *Turkish Studies*, 2(2), 85-93.

Balat, M. (2010). Security of Energy Supply in Turkey: Challenges and Solution, Energy Conversion and Management, 51(10), 1998-2011

Baran, Z. (2007). EU energy security: time to end Russian leverage. *Washington Quarterly*, 30(4), 131-144.

Belkin, P., Nichol, J., & Woehrel, S. (2013). Europe's Energy Security: Options and Challenges to Natural Gas Supply Diversification. Washington DC: *Congressional Research Service*.

Bilgin, M. (2010). Turkey's Energy Strategy: What Difference Does it Make to Become an Energy Transit Corridor, Hub or Center? *UNISCI Discussion Papers*.

Bilgin, M. (2015). Turkey's Energy Strategy: Synchronizing Geopolitics and Foreign Policy with Energy Security. *Insight Turkey*, 17(2), 57-65.

Cornell, S. E. (1998). Turkey and the conflict in Nagorno Karabakh: a Delicate Balance. *Middle Eastern Studies*, 34(1), 51-72.

Çalış, Ş. (2001). Turkey's Balkan Policy in the Early 1990s. *Turkish Studies*, 2(1), 135-146.

David, G. V., Jaffe, A. M., & Hayes, M. H. (2006). *Natural Gas and Geopolitics: From 1970 to 2040*. Cambridge: Cambridge University Press.

Goldthau, A., & Sitter, N. (2015). Soft Power with a Hard Edge: EU Policy Tools and Energy Security. *Review of International Political Economy*, 22(5), 941-965.

- Hinnebusch, R.** (2015). Back to Enmity: Turkey-Syria relations since the Syrian Uprising. *Orient, Journal of German Orient Institute*, 56(1), 14-22.
- Kalicki, J. H.** (2001). Caspian Energy at the Crossroads. *Foreign Affairs*, 80(5), 120-134.
- Karaosmanoğlu, A.** (2001). Turkey's Objectives in the Caspian Region. *International Affairs*, 54(1), 203.
- Kruyt, B., van Vuuren, D. P., de Vries, H.J.M. and Groenenberg, H.** (2009). Indicators for energy security. *Energy Policy*, 37 (6): 2166-2181.
- Nuttall, William J. and Manz, Devon L.** (2008). A new energy security paradigm for the twenty-first century. *Technological Forecasting and Social Change*, 75(8): 1247-1259.
- Oktav, Ö. Z.** (2005). American Policies towards the Caspian Sea and the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline. *Perceptions* (Spring Issue), 17-34.
- Paillard, C.-A.** (2010). Russia and Europe's Mutual Energy Dependence. *Journal of International Affairs*, 63(2), 65-84.
- Quirk, P. W.** (2017). Russia-Syria Internal Threat Alliance (2010-2016). in P. W. Quirk ed. *Great Powers, Weak States, and Insurgency* (p. 179-213). Cham: Palgrave Macmillan.
- Ritz, R. A.** (2018). A Strategic Perspective on Competition between Pipeline Gas and LNG. Cambridge: *Energy Policy Research Group*.
- Rutland, P.** (2008). Russia as an Energy Superpower. *New Political Economy*, 13(2), 203-210.
- Schaffer, B.** (2005). From Pipedream to Pipeline: a Caspian Success Story. *Current History*, 104(684), 343-346.
- Schubert, S. R., Pollak, J., & Brutshin, E.** (2014). Two Futures: EU-Russia Relations in the Context of Ukraine. *European Journal of Futures research*, 2, 52.
- Vygon, G., Ermakov, V., Belova, M., & Kolbikova, E.** (2015). *Turkish Stream: Scenarios of Bypassing Ukraine and Barriers of European Commission*. Moscow: Vygon Consulting.
- Winrow, G.** (2004). Turkey and the East-West Gas Transportation Corridor. *Turkish Studies*, 5(2), 23-42.
- Winrow, G. M.** (2013). The Southern Gas Corridor and Turkey's Role as an Energy Transit State and Energy Hub. *Insight Turkey*, 15(1), 145-163.
- Yafmava, K.** (2015). *European Energy Security and the Role of Russian Gas: Assessing the Feasibility and the Rationale of Reducing Dependence*. Milan: Istituto Affari Internazionali.
- Yergin, D.** (2006). Ensuring Energy Security. *Foreign Affairs*. 85 (2): 69-82

“NEREYE AİTİZ?” DİASPORİK KİMLİK VE TÜRK VATANDAŞLIĞI KISKACINDA ÇERKES KİMLİĞİ*Eylem AKDENİZ GÖKER¹¹Altınbaş Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, İstanbul.

eylem.akdeniz@altinbas.edu.tr

Özet

Bu çalışma, diasporik kimliğin öne çıktığı bir süreçte devlet ve birey arasındaki temel ilişki biçimi olagelen ‘vatandaşlık’ olgusunun Çerkes vatandaşlar nezdinde yeniden nasıl tariflendiğini, tüzel kişilikler üzerinden incelemektedir. Diasporik kimlik ve vatandaşlık ilişkisini tartışan çalışmaların ortak vurgusu diasporaya aidiyetin ev sahibi ülke devletiyle tesis edilmiş olan kurumsal bağı zayıflatacağı yönündedir. Oysa bu makalede, hayali veyahut somut bir anavatan ile ilişkilene sürecinin hâlihazırdaki vatandaşlık bağını aşındırmayabileceği ileri sürülmektedir. Makalenin temel savı diasporik kimliğe dair kültürel hak taleplerini meşru çerçevede dile getirme çabalarının etkin bir vatandaşlık sürecini beraberinde getirebileceğidir.

Anahtar Kelimeler: Çerkesler, Vatandaşlık, Diasporik kimlik, Etnik temelli örgütlenmeler.

“WHERE DO WE BELONG?” CONFLICTED CIRCASSIAN IDENTITY BETWEEN DIASPORA AND TURKISH CITIZENSHIP**Abstract**

This study intends to examine how “citizenship”, which came to be the fundamental relationship between the state and the individual in a process where diasporic identity is emphasized, has been redefined by Circassian citizens, with a focus on legal entities (federations). The literature on the relationship between diasporic identity and citizenship tends to argue that the sense of belonging to diaspora would undermine the diasporic communities’ citizenship status within the host countries. This article maintains the contrary and argues that the diasporic communities’ legitimate quests for advancing cultural rights might revive the practice of active citizenship. The main argument holds that efforts to express demands for cultural rights on legitimate grounds can initiate a process of active citizenship.

Keywords: Circassians, Citizenship, Diasporic identity, Ethnic organizations.

* Yönlendirme ve desteğinden ötürü Prof. Dr. Ayhan Kaya’ya müteşekkirim. Bu çalışmanın ilk taslağı ve ön bulguları Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi ve Queen’s University Belfast iş birliğinde 15-18 Mayıs 2015 tarihlerinde British Council Researcher Links kapsamında Ankara’da düzenlenmiş olan ‘New Modalities for Democratic Autonomy for Minorities that do not entail Dismembering States: the Case of the Republic of Turkey’ başlıklı atölyede “Where Do We Belong? Conflicted Circassian Identity between Diaspora and Turkish Citizenship” adıyla sunulmuştur.

1. GİRİŞ

1990'ların sonundaki bir dizi gelişmenin ardından anavatanla (Kafkasya) somut veyahut sembolik ilişkilenişin yoğunluk kazanmasıyla diasporik kimlik Türkiyeli Çerkeslerin kentsel alandaki etno-kültürel canlanmalarının temel belirleyeni olmuş ve kamusal alanda ifade edilmeye başlanmıştır. Bu çalışmanın temel sorularından biri, diasporik kimliğin keşfedildiği ve öne çıktığı süreçte, devlet ve birey arasındaki temel ilişki biçimi olagelen 'vatandaşlık' olgusunun, kendilerini diasporik kimlikle tarifleyen Çerkes vatandaşlar nezdinde nasıl bir anlam yüklendiğini anlamaktır. Diasporik kimlik ve vatandaşlık ilişkisini tartışan çalışmaların ortak vurgusu diasporaya aidiyetin ev sahibi ülke devletiyle tesis edilmiş olan kurumsal bağı zayıflatacağı yönündedir (Clifford 1994; Sheffer 2003). Vatandaşlığın yasal bir statü olmanın yanında bir etkinlikler bütünü olarak işlemselleştirildiği bu çalışmada, verili literatürde vurgulanın aksine, diasporik kimliğe dair kültürel hak taleplerini meşru çerçevede ifade etme çabasının, etkin bir vatandaşlık sürecini beraberinde getirebileceği ve mevcut vatandaşlık bağını daha güçlü kılabileceği ileri sürülmektedir. Makale, kentsel alanda Çerkes kimliğinin yeniden üretilmesine ve diasporik bilincin gelişmesine hizmet eden Çerkes kurum ve kuruluşlarıyla ilişkili (katılımcı, üye, aktivist) kimselerle gerçekleştirilmiş odak grup çalışmaları ve yarı-yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen bulgular üzerine inşa edilmiştir.

Türkiye'de yaşamakta olan Çerkeslerle ilgili hayli zengin bir literatürün varlığından söz etmek mümkündür (Kaya 2014; Kaya 2011; Kaya 2005; Kaya 2004; Belseney, 2014; Ertem, 2000; Miyazawa 2004; Doğan, 2009, Sunata, 2015). Ancak bu çalışmaların çok azında vatandaşlık olgusu temel bir mesele olarak ele alınmıştır. Çerkes sivil toplum örgütlerini (STK) konu edinen (Belseney, 2014; Kaya 2014) ve genel olarak Türkiye'deki Çerkes diasporasını çeşitli veçheleriyle irdeleyen (Sunata, 2015) araştırmaların odağında vatandaşlık olgusu yer almamaktadır. Kaya'nın 2014 tarihli çalışması Çerkeslerin siyasal katılım mekanizmalarını inceliyor olsa da konuya ilişkin sınırlı veriye dayanmaktadır. Kaya'nın konuyu eşit vatandaşlık talepleri çerçevesinde işleyen 2012 tarihli çalışması da bir etkinlikler bütünü olarak vatandaşlığın Çerkesler nezdinde algılanışına dair son derece sınırlı veri sunmaktadır. Bu yüzden hâlihazırdaki çalışma, Kaya'nın çerçevelendiği tartışmanın ampirik dayanaklarının geliştirilebileceği imkânı üzerine tasarlanmış ve odağına diasporik kimliğin bir *etkinlikler bütünü olarak vatandaşlığı* tahkim edip etmeyeceği sorusunu yerleştirmiştir.

2. SÜRGÜN'DEN DİASPORA'YA UZANAN YOLCULUK

Çerkeslerin 1864 Sürgünü, özel olarak sürgün deneyimini ifade etmek için kullandıkları deyimle *Tsitsekun*, ortak diasporik kimlik inşasının temel ögesini oluşturur. Kuşkusuz Çerkeslerin, onları 'mağdur diaspora'nın tipik örneklerinden biri kılan sürgün travmasının çok ötesinde bir tarihleri mevcuttur. Kuzey Kafkasya'nın otokton halklarından biri olarak Çerkesler, on ikinci ve on üçüncü yüzyıllardan itibaren tarihsel metinlerde kendilerine yer bulmuşlardır (Betrozov 2009:204; Jaimoukha 2001: 63). Ancak Çerkeslerin diasporik deneyimi Rus yayılcılığı sonucunda büyük katliamlarla son bulan ve anavatanından zorla göç ettirmeyi ifade eden 1864 Sürgünü ile başlamıştır. Arşivlere dayanan kaynaklar, söz konusu süreçte 1 milyona yakın Çerkesin hayatını yitirdiğini aktarır (Karpas 1985; McCarthy 1995; Jaimoukha 2001). Kitleler halinde anavatanlarını terk eden Çerkes sığınmacılar Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmış ve Osmanlı'nın iskân politikaları doğrultusunda muhataralı alanlara ve özellikle sınır bölgelerine askeri güç tedarik edebilmeleri koşuluyla yerleştirilmişlerdir (Karpas 1985; Dünder 2001:130-4; Avagyan 2004). Modern tarihin en büyük sürgünlerinden biri kabul edilen

1864 Sürgünü ile birlikte anavatanlarından ayrılan Çerkes halkları Osmanlı'nın Balkan sınırlarına, bugünkü Suriye, Ürdün ve İsrail ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerine yayılmıştır. Yeni yerleştikleri bölgelerde askerlik, memurluk veyahut güvenlik/istihbarat dışı alanlarda çalışabilmeleri mümkün olmadığından tarihsel olarak belli meslek gruplarında yoğunlaşmış, genellikle de askeri/bürokratik aygıtın bir parçası olarak ev sahibi ülke devletine hizmet etmişlerdir (Avagyan 2004; Shami 2000; 1998). Osmanlı'nın dağılmasıyla birlikte eskiden Osmanlı egemenliğinde olan bölgelerde kurulmuş yeni devletlerde ikamet etmek durumunda kalan Çerkeslerin çok küçük bir kısmı anavatan Kafkasya'da hayatlarını sürdürmektedir.

Çerkesler, Türkiye'nin nüfusça en geniş etnik topluluklarından birini temsil etmektedirler (Akgündüz 1998, Kaya 2005; Kaya 2004). Rus yayılmacılığı karşısında Osmanlı topraklarına göç etmek durumunda kalan Çerkesler arasında Anadolu'ya yerleştirilenler asıl olarak Samsun ve Reyhanlı-Hatay arasındaki dikey bölgede kendilerine gösterilen alanları yerleşim bölgesi olarak benimsemişlerdir. Söz konusu hattın yanı sıra Kuzey Ege, Güney Marmara ve Karadeniz'in doğu kesimlerindeki çeşitli alanlarda Çerkes yerleşimleri mevcuttur (Dündar 1999; Kaya 2004). Anavatanlarından koparılmış bir topluluk olarak Çerkeslerin ev sahibi ülkede siyasal alana dahil olma süreçleri dernek ve vakıf çalışmalarının sağladığı ivme ile mümkün olabilmıştır. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren belli dönemlerde etkinliklerini arttıran Çerkes dernek ve vakıfları, Kurtuluş Savaşı sürecinde yaşanan gelişmeler ve Batı Cephesinde etkinlik gösteren Ethem Bey'in ülkeyi terk etmesiyle neticelenen olayların akabinde bir süre kendi kabuklarına çekilmiş, 1930'lu yıllardaki görelî canlanmanın ardından kayda değer bir ivme kaydedememiştir (Besleney 2014; Şener 1990). 1970'li yıllarla birlikte Türkiyeli Çerkeslerin çok çeşitli siyasal katılım stratejileri geliştirmeye başladığı ileri sürülebilir (Kaya 2004). Siyasal alana katılım stratejilerinden ilki, 'dönüşçülük' ve 'devrimcilik' kutuplaşmasında kendini göstermiştir (Kaya 2004; Doğan 2009). Söz konusu kutuplaşmada anavatana dönüşü savunan ve "dönüşçüler" olarak adlandırılan kesimin karşısında yer alan grup, Çerkeslerin kültürel ve politik haklarının içinde yaşanmakta olan bir devrim ile sağlanabileceğini savunmuş ve kendilerini "devrimciler" olarak nitelendirmiştir (Kaya 2004; Doğan 2009). Kutuplaşmanın her iki tarafı da siyasal yönelimlerini siyaset ekseninin solunda tanımlamış, "dönüşçüler""devrimcileri" naif bir siyaset gütmekle itham ederken "devrimciler" de "dönüşçüler"i esas olarak milliyetçi bir siyasal hattın takipçileri olmakla eleştirmişlerdir (Kaya 2014; Taymaz 2001). 1980 darbesinin yarattığı baskı ortamı ve 1982 Anayasası'nın sınırlamaları Çerkes topluluğu açısından bir tür kabuğuna çekilme, suskunluk ve kamusal tartışmaların dışında durma refleksini beraberinde getirmiştir. Değişen siyasal konjonktür karşısında Çerkesler esas olarak iki strateji geliştirmişlerdir: Çerkes milliyetçiliği ve 1980'lerin hakim anlayışı Türk-İslâm Sentezine koşut olarak geliştirilen 'Çerkes' Türkü, Kafkas Türkü milliyetçiliği (Kaya 2014). Siyasal yelpazenin sağında konumlanan ve muhafazakâr sağ kanat Çerkeslerin benimsediği ve Türk milliyetçiliğine eklenen bir söylemle ifadesini bulan stratejinin 1980'lerin sonunda vukû bulan gelişmelerle birlikte etkisini hayli yitirdiği ileri sürülebilir. Özellikle 1989 sonrası süreçte SSCB'nin çözülüş sürecine girmesi, etnik farklılıkların siyasetin temel belirleyeni olarak belirmesi, Soğuk Savaş dönemi önyargılarının aşınması, Abhaz-Gürcü gerilimi gibi etmenler Çerkes topluluğu içinde ortaklaştırılmış bir kimlik söyleminin inşasını kolaylaştırmıştır (Kaya 2014).

Çerkeslerin siyasal alana dahil olma süreçleri, Kaya'nın da belirttiği üzere asıl olarak 1990'lı yıllarda belli bir dönüşümü işaret eder (2014; 2004). Doksanlı yıllarda 'azınlık söylemi'nin benimsenmesi, kamusal tartışmalarda azınlık hakları temelinde bir söylemin tutturulmasını beraberinde getirmiş ve devletle tesis edilmiş anayasal bağ olan vatandaşlık olgusuna azınlık hakları çerçevesinde yaklaşılmasının ilk işaretlerini

vermiştir. 1990'lı yıllarda etnik sorunların kamusal tartışmaların merkezine yerleşmesi, Kürt, Alevi, Laz vatandaşların etnik kimlikleriyle kamusal tartışmalara dahil olmaları Çerkes toplumunda da benzer bir süreci tetiklemiştir. Ev sahibi toplumun uyguladığı yasal ve siyasal düzenlemelerin yanı sıra küresel düzeyde kimlik taleplerinin yükseliyor olması, benimsenmiş olan siyasal katılım stratejisinin belirleyici unsurlarıdır. Etnik örgütlenmeler yoluyla kentsel alanda yeni bir kimliklenme sürecini ifade eden bu dönemde, İslami duyarlılıklarıyla öne çıkan ve ev sahibi devletin milliyetçilik anlayışını sorgulayan bir siyasal stratejiyi benimseyen Çerkes toplulukları kendi örgütlenmelerini kurmuş, örneğin Kafkas Vakfı (1995) bu alanda bir tür öncü rolü üstlenmiştir.

Azınlık söyleminin "diaspora söylemi"ne dönüşümü, diaspora siyasetinin bir siyasal katılım mekanizması olarak belirmesi ve diasporik kimliğin Çerkes kimliğinin temel belirleyeni haline gelmesi 2000'li yıllarda başlayan sürecin yansımasıdır. İletişim ve ulaşım teknolojilerindeki son derece hızlı dönüşüm, özellikle Ortadoğu'nun farklı coğrafyalarına dağılmış olan Çerkes topluluklarının çeşitli sosyal paylaşım ağları yoluyla ilişkilenmelerini sağlamış, farklı topraklarda yaşamak zorunda kalan aynı aileye mensup bireylerin birbirleriyle buluşmalarını ve ortak bir dil geliştirmelerini kolaylaştırmıştır (Kaya 2014; 2005). Kuzey Kafkasya'dan davet edilen dans eğitimcilerinin Türkiye'deki Çerkes dernek ve vakıflarında istihdam edilmeleri, Maykop ve Nalçik'e üniversite eğitimi almaya gönderilen öğrenci sayısındaki artış ve Kuzey Kafkasya'ya yönelik turistik ziyaretler, anavatan ile daha sıkı ilişkilerin tesis edilmesini sağlamış, diasporik kimliğin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Ancak "azınlık" söyleminden "diaspora" söylemine kayışın temel belirleyicisi 2000'li yıllarda Türkiye'nin AB sürecine hız vermiş olması ve Katılım Ortaklığı Bildirgesi'nde farklılık içinde birlik, kültürel çoğulculuk vurgusunun azınlık söyleminin yerini almış olmasıdır (Kaya 2005). Türkiye'nin 2000'li yıllarına damgasını vuran AB'ye katılım tartışmaları ve demokratik açılım süreci, Çerkes toplumunun Katılım Ortaklığı Bildirgesi'ndeki vurguya koşut bir söylemi, diaspora söylemini, benimsemesini kolaylaştırmıştır (Kaya 2014; Kaya 2005). Diasporik kimliğin yaygınlaşması ve kentsel düzeyde Çerkes kimliğinin temel belirleyeni olması demokratikleşme süreçlerine etkin katılım düşüncesini ivmelendirmiş, 2010 – 2011 seneleri arasında Kaf-Fed'in çeşitli kentlerde düzenlediği toplantılarda Çerkeslerin Türk vatandaşlığı tartışmaya açılmıştır. Bütün bu toplantılarda üzerinde ortaklaşılan temel husus, vatandaşlığın belli bir mezhep ve etnik kimliği kayıran tanımının ötesine geçilmesi ve devlet-birey arasındaki en temel anayasal ilişkilenişin etnik sınırları aşan haklar çerçevesinde tariflenmesidir (Kaya 2014).

3. DİASPORİK KİMLİK VE TÜRK VATANDAŞLIĞI KISKACINDA ÇERKES KİMLİĞİ

Türkiye, 2,5 milyona yakın Çerkes nüfusuyla dünya üzerindeki en büyük Çerkes diasporasına ev sahipliği yapmaktadır (Kaya 2004:224). Yakın dönemde iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte, çok sayıda Çerkes kurumu (dernek, vakıf, vb.) ve enformel nitelikli sivil toplum örgütlenmesi etno-kültürel temelli kamusal tartışmaların parçası haline gelmiş ve kentsel alanda Çerkes kimliğinin yeniden üretilmesine ve diasporik bilincin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Diasporik bilincin gelişmesini ve kentsel alanda yeniden inşasını hazırlayan koşullar arasında iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki gelişmeler ilk elden önemli bir aşama olarak işaret edilse de Soğuk Savaş sonrası değişen siyasal atmosferin yarattığı imkânlar da söz konusu sürecin belirleyicileri arasında zikredilmelidir. SSCB'nin çözülmesi ve Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Çerkesler açısından Kuzey Kafkasya'yı geride bıraktıkları topraklar olmaktan çıkıp ziyaret edebildikleri, ilişkilenebildikleri bir coğrafya haline getirmiştir (Kaya 2004:230). Diasporik kimlik, asıl olarak kentsel

alandaki gelişen ve kent bağlamı bir kimlik olarak tanımlanır (Kaya 2014; 2004). Kentsel düzeyde faaliyet gösteren örgütlenmeler diasporik öznenin kendini ifade etme kanalları bulabildiği temel birimlerdir. Etnik gruplar, tıpkı başka topluluklar gibi türdeş yapılar olmayıp farklı ideolojik, siyasal yönelimlere sahip bireylerden müteşekkil yapılardır. Çerkesleri kamusal tartışmalar etrafında örgütleyen dernek ve bunların bağlı oldukları federasyonlar da farklı ideolojik angajman ve yönelimler çerçevesinde faaliyet alanlarını belirler ve sınırlandırır. Etnik örgütlenmelerin ve vakıfların farklılık arz eden yapısı, diaporanın farklı kesimlerinin ev sahibi devletle tarihsel olarak tesis ettikleri vatandaşlık ilişkisine dair farklılaşmış algıyı sergileme imkânı sunması bakımından anlamlıdır.

Diasporik kimliğin benimsenmesinin, anavatana veyahut ev sahibi ülkeye bağlılık arasında bir seçimi dayatacağı ve dolayısıyla ev sahibi ülkeye olan aidiyeti aşındıracağı yolundaki yaklaşımların gözden kaçırıldığı hususlardan biri anavatan algısının 'hayali' olabileceği ve geri dönüş düşüncesinin diasporik kimliğin asli belirleyeni olmayabileceğidir (Yuval-Davis 2011). Türkiyeli Çerkesler özelinde, 1990'lı yıllardan itibaren geliştirilen siyasal katılım mekanizmaları ve 2000'li yıllarda kimliğin belirleyeni haline gelen diasporik aidiyet göz önünde bulundurulduğunda aşındırma yaklaşımı daha bir sorgulanır görünmektedir.

4. TARTIŞMA VE BULGULAR: DİASPORİK KİMLİK ETKİN YURTTAŞLIĞI GÜÇLENDİRİR Mİ?

Türkiye'de vatandaşlık konusunu merkeze alan çalışmalar, uluslararası literatürü takip ederek, vatandaşlığın evrimini karşılaştırmalı-tarihsel bir zeminden ele almış veyahut felsefi geleneklere atıfla Türk vatandaşlığının temel niteliklerini tartışmaya açmıştır. Kardam ve Cengiz'in (2011) önerilerini izleyerek vatandaşlık alanındaki akademik nitelikli çalışmaları, konuya yaklaşım biçimleri ve öne çıkardıkları başlıklar üzerinden üç grupta tasnif etmek mümkündür. Söz konusu tasnife göre, birinci grupta hukuki metin ve belgelerden yola çıkan ve Türkiye'de vatandaşlığın yasal bir statü olarak evrimini ele alan yaklaşımlar bulunmaktadır (Aybay 1982; Nomer 1993; Tanör 1998; Özbudun 1998). İkinci gruptaki çalışmalar meseleye siyaset felsefesi açısından yaklaşmaktadırlar (Kadioğlu 1996; 1999; 2007; Kahraman 2005; Üstel 2005; İçduygu 1995; 2005; İçduygu, Çolak, Soyarak 1999; Keyman ve İçduygu 1993). Vatandaşlığı kimlik boyutuyla ele alan ve etnisite, göç, mültecilik, toplumsal cinsiyet gibi kavram setleriyle ilişkili tartışan sosyolojik nitelikli çalışmaları üçüncü bir grup olarak tasnif etmek mümkündür (Işın ve Wood 1999; Aktar 1996; Soysal 1994; Yeğen 2004, 2002; İşyar 2005; Arat 1998; Güllalp 2007; Toktaş 2005). Bu gruptaki çalışmalar, Türkiye'de vatandaşlık kurumunun tarihsel seyri, Osmanlı'dan devralınan millet sistemi anlayışının bir devamı olarak tepeden inme, devlet merkezli bir süreç olarak Alman ve Fransız vatandaşlık modellerinin bir bileşimi olarak tartışır (Heper 1992; Keyman ve İçduygu 1995; 1993; Kadioğlu 1999; Yıldız 2001). Önerilen tasnifte üç ayrı gruba yerleştirilen çalışmalar kapsam ve vurgu itibarıyla zaman zaman kesişebilmektedir. Bu nedenle ikinci ve üçüncü grup çalışmalar arasında meseleye yaklaşımları itibarıyla keskin bir ayrışmadan söz edebilmek olası değildir. Örneğin, iki gruptaki araştırmalar arasında da T. B. Marshall'ın vatandaşlığın İngiltere özelinde tarihsel evrimini medeni, siyasal ve sosyal hakların edinilmesi süreçleriyle tartıştığı klasikleşmiş çalışmasına referansla ele alan araştırmalar yer alabilmektedir. Bu araştırmalar, Türkiye'de vatandaşlık kurumunun evrimini modernleşme süreçleri ile başlatmakta ve çok partili düzenden bugüne tarihsel bir zemine oturtmaktadırlar (Keyman ve İçduygu 2003, 2005; İçduygu, Çolak, Soyarak 1999; Yeğen 2004). Oldfield'in vatandaşlığı sivik Cumhuriyetçi ve liberal bireyci felsefi gelenekler üzerinden çerçeveleyen çalışmasını takip ederek Türkiye'de vatandaşlığın haklar yerine sorumluluklar temelinde inşa edilmiş olduğunu ve dolayısıyla sivik-Cumhuriyetçi gelenek içerisinde

tanımlanacağı savı yine her iki gruptaki araştırmalardaki ortak vurgulardan biri olabilmektedir (Kadioğlu 1996, 1999; Keyman ve İçduygu 1993). Kardam ve Cengiz'in altını çizdikleri üzere, literatürdeki zenginliğe karşın, vatandaşlık algısı ve pratikleri üzerine yoğunlaşan ve konuyu nitel veya nicel verilerle destekleyen çalışmalar hayli sınırlıdır (2011). Secor (2004) ve Caymaz'ın (2007) çalışmaları yanında Kardam ve Cengiz'in (2011) araştırmaları bu bakımdan özgünlük arz etmektedir. Toktaş'ın (2006) Türkiye'de yaşamakta olan Yahudi topluluğu üzerinden vatandaşlığın yasal, kimlik ve erdem boyutlarını tartıştığı araştırması da zengin bir saha çalışmasıyla destekleniyor olması bakımında alanda öncü niteliğindedir. Bu çalışmanın özgünlüğü ise iki noktada özetlenebilir: Birincisi, Çerkeslerin Türkiye vatandaşlığını nasıl deneyimlediklerine dair niteliksel veriler oluşturmaktır. İkinci özgünlük noktası ise, bu niteliksel veri bütünüyle tüzel kişilikli örgütlenmelerde inşa edilen diasporik kimliğin nasıl ilişkilendiğini çözümlenektir. Daha somut ifade etmek gerekirse, çalışma, şu soru üzerine inşa edilmiştir: Vatandaşlık algı ve pratiğine sirayet ettiği şekliyle diasporik kimlik, Çerkeslerin Türkiye ile kurdukları kurumsal bağı güçlendirmekte midir? Başka deyişle, diasporik kimliğin Çerkeslerin kamusal tartışmalara dahil olma süreçlerini ve dolayısıyla Türkiye vatandaşlığını güçlendirici etkileri bulunmakta mıdır? Bu araştırma soruları Türkiye'de vatandaşlık çalışmalarında Çerkesler veya diasporik kimlikle bağı bulunan başka gruplar için yeterince incelenmemiştir. Dolayısıyla, Türkiye'de yaşayan Çerkeslerin vatandaşlık algısını diasporik kimlik belirleyeni açısından ölçme iddiasındaki bu çalışmada, Çerkes STK'ları üzerinden nitel veriler oluşturulmuştur.

Vatandaşlık, birbiriyle ilişkili üç boyutu içerir: Yasal statü, kimlik ve etkinlik (Kymlicka ve Norman, 1994). Yasal statü, vatandaşın hak ve yükümlülüklerine tekabül eder. Kimlik boyutu bireyin sınıfsal, etnik, dinsel, toplumsal cinsiyet ve benzeri kategorilere ilişkin farklı toplumsal aidiyetlerini anlatır. 'Etkinlik olarak vatandaşlık' ise, iyi (sorumlu) vatandaşın niteliklerini karşılayan erdemlerle ifade edilir (Kymlicka ve Norman 1994). Vatandaşlığın *etkinlik* boyutu veyahut bir *etkinlik* olarak vatandaşlık, bir dizi erdeme tekabül eder ve vatansızlık de bu erdemlerin içinden türer (Keyman ve İçduygu, 1998). Galston'ın (1991) dörtlü bir tasnif içinde sunduğu vatandaşlık erdemleri arasında, başkalarının siyasal taleplerine saygı gösterme, kamusal meseleleri kendi meselesiymiş gibi sahiplenme, demokratik işleyiş çerçevesinde taleplerini ifade edebilme gibi siyasal erdemler sıralanmaktadır. Bireyler, belli bir etkinlikler bütünü ve erdemler vasıtasıyla toplumsallaşır ve belli bir siyasal topluluğun üyeleri haline gelirler. Dolayısıyla, vatandaşlık, bir konum/statü olmaktan daha çok yapma, etme, eyleme biçimidir (Işın 2008). Vatandaşlık kurumunun bir etkinlik ve siyasal katılma biçimi olarak tanımlanabileceği varsayımıyla yola çıkan bu çalışmada, söz konusu etkinliğin kamusal tartışmalara demokratik süreçlerin kurallarını benimseyerek dahil olmayı içerdiği ileri sürülmektedir. Nitekim, derinlemesine görüşmelerden elde edilen bulgular, demokratik platformda hak talep etme pratiklerinin, Çerkeslerin siyasal erdemleri içselleştirmelerini, demokratik işleyişin ilke ve normlarına uygun hareket etmelerini ve dolayısıyla daha etkin vatandaşlar olmalarını sağlayabilme potansiyellerini göstermektedir.

Araştırma metodolojisi iki soruşturma boyutu etrafında kurgulanmıştır: (i) Çerkes vakıf ve dernekleri Çerkeslerin diasporik kimliklerini tahkim etmede nasıl bir işlevsellik kazanmaktadırlar? (ii) Diasporik kimlik belirleyeni, Çerkeslerin kamusal meseleleri kendi kişisel meseleleri gibi sahiplenmeye yönelik istekliliklerini, dolayısıyla 'etkin vatandaşlık' pratiklerini güçlendirmekte midir? Kentsel alanda Çerkes kimliğinin yeniden üretilmesine hizmet etmekte olan Çerkes vakıf ve dernekleriyle ilişkili (katılımcı, üye, aktivist) kimselerle gerçekleştirilen yarı-yapılandırılmış görüşmeler neticesinde bu iki soruya kapsamlı yanıtlar getirilmesi hedeflenmiştir.

Saha çalışması İstanbul ve Ankara’da yürütülmüştür. Araştırma için İstanbul ve Ankara’nın seçilme nedenleri diasporik kimliğin asıl olarak kentsel alanda gelişen ve kent bağlamı bir kimlik olarak tanımlanması ve Çerkes diasporasını temsil eden dört büyük federasyonun bu kentlerde faaliyet göstermeleridir: Kaf-fed (Ankara), Birleşik Kafkasya Dernekleri (İstanbul), Çerkes Dernekleri Federasyonu (İstanbul) ve Abhaz Dernekleri Federasyonu (İstanbul). Çeşitliliği yansıtmak adına, farklı ideolojik ve siyasal yönelimlerle kamusal alanda etkinlik gösteren federasyonlara bağlı derneklerden 10’ar katılımcıyla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Diasporik kimliğin kentsel alanda tanımlanan ve etnik/kültürel örgütlenmeler yoluyla yeniden inşa edilen bir aidiyeti imlediği varsayımıyla bu çalışmanın çerçevesi, kamusal tartışmalara müdahale etmek amacıyla bir araya gelen diaspora örgütlerine mensup bireylerle sınırlı tutulmuştur. Dolayısıyla, saha çalışması, ‘diasporik kimliği’ bir aidiyet biçimi olarak benimseyen Çerkesler ile gerçekleştirilen görüşmelere dayanmaktadır. Farklı federasyonlara bağlı 40 katılımcıyla yüzyüze gerçekleştirilen görüşmelerde kadın-erkek oranının dengeli dağılımına özen gösterilmeye çalışılsa da derneklerde çalışan aktivistlerin çoğunluğunu erkeklerin oluşturması nedeniyle erkek görüşmecilerin sayıca ağırlıklı olmasının önüne geçilememiştir; 40 katılımcıdan sadece 12’si kadındır. Yine yaş dağılımı açısından da benzer bir sorun söz konusudur: Katılımcıların büyük çoğunluğu otuz yaş üzeri kimselerdir. Otuz yaş altında iki katılımcıyla görüşme gerçekleştirilebilmiştir. İki dışında katılımcıların hemen tümü sosyo-ekonomik olarak orta ve üst orta gelir grubuna dahil edilebilir görünmektedirler.¹ Tüm katılımcılar üye oldukları derneklere aida ödediklerini ve toplantılara düzenli olarak katıldıklarını belirtmişlerdir.

Katılımcıların tümü kendilerini Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı olarak tanımlamaktadır. Görüşmeler esnasında, tüm katılımcılar “çifte yurttaşlık” talep ettiklerini belirtmişlerdir. Ancak 40 katılımcıdan sadece 5’i resmi olarak Adige Cumhuriyetleri’ne yurttaşlık başvurusunda bulunmuştur. İki katılımcı, hayatlarını sürdürmek üzere Abhazy’a göç etmiş, bir süre orada yaşadktan sonra Türkiye’ye geri dönmüştür. Katılımcılardan Neris (39)² Abhazyaya yolculuklarını şöyle anlatmaktadır:

“Daha rahat koşullarda yaşayacağımızı düşünerek Abhazyaya yerleştik. Eşim de ben de hem Rusça hem de Adigabze konuşabiliyoruz. Abhazyada küçük bir kafe işletmeyi düşünmüştük. Her şey kafamızdaki anavatan algısına uygundu; yeşillikler içinde bir ülke. Bir süre sonra geçimimizi sağlayacak olanaklardan yoksun olduğumuzu fark ettik. Her şeyimizle İstanbulluyduk. İki senenin ardından geri dönüş yaptık.”

Yine Kafkasyaya yerleşme düşüncesiyle yola çıkan ve bir süre orada yaşadktan sonra Türkiye’ye geri dönen Janberd (42) benzer bir tabloda söz etmektedir:

“Anavatanda yaşamak büyük mutluluktan ancak uzun vadede sürdürebileceğim bir durum değildi. Çocuklar buranın koşullarına alışmışlardı; orada uyum sorunları yaşadılar. Geri dönmek zorunda kaldık.”

1 Otuz yaş altı iki katılımcı kendilerini “işçi” olarak tanımlamakta ve başkasına ait bir işyerinde ücretli olarak hayatlarını sürdürdüklerini belirtmektedirler. Katılımcılar arasında beş avukat, bir diş hekimi, bir mimar, bir makine mühendisi ve iki öğretim görevlisi ve emekli asker bulunmaktadır. Diğer katılımcılar işyeri sahibidirler.

2 Katılımcıların mahremiyetlerini korumak amacıyla görüşme alıntılarında kullanılan isimler değiştirilmiştir.

Katılımcıların tümü kendilerini diasporanın bir parçası olarak gördüklerini ve bundan memnuniyet duyduklarını ifade etmişlerdir:

“Eskiden diaspora demezdik, bizi Ermeni zannederler diye çekinirdik, şimdi Ermenilere has bir şey olmadığını öğrendik” (Hatko, 56).

“2000’lerle birlikte kullanılır oldu diaspora sözü. Öncesinde büyüklerimiz ağızlarına almazlarmış; diaspora Ermenileri anlatır sanırlarmış” (Mefud, 40).

“Derneklerin, federasyonların çalışmalarıyla diasporanın bir parçası olduğumuzu belledik. Eskiden sürgün derdik, şimdi diaspora diyoruz; nihayetinde en büyük Çerkes diasporası Türkiye’de yaşıyor” (Jan, 28).

Türk vatandaşlığına ilişkin algılarına yönelik sorularda farklı federasyonlara bağlı katılımcıların bağlı oldukları federasyonların siyasal yönelimleriyle yer yer çakışan görüşler paylaştıklarını söylemek mümkündür. Katılımcıların bir bölümü, Müslüman bir halk olmanın Çerkesleri Türkiye’de ayrıcalıklı kıldığını ve belli açılardan ayrımcılıktan koruduğunu ifade etmiş, Çerkeslere yönelik en ağır baskının Cumhuriyet’in kurucu kuşaklarından geldiğini belirtmişlerdir. 40 katılımcıdan 11’i Kemalist kadroların Çerkeslerle bir hesaplaşmaya girdiğini ve Çerkes kimliğinin söz konusu süreçte özellikle sindirilmeye çalışıldığını dile getirmiştir:

“Cumhuriyet’in ilk seneleri Ethem Bey hadisesinin de etkisiyle atalarımız için en zor yıllardı. Şimdi rahatız, Çerkesler dinine geleneklerine bağlı bir topluluktur” (Jan, 60).

“İttihatçı zihniyet Çerkesleri de sindirmeyi denedi. Kendi evinde Adigabze konuşmayı yasaklayan analar babalar biliyorum. Bizim evimizde Türkçe’den başka dil konuşulmazdı; korkardık” (Hatko, 55).

Görüşmelerde verilen cevaplar, azınlıkların ev sahibi ülkede benimsedikleri hayatta kalma stratejilerine ilişkin ipuçları sunmaktadır. Daha muhafazakâr bir duruşu benimseyen bir federasyonla ilişkili katılımcı, Çerkeslerin Müslüman kimliğinin altını çizirken, bir başka federasyona bağlı dernek üyesi anaakım Türk milliyetçiliğiyle bağdaşır tutumu yansıtmaktadır:

“Çerkesleri diğer topluluklardan ayıran bir özellik var... Biz bu vatana hiçbir zaman ihanet etmedik, toprak talep etmedik. Cumhuriyet’in temel ilkelerine hep bağlı olduk. Ayrımcılığa uğruyoruz çünkü bizi başka etnik topluluklarla karıştırıyorlar, taleplerimizi önyargıyla karşılıyorlar; oysa bu bizim suçumuz değil.” (Seteney, 45).

“Çerkesler Türk bayrağına, devletine hiçbir zaman ihanet etmemişlerdir. Ethem Bey hadisesi tarih kitaplarında hep yanlış aktarılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna hizmet eden en önde gelen komutanlar, askerler, devlet adamları Çerkesler arasından çıkmıştır. Dilimizi konuşmak, isimlerimizi kullanmak istiyoruz lâkin bizi başka topluluklarla karıştırmazlar.” (Mefud, 38).

Derinlemesine görüşmeler esnasında, hakim milliyetçiliğe ve dindarlığa referansla kendi aidiyetini tanımlama stratejilerinin dışında kültürel hak taleplerini farklılığın tanınması ve çoğulcu bir toplumun tesis edilmesi için elzem sayan tutumlara rastlamak da mümkün olmuştur. Üniversite yıllarından itibaren Bağlarbaşı derneğinde çalışmalara katılan ve kendini Bağlarbaşı geleneğinin bir temsilcisi sayan Janset (53), Çerkeslerin kültürel haklarına ilişkin yürüttükleri çalışmaların farklılıkların sesini duyurma mücadelesinin bir parçası olduğunu vurgulayarak bu süreçte Kürt sivil toplum örgütlerinin bir tür öncü rolü üstlendiklerinin altını çizmiştir.

Görüşmecilerin tümü hayatlarının bir döneminde Çerkes olmaktan dolayı ayrımcılığa maruz kaldıklarını ve dışlandıklarını aktarmıştır. Buna karşın beş görüşmeci, eşit vatandaşlık anlamında bir sorun yaşadıklarını düşünmediklerini, ayrımcı muamelenin toplumun belli kesimleri tarafından üretilen bilinçsiz bir refleks olduğunu belirtmiştir. Yine de, görüşmecilerin tümü anadilde eğitim, anadilde radyo televizyon yayını ve ders kitaplarından ayrımcı ifadelerin ayıklanması konularında etkin bir mücadele sürdürülmesi gerektiğini, kendilerini de bu mücadelenin sürükleyicileri olarak gördüklerini ifade etmişlerdir. Aynı zamanda bir dernek yöneticisi olan Nartan (46), dağınık ve farklı federasyonlara bölünmüş çok parçalı yapılarına rağmen Türkiye'deki Çerkes örgütlerinin etkin bir hak arama siyaseti yürüttüklerini dile getirir:

“Türkiye'deki diaspora örgütleri özellikle AB sürecinin kattığı ivmeyle kültürel hakların yüksek sesle ifade edilmesi bakımından son derece etkili olmuştur. Çerkesler, kendilerini “sürgün” olarak tanımlamayı bırakıp yaşadıkları topraklarda etkin özneler haline dönüşmüşlerdir bu süreçte.”

Derinlemesine görüşmeler, derneklerin ve federasyonların kültürel buluşma noktaları olmaktan ziyade demokratik zeminde siyaset yapmanın ilk basamakları olarak önemli işlevler üstlendiğini sergilemektedir. Pek çok katılımcı diaspora dernekleri aracılığıyla kendini etkin bir vatandaş gibi hissettiğini ifade etmiştir:

“Eskiden dernekte dans derslerine katılırdık, kermesler düzenlerdik. Şimdi öyle değil. Anayasa yapım sürecine dahil olacağımız söylendiğinde çok heyecanlanmıştık. Siyasetin bir parçası gibi işliyor sanki dernekler. Güzel bir şey bu” (Janberd, 42).

“Diaspora dernekleri, kamusal alana müdahil olmanın en önemli araçları bana kalırsa. Çok eskiden de böyleymiş, sonra dernekler dans derneğine, müzik derneğine dönüşmüş. Şimdi yine eski işlevine döndü dernekler. Burada demokratik zeminde sözünü söylemeyi öğreniyor gençler” (Hatko, 50).

“Eskiden başka etnik topluluklara olumsuz bakardım. Şimdi, burada (dernekte) taleplerimizi, ihtiyaçlarımızı konuşurken onları (diğer etnik toplulukları) anlayabiliyorum” (Seteney, 30).

Derneklerde etkin olarak çalışan ve diasporik kimlikle kendilerini ifade eden Çerkeslerin bütünü kamusal tartışmalara müdahil olmanın ve siyasal alanda varlık sergilemenin önemli olduğunun altını çizmişlerdir. Kendileriyle görüşülen farklı siyasal partilerden milletvekili adayı iki ayrı federasyon başkanı ülke siyasetinde söz söylemenin vatandaşlığının asli unsuru sayılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Anavatanın neresi olduğu sorusuna “Kafkasya” karşılığını vermelerine karşın üzerinde yaşadıkları topraklarda siyasallaşmış özneler olarak kendilerini tanımlamayı yeğlemişlerdir. Saha araştırmasında edinilen bulgular kendilerini diasporanın bir parçası olarak gören ve bunun bir gerekliliği olarak kimlik temelli derneklerde etkinlik gösteren Çerkeslerin daha çok “vatandaşlaştıklarını,” yaşamakta oldukları ülkenin sorunlarına daha duyarlı

hale geldiklerini göstermektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olduğunu hangi bağlamlarda hatırladıkları ve tecrübe ettikleri sorusuna “derneklerde tartışmalara dahil olurken,” “seçimler için çalışırken,” “oy kullanırken” gibi cevaplar vermiştir:

“Düşünüyorum, eskiden askere giderken vatandaş olduğumuzu hatırlardık... Çok düşünmedim bunu aslında. Şimdi dernekteyken bu soru üzerine hep tartışıyoruz. Anavatan Kafkasya. Ama ben buralıyım. Burada nasıl yaşayacağım önemli şimdi” (Şamil, 58).

“Farklı federasyonlara bağlı hemşehrilerimiz var. Birbirinden farklı siyasal aidiyetlerimiz var. Yine de diaspora örgütleri olarak bir araya geliyoruz. En çok o vakitler konuşuyoruz vatandaşlık konusunu. Belki de o zaman vatandaş oluyoruz, bilmiyorum” (Gujan, 35).

Vatandaşlık, bireyin devletle arasındaki en temel anayasal bağ olmanın yanında bir etme eyleme biçimidir. Bu haliyle de bir arada yaşamın temel ilkelerini ve gündelik hayata sirayet eden yüzlerini içerir. Türkiyeli Çerkesler, ilişkili buldukları dernekler yoluyla hem etnik kimliklerini diri tutacak mekanizmaları geliştirmekte hem de içinde yaşadıkları ülkenin gündemine dahil olabilmenin araçlarını keşfetmektedirler. Derneklerin, üyelerini siyasal olarak yakın buldukları partilerde çeitli kademelerde etkin rol almaya teşvik etmesi, siyasetin dönüştürücü gücüne olan inancın da diri tutulması anlamı yüklenmektedir. Görüşmecilerin hemen tümü, seçim dönemlerinde, oy verme sürecinde ve dahil oldukları siyasal partinin çalışmalarını takip ederken kendilerini daha fazla vatandaş hissettiklerini (bir başka deyişle, vatandaşlaştıklarını) ifade etmişlerdir. Diaspora derneklerinin kamusal tartışmalara dahil olmanın zemini olarak işlev görmesinin çarpıcı örneklerinden biri ekoloji, temiz çevre başlıkları etrafındaki tartışmalardır. Salt kendilerini ilgilendiren etno-kültürel alanla sınırlı tartışmaların ötesine geçerek üzerinde yaşadıkları toprakların ortak mirasına yönelik ekolojik bir duyarlılığı ifade eden bu örnek, vatandaşlığın etme/eyleme boyutuyla da ilişkilendirilebilir görülmektedir. Görüşmecilerden Seteney (42), derneklerinde temiz gıda ve gdo’suz ürünler üzerine bir kampanya hazırlığında olduklarını ve bu yolla ülke gündemini etkilemeye çalıştıklarını iletmıştır. Yine bir başka dernek üyesi, Janset (30), yaşadıkları toprakların doğasına, kültürel mirasına sahip çıkmanın her Çerkesin vazifesi olduğuna inandıklarını, Kafkasya’nın bozulmamış yeşiline ancak böylelikle sadık kalabileceklerine inandıklarını belirtmiştir.

Eğitim başlığı altındaki tartışmalar da etkin vatandaşlar olarak siyasal alana müdahale etmenin yollarının keşfedildiği zemin olarak gösterilebilir. Sekiz yıllık eğitime geçiş sürecinde çeşitli kampanyalarda etkin olarak yer aldığı belirten Sinemis (36) söz konusu sürecin önemini şöyle aktarmaktadır:

“Burası bizim ülkemiz. Çocuklarımız burada yaşayacak. Nasıl bir eğitim alacakları bizim için çok önemli. Sadece kimliğe dayalı ayrımcı ifadelerin ayıklanması talebiyle sınırlandıramayız gündemimizi. Senelerce Çerkes Ethem’e yönelik karalayıcı ifadelerin okul kitaplarından çıkarılması için mücadele verdik. Bu önemli. Ama çocuklarımızın dini veyahut seküler bir eğitim mi alacağı sorusu da en az bunun kadar önemli. Biz buralıyız. Sözümüzü söylemek hakkımız.”

Diasporik referansla kendilerini tanımlayan Türkiye Çerkeslerinin vatandaşlıkla ilişkilerine dair belki de en önemli sonuç anavatan tanımının halihazırda ilişkilendikleri vatan algısını zedelediği tam da tersine kamusal tartışmalara müdahil olmalarının kanallarını güçlendirdiğidir. Görüşmecilerin aktardıkları

örnekler, derneklerde, federasyonların etkinliklerinde etno/kültürel temelli sorunları aşan, içinde yaşadıkları coğrafyanın daha yapısal ve birlikte yaşamaya dair sorunlarını esas alan tartışmaların deneyimlendiğini göstermektedir. Diasporik kimlik, etno/kültürel temelli bir aidiyeti merkeze alsa da, yol açtığı ve imkân tanıdığı sosyalleşme süreçleriyle diasporik özneleri daha genel ve geniş boyutlu bir sosyalleşme ve siyasallaşma ile buluşturmakta ve böylelikle daha fazla vatandaşlaştırmaktadır. "Anavatan neresidir?" sorusuna yine bir diaspora aktivistinin verdiği cevap belki de bu sürecin en özlü ifadesidir: "Benim için anavatan, dedelerimin ninelerimin Kafkasya'dan sürüldükten sonra bu topraklarda yerleştikleri ilk köydür." (Jan, 28).

5. KAYNAKLAR

Arat, Yeşim (1998). "Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet ve Vatandaşlık". 75. *Yılda Tebedan Yurttaşına Doğru*. Editör: Ünsal, A. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Avangyan, Arsen (2004). *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, İstanbul: Belge Yayınları.

Aybay, Rona (1982). *Yurttaşlık Hukuku*, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.

Berkok, İsmail (1958). *Tarihte Kafkasya*, İstanbul: İstanbul Matbaası.

Berzeg, Sefer (2006). *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti: Sovyet Karanlığına Girerken*, İstanbul: Birleşik Kafkasya Derneği.

Berzeg, Sefer (2004). *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922: Bağımsızlık Mücadelesi*, İstanbul: Birleşik Kafkasya Derneği.

Berzeg, Sefer (2003). *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922: Kafkas Dağlıları Birliğinin Kuruluşu*, İstanbul: Birleşik Kafkasya Derneği.

Besleney, Zeynel (2014). *The Circassian Diaspora in Turkey*, London: Routledge.

Caymaz, Birol (2007). *Türkiye'de Vatandaşlık: Resmi ideoloji ve Yansımaları*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Çelikpala, Mithat (2006). "From Immigrants to Diaspora: Influence of the North Caucasian Diaspora in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 42 /3, 423-46.

Çelikpala, Mithat (2002) "Search for a Common North Caucasian Identity: The Mountaineers' Attempts for Survival and Unity in Response to Russian Rule". Unpublished Ph.D. thesis, Department of International Relations, Bilkent University, Ankara.

Doğan, Seteney (2009). "Formations of Diaspora Nationalism: The Case of Circassians in Turkey". Unpublished Ph.D. thesis, Department of Political Science, Sabancı University, İstanbul.

Dündar, Fuat (1999). *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, İstanbul: Doz Yayınları.

Erkan, Aydın (1999). *Tarih Boyunca Kafkasya*, İstanbul: Çivi Yazları.

Ertem, B. Gönül (2000). "Dancing to Modernity: Cultural Politics of Cherkess Nationhood in the Heartland of Turkey". Unpublished Ph. D. Thesis, University of Texas, Austin.

Gülalp, Haldun (2007). "Milliyete Karşı Vatandaşlık," *Vatandaşlık ve Etnik Çatışma*, Editör: Gülalp, H. İstanbul: Metis.

Heater, Derek (1999). *What is Citizenship?* Cambridge: Polity Press.

Heper, Metin (1992). "The Strong State as a Problem for the Consolidation of Democracy: Turkey and Germany Compared," *Comparative Political Studies*, 25 /2, 169-194

Işın, Engin (2008). "Theorizing acts of citizenship," *Acts of Citizenship*. Editörler: Işın, E. F. , Nielsen, G. M. London: Zed Books.

Işın, Engin (1999). Wood, P.K. *Citizenship and Identity*, London: Sage Publications.

İçduygu, Ahmet, Akdeniz E, Şanlıer-Yüksel İ. (2015). "Diasporanın Yeniden İnşası: Suriye Çerkeslerinin Türkiye Yolculuğu", Bahçeşehir Üniversitesi Birinci Çerkes Diasporası Konferansı. Yayınlanmamış Bildiri Metni. 9 Mayıs 2015.

İçduygu, Ahmet (2005). "Introduction: Citizenship, Identity and the Question of Democracy in Turkey". *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences*. Editörler: Keyman, F. , İçduygu, A. London: Routledge.

İçduygu, Ahmet, Çolak A, Soyarı N (1999). "What is the matter with citizenship? A Turkish debate", *Middle Eastern Studies*, 35, 187-208.

İçduygu, Ahmet (1995). "Çokkültürlülük: Türkiye Vatandaşlığı Kavramı İçin Toplumsal Bir Zemin", *Türkiye Günlüğü*, 33, 117-126.

İşyar, Bora (2005). "The Origins of Turkish Republican Citizenship: The Birth of Race", *Nations and Nationalism*, 11/3, 343-60.

Jaimoukha, Amjad (2009). *Circassian Religion and Beliefs: A Descriptive Account*, Amman: Amjad Jaimoukha.

Kadioğlu, Ayşe (2007). "Denationalization of Citizenship? The Turkish Experience", *Citizenship Studies*, 11/3, 283-299.

Kadioğlu, Ayşe (1999). *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi*, İstanbul: Metis Yayınları.

Kadioğlu, Ayşe (1996). "Kamusal Alan ile Özel Alanın Yeniden Eklemlenmesi: Demokratik Vatandaşlık", *Diyalog*, 1, 119-134.

Kahraman, Hasan Bülent (2005). "The Cultural and Historical Foundation of Turkish Citizenship: Modernity as Westernization". *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences*, Editörler: Keyman, F., İçduygu, A. London: Routledge.

Kardam, Filiz ve Kurtuluş Cengiz (2011). "Republican Citizenship in Turkey: Historical Development, Perceptions and Practices," *Middle Eastern Studies*, 47/1, 151-165.

Karpat, Karpat (1989). *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison, Wisconsin: Wisconsin University Press.

Kaya, Ayhan ((2014). "The Circassia Diaspora In and Outside Turkey: Construction of Transnational Space in the Post-Communist Era", *Problems of Post-Communism*, 61/4, 50-65.

Kaya, Ayhan (2012). Circassian Claims to Equal Citizenship in Turkey: Institutionalizing Political Participation. *ACCEPT-PLURALISM*; 12 (4). National Case Studies - Political Life; Final Country Reports.

Kaya, Ayhan (2012). "Transnational Citizenship: German Turks and Liberalizing Citizenship Regimes," *Citizenship Studies*, 16/2, 153-72.

Kaya, Ayhan (2011). *Türkiye'de Çerkesler: Diasporada Geleniğin Yeniden İcadı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kaya, Ayhan (2010). "Constructing Communities in Turkish Diaspora: A Quest for Politics," *Nationalisms and Politics in Turkey: Political Islam, Kemalism and the Kurdish Issue*, Editörler: Casier, M., Jongerden J. London: Routledge, 165-81.

Kaya, Ayhan (2005). "Circassian Diaspora in Turkey: Stereotype, Prejudices and Ethnic Relations". *Representations of the Others in the Mediterranean World and Their Impact on the Region*, Editörler: Kuran-Burçoğlu, N., Miller S.G. İstanbul: The ISIS Press.

Kaya, Ayhan (2004). "Political Participation Strategies of the Circassian Diaspora in Turkey", *Mediterranean Politics*, 9/2, 221-39.

Kaya, Ayhan, Tarhanlı T. (2005). *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları*, İstanbul: TESEV.

Keyman, Fuat, İçduygu A. (2009). *Küreselleşme Avrupalılaştırma ve Türkiye'de Vatandaşlık*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Keyman Fuat, İçduygu, A. (1998). "Türk Modernleşmesi ve Ulusal Kimlik Sorunu: Anayasal Vatandaşlık ve Demokratik Açılım Olasılığı," *75. Yılda Tebadan Yurttaşına Doğru*, Editör: Ünsal, A. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Keyman, Fuat, İçduygu A. (2003). "Globalization, Civil Society and Citizenship in Turkey: Actors, Boundaries and Discourses", *Citizenship Studies*, 7 /2, 219-234.

Kymlicka, Will (2000). "Citizenship in Culturally Diverse Societies: Issues, Contexts, Concepts". *Citizenship in Diverse Societies*. Editörler: Kymlicka, W., Norman W. Oxford: Oxford University Press.

Marshall, Thomas H. (1950). *Citizenship and Social Class and Other Essay*.. Cambridge: Cambridge University Press.

Miyazawa, Eiji (2004). "Memory Politics: Circassians of Uzunyayla, Turkey". Unpublished Ph.D. thesis, The School of Oriental and African Studies, London.

Nomer, Ergin (1993). *Vatandaşlık Hukuku*, İstanbul: Filiz Kitabevi.

Oldfield, Adrian (1998) "Citizenship and Community: Civic Republicanism and the Modern World," *The Citizenship Debates: A Reader*, Editör: Shafir, G. Minnesota: University of Minnesota Press.

Ong, Aihwa (1999). *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*, Durham: Duke University Press Books.

Özbudun, Ergun (1998). "Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu," *75. Yılda Tebadan Yurttaş Doğru*, Editör: Ünsal, A. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Secor, Anna (2004). "There Is an Istanbul That Belongs To Me: Citizenship, Space, and Identity in the City," *Annals of Association of American Geographers*, 94/2, 352-368.

Shami, Seteney (2000). "Prehistories of Globalization: Circassian Identity in Motion," *Public Culture*, 12/1, 177-204.

Shami, Seteney (1998). "Circassian Encounters: The Self as the Other in the Production of Homeland in the Caucasus," *Development and Change*, 29, 614-46.

Sheffer, Gabriel (2003). *Diaspora Politics: The Hebrew University of Jerusalem*, Cambridge: Cambridge University Press.

Soyarık, Nalan (2000). "The Citizen of the State and State of the Citizen: An Analysis of the Citizenship Process in Turkey". Unpublished Ph.D. Thesis. Ankara: Bilkent University.

Soysal, Yasemin (1994). *Limits of Citizenship: Migrants and Post-National Membership in Europe*, Chicago: University of Chicago.

Spiro, Peter J. (2011). "Citizenship and Diaspora: A State Home for Transnational Politics?," *Politics from afar: Transnational Diasporas and Networks*, Editörler: Lyons, T., Mandaville P. Hurst: Columbia University Press.

Şener, Cemal (1990). *Çerkes Ethem Olayı*, İstanbul: Ant Yayınları.

Tanör, Bülent (1998). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Taymaz, Erol (2001). "Kuzey Kafkas Dernekleri," *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, Editörler: Yerasimos, S. vd. İstanbul: İletişim.

Toktaş, Şule (2006). "The Conduct of Citizenship in the Case of Turkey's Jewish Minority: Legal Status, Identity, and Civic Virtue Aspects," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 26 /1, 121-133.

Toktaş, Şule (2005). "Citizenship and Minorities: A Historical Overview of Turkey's Jewish Minority", *Journal of Historical Sociology*, 18/4, 394-429.

Üstel, Füsun (2004). *Makbul Vatandaşın Peşinde: II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Yeğen, Mesut (2004). "Citizenship and Ethnicity in Turkey," *Middle Eastern Studies*, 40/6, 51-66.

Yeğen Mesut (2002). "Yurttaşlık ve Türklük," *Toplum ve Bilim*, 92, 200–217.

Yıldız, Ahmet (2001). *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliği'nin Etno-Seküler Sınırları 1919-1938*, İstanbul: İletişim.

Yuval-Davis, N. (1999). "Citizenship in the Age of Globalization," *International Feminist Journal of Politics*, 1/1, 119-36.

4. ULUSLARARASI MARDİN BİENALİ: SÖZDEN ÖTE

Fırat ARAPOĞLU¹

¹Altınbaş Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyal Bilimler Bölümü, İstanbul.
firat.arapoglu@altinbas.edu.tr

Özet

4. Uluslararası Mardin Bienali'nin çağdaş sanattaki konumu ve etkinlik sonundaki değeri nasıl değerlendirilebilir? Çağdaş sanatın önemli sanatçılarının, bienaldeki üretimleri ve işlerle bağlam ilişkisi nasıl yorumlanabilir? Bu denemede, 4.Uluslararası Mardin Bienali'ne dair bazı parametreler ele alınmakta ve bunlara dair sorular sorulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mardin Bienali, Çağdaş Sanat, Eleştiri.

4TH INTERNATIONAL MARDIN BIENNIAL: BEYOND WORDS

Abstract

How can one evaluate the status of 4th International Mardin Biennial within modern arts and its value following the culmination of the activity? How can one interpret the contextual relationship between the works of significant contemporary artists and other works presented at the biennial? This review takes on certain parameters regarding the 4th International Mardin Biennial and tries to raise intriguing questions related to these parameters.

Keywords: Contemporary Art, Mardin Biennial, Criticism.

1. GİRİŞ

4 Mayıs 2018 tarihinde oldukça geniş bir katılımımla 4. Uluslararası Mardin Bienali'nin açılışı Süryani Katolik Cemaati'ne ait olan Mor Efrem Manastırı'nın avlusunda gerçekleştirildi. Ulusal ve uluslararası 50 sanatçının çalışmalarının yer aldığı bienalde, Fırat Arapoğlu, Nazlı Gürlek ve Derya Yücel'den oluşan üçlü bir küratör grubu görev alıyor. "Sözden Öte" başlığını taşıyan bienalde, küratörlerin belirlediği üç alt başlık altında çalışmalar yer alıyor, fakat sergide bu gruplar ayrı değil, bir arada sergileniyorlar.¹ Bu alt başlıklar şu şekilde: Sonsuz Bakış (Fırat Arapoğlu), Beden Dili (Nazlı Gürlek) ve Sınırlar ve Eşikler (Derya Yücel). Bienalde yer alan çalışmalara geçmeden önce, Mardin Bienali'nin oluşumunu ve gelişim evresini ele almak, efektif olacak.

Mardin Bienali'nin başlangıcı, Türkiyeli ressam, gazeteci ve yazar Fikret Otyam'ın kızı, eski bir galerist olan ve bugün sergi organizasyonları gerçekleştiren Done Otyam'ın bir süre GAP Bölge Kalkınma

¹ Sadece çalışmaların künyelerinin altında hangi başlık altında çalışmanın yer aldığı görülebilir. Bunun dışında websitesinde ve bienal kitapçığında çalışmalar sadece üst başlık altında yer alırlar.

İdaresi Başkanlığı'nda göre süreçte, 2009 yılında Mardin'de bir Fikret Otyam sergisi gerçekleştirme önerisi almasıyla başlıyor. Aynı yıl Ankara kökenli olan Döne Otyam ve o süreçte Ankara'da görev yapan akademisyen-sanatçı Ferhat Özgür'ün girişimiyle² ve Özgür'ün küratörlüğünde "Davetinizi Aldım, Teşekkürler!" başlıklı bir grup sergisi Mardin'de gerçekleştirildi.³¹

Mardin Süryani, Arap, Ermeni, Kürt ve Türk kültürlerinin bir arada olduğu biçimiyle Mezopotamya'nın etkileyici şehirlerinden birisidir. Böyle bir şehirde bienal gibi geniş ölçekli bir etkinliğin düzenlenmesiyse teorik ve pratik anlamda bazı altyapıların kurulmasını gerektirmektedir. Bu minvalde, az önce bahsedilen grup sergisi bu girişime dair bir adım oluşturmuş ve ardından bu serginin başarısı ve görünürlük kazanmasıyla birlikte ertesi yıl 2010'da "AbbaraKadabra" adlı 1. Uluslararası Mardin Bienali gerçekleştirilir. 61 sanatçının çalışmalarının yer aldığı bienaldeki seçki Döne Otyam ve Ferhat Özgür'ün yanı sıra gazeteci ve sanat eleştirmeni Ayşegül Sönmez tarafından yapılmıştır.⁴

21 Eylül – 21 Ekim 2012 tarihleri arasında gerçekleştirilen 2. Uluslararası Mardin Bienali'nin küratörlüğünü, 1999 yılında 6. Uluslararası İstanbul Bienali'nin küratörlüğünü üstlenen ve İstanbul Modern Sanat Müzesi'nde düzenlediği sergilerle tanınan Paolo Colombo ve Lora Sarıslan üstlenmişti ve "İkinci Bakış" başlığı altında 29 sanatçı yer alıyordu. Bienal mekanları olarak, Tokmakçılar Konağı, Kuşçu Mehmet Kiraathanesi, Turistik Kiraathane, Yeni Otel, Asi'nin Dükkanı, Marangozhane, Genç Berber ve Güneş Sineması seçilmişti ve bienal paralelinde Fatih Akın'ın Hamburg Film Festivali'nde prömiyeri yapılan "Cennetteki Çöplük" filmi de, Güneş Açık hava Sineması'nda gösterildi.⁵

3. Uluslararası Mardin Bienali'nin kavramsal çerçevesi mimar-teorisyen Ali Artun'a referansla "Mitolojiler" başlığıyla sunuldu ve bienal, çağdaş sanatta sık görülmeyen bir olgu olarak, "küratörsüz" olarak bir gönüllü ekibi ile yürütüldü.⁶ Bu bienal kapsamında sanatçıların, kendi coğrafyalarından ya da Mardin'e olan yolculuk öykülerinden ya da Mardin'de geliştirdikleri öykülerden bir seçkinin ortaya çıktığı görüldü. 2014 yılında, açılışına sayılı günler kala Şengal ve Kobanê'deki katliam girişimlerinin üzerine, aynı grup tarafından ileri bir tarihe ertelendi. Açıklamada "Coğrafyamızdaki halkların yaşadığı acılar nedeniyle ileri bir tarihe erteliyoruz. Sanat susmaz, susmayacak ancak vakit çocuk çığlıklarını duymanın vaktidir" deniyordu. 15 Mayıs – 15 Haziran 2015 tarihinde gerçekleştirilen bienalde, 60 civarı sanatçı ve zanaatkar yer aldı.

2 Otyam ve Özgür'ün birlikte ürettikleri projeler daha da eskisine dayanıyor. Örneğin 2006 yılında Ankara Tren Garı'nda "Buradan Çok Uzakta" başlıklı kamusal bir alandaki sergileri bulunmaktadır.

3 ¹ Bu sergide Erdağ Aksel, Hussein Chalayan, Twin Gabriel, Oliver Musovik, Ferhat Özgür, Gani Llaloshi, Kezban Arca Batıbeki, Ursula Mayer, Adrian Paci, Goran Skofic, Burak Bedenlier, Ahmet Müderrisoğlu, Özgür Önürme, Serkan Demir ve Mehmet Gülieryüz yer aldı. Döne Otyam, 29.10.2009 tarihli Müge Avşar'a verdiği röportajda, 2010 yılında Mardin Bienali'ni düzenleyeceklerini belirtiyordu. <http://www.radikal.com.tr/kultur/mardin-bienali-icin-prelud-961626/>

4 4 Haziran – 5 Temmuz 2018 tarihleri arasında düzenlenen 1. Mardin Bienali'nde Küratör Döne Otyam olarak görünmektedir. Ferhat Özgür ve Ayşegül Sönmez ise Danışma Kurulu'nda gözükmektedir. "AbbaraKadabra" başlığı, Mardin'in belirgin dokusal geçitleri olan Abbara'lardan türetilmiştir. Evlerin altından geçen ve birbirleriyle keşinen bu geçitlerde hava sirkülasyonu belirgindir ve bireyi sıcak ve soğuktan, yağmur ve rüzgardan korur. Bienalde sergi mekanları olarak Kasımiye ve Zinciriye Medreseleri, Cumhuriyet Meydanı, Tokmakçılar Konağı gibi binalarla kamusal alanlar ve bazı abbaralar kullanılmıştır. Bienalin örgütlenme şeması, sanatçılar ve mekanlarla ilgili bilgiler için bkz. <http://www.mardinbienali.org/bienal1.aspx>

5 2. Bienalin örgütlenme şeması, sanatçılar ve mekanlarla ilgili bilgiler için bkz. <http://www.mardinbienali.org/bienal2.aspx>

6 Aynı tip organizasyon şemasıyla, 30 Eylül 2017 – 14 Ocak 2018 tarihleri arasında gerçekleştirilen 6. Uluslararası Selanik Bienali'nde karşılaşılmaktadır. Bkz. https://biennale6.thessalonikibiennale.gr/en/thessaloniki_biennale_6/imagined_home

Yazının başında vurgulandığı biçimiyle üç küratörlü olarak kurgulanan 4. Uluslararası Mardin Bienali, böylece, küratöryal yöntem ve yaklaşımlar açısından kesişmeler kadar, farklılıklara sahip olan isimlerin birlikteliğinden bir dil oluşturmaya çalışıyor, çünkü her biri farklı görsel ideolojilere ve poetik bakışlara sahipler. Tartışma ve fikir üretimlerinin başında, dünyanın farklı coğrafyaları bağlamında ve çağın toplumsal politik iklimi içinde “sözün” neresinde bulunduğu dair bir sorudan oluşuyor. Sanat aracılığıyla var olma biçimlerinde ve sanatçıların üretimleri aracılığıyla ortaya çıkardıkları mesajlar, “sözün” ötesinde bir hayal gücünün varlığını işaret ediyor. Bu anlamda, ortaya konulan kavramsal çerçeve, dünyaya ve sanata karşı bakışta ya da sanat aracılığıyla anlam ve “söz” üretme pratiklerinde ortaklıklar yakalama çabasını gösteriyor.

Fırat Arapoğlu ağırlıklı olarak coğrafya, mekan, yürüme ve manzara kavram ve eylemleri odaklı projeler üzerinde çalışıyor ve “Sonsuz Bakış” teması altında eksik olan bakış nasıl tamamlanabilir ve yeni coğrafi, mekânsal ve manzaraya dair perspektifler nasıl ortaya konabilir soruları ekseninde ilerliyor. Nazlı Gürlek ise “Beden Dili” başlığı altında, bedenin fiziksel varlığına ve bedensel ifade biçimlerine odaklanan işleri bir araya getiriyor. Derya Yücel de mimari, felsefi, politik ve estetik mekanlar söylemi ekseninde; “Sınırlar ve Eşikler” başlığıyla coğrafi, fiziksel, zihinsel, algısal, sezgisel ve metaforik anlamda sınırların, sınırsızlıkların, eşiklerin ve hafızanın alanı konularını ele alan sanatçılarla çalışmış. Böylece göz, beden ve mekan ekseninde bir bütünlüğün sağlama çabası güdülmüş. 4. Uluslararası Mardin Bienali 50 sanatçının yer aldığı bir etkinlik olarak şehrin çeşitli mekanlarına yayılıyor ve ayrıca, bienale paralel sergiler, karşı-sergiler, atölyeler, konuşma programlarıyla 4 Haziran 2018 tarihine kadar devam edecek.

Resim 1. Mardin Bienali Afişi.

Resim 2. İnel İnal, "Dumansız Hava Sahası", 2018, İki Kanallı Video-Enstalasyon, Değişen Ölçüler

Resim 3. Cengiz Tekin, "Bir Parça Özgürlük..."; 2018, Kamusal Alan Projesi

Resim 4. Albena Baeva, "South Mountain Madonnası, Savamala Kazı, Rodina Adındaki Domuz, Coral Koyunu", 100x70 cm, Kompozit üzerine baskı, Arttırılmış gerçeklik, 2016-2017.

PRISONS IN THE LATE OTTOMAN EMPIRE: MICROCOSMS OF MODERNITY**KENT F. SCHULL***Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014*Rüya YÜKSEL¹

¹Altınbaş University, School of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of Sociology, Istanbul.
ruya.yuksel@altinbas.edu.tr

The literature on crime, punishment and prisons has been center of attention in recent decades for scholars. Both historical and contemporary studies in local and global level have become prominent. Especially history of prisons constitutes a promising area to be discovered since it is also not an easily reachable field. Kent F. Schull's book titled "*Prisons in the Late Ottoman Empire: Microcosms of Modernity*" makes an important contribution to the field as being the first book written in English on Ottoman prisons.

The book opens a window to Ottoman modernization through a close look at Ottoman prisons and prison reforms. With the words of the author, the book "focuses on the transformation of the Ottoman criminal justice system, particularly prisons and incarceration, during the late Ottoman Empire (c. 1840–1922)" (p. 3). Schull argues that Ottoman prison reforms mean more than social control and discipline; rather prisons are microcosms of imperial transformation where Ottoman modernization takes place with an aim to centralize the state through adaptation of existing norms, institutions and practices to a new approach on governance, ideals of civilizational progress, and modern nation-state construction (pp. 195-196). Ottoman state's aim to centralize, rationalize and standardize its power within one hand is reflected in its criminal justice approach and consequently, it altered its policy and implementations of criminal justice system. Through several penal code reforms following the declaration of *Tanzimat*, the system is redefined "by the codification of Islamic criminal law, the establishment of criminal courts, and more intrusive policing and surveillance during the long 19th century" (p. 3).

Schull uses an approach considering both an imperial and local level by integrating top-down and bottom-up approaches through looking at the state center's programs and "recourse to the lived experiences of prisoners and local cadre in order to ascertain compliance, resistance, and augmentation to these reforms" (p. 4).

In his theoretical framework, Schull takes a socio-legal approach integrating with the Foucauldian analytical perspective. However, Schull notes that his study aims to move beyond Foucault's focus on social control and discipline and considers prisons as social institutions and social artifacts as David Garland conceptualizes in his book titled "*Punishment and Modern Society*". The author expresses his emphasis on "looking at normative laws, regulations, and reforms together with the actual lived experiences of both prison cadre and inmates" (p. 11).

One of the main themes of the book is the notion that considers Ottoman modernization "as one of transformation centered on continuity and change rather than a rupture imposed by the West" (p. 4).

Schull stresses that regulations and reforms undertaken by the Ottoman state during the 19th century did not aim to secularize or Westernize the state but to centralize, rationalize and standardize it. This transformation was “the empire’s appropriation, adaptation, and implementation of the assumptions of the modern world to its own imperial context” (p. 35). Thus, prison and criminal justice reforms were such efforts in Ottoman modernization.

In addition to the extensive use of Ottoman Archives, Schull delves into the British Archives, particularly in regards to the inspections and surveys penned by British officials. These inspection and surveys date back to the British Ambassador Stratford Canning’s investigation in 1851 and to the surveys issued by Committee of Union and Progress (CUP) in 1911-12 and the ones conducted by the Allied Forces in 1919-20. The surveys repeatedly showed the horrible conditions of the prisons that the inmates lived in overcrowded spaces, slept on the floor having very little light and fresh air with a constant risk of disease, despite many efforts by different agents at different times within this period.

In the first and second chapters, Schull gives a general framework regarding the punishment and crime in the eyes of the Ottoman state. In Chapter 1, he describes the transformation in Ottoman penal codes during the 19th century and how “these courts, new legal codes and procedures became the foundation upon which the empire built its criminal justice system” (p. 24). In Chapter 2, the book takes a closer look at programs and policies of prison reforms starting with Tanzimat that is marked by the abandonment of bodily punishment and adoption of the idea of rehabilitating and incarcerating it; continuing as a wider program with the 1880 Prison Regulation issued in the Hamidian era and reaching its peak with the establishment of Prison Administration by the CUP. Chapter 3 and Chapter 4 constitute the central area of his analysis since Schull puts a magnifying glass to prisons as the state did. In Chapter 3, CUP’s population engineering policies could be seen in the content of the prison surveys and questionnaires giving the statistical data on nationality, age and occupation of prisoners as well as Ottoman state’s increasing interest in people’s lives that shows itself as “nanny state” through the efforts to gain knowledge about prison population. Thus, the prison represents a micro level society for the reformers. The fourth chapter focuses on challenges faced in the attempts of rebuilding existing prisons, building new ones and introducing a new spatial organization in the prisons. With the centralization of prison administration, women, men and children were separated and confined in different buildings, in addition to categorizing inmates according to the type of their crime. In this chapter, Schull also brings a deeper analysis of women inmates both from the perspective of inmates and the state. This chapter also connects to the fifth and sixth chapters in which new spatial arrangements opens the way to a nuanced analysis on prison personnel and juvenile delinquents. The fifth chapter shows that an important difficulty in implementing the reforms was the lack of a professional prison cadre that was engaged in corruption and abuse of power. Reformers had a conflict on prison cadre since they had to rely on the personnel to implement the reforms but at the same time they were also fighting against their corrupt and abusive attitude. The sixth chapter demonstrates the Ottoman state’s changing point of view to the childhood especially in CUP’s approach seeing children as the future of the nation and their emphasis on rehabilitating juvenile delinquents through the introduction of *islahhanes* where prisoners under the age of fourteen were separately held and educated. Schull indicates that CUP was very successful at this since they achieved a significant drop in the number juvenile prisoners.

On the other hand, even though it is repeated in several points that the book intends to look at lived experiences of inmates, it is only possible to get little insight on the side of the prisoners, while the motives of the state regarding prison reform can be seen crystal clear. The book depicts terrible conditions of the prisoners in detail; however, it does not show how the inmates survived under these conditions and what kind of resistance mechanism they could use. Only in a couple of occasions the voice of the prisoners could be heard such as in the example where an inmate in Sinop penitentiary in 1912 criticizes new spatial arrangements of prisons during his questioning in the investigation of prisoner abuse and administrative corruption (p. 123). In addition, it is not also possible to see if any uprisings occurred in prisons against these conditions. As the author explained, the documents regarding prisons were usually from the standpoint of the state and the archives and records on prisons are not quite reachable and unsealed in terms of giving the voice of prisoners. However, Schull's emphasis on the examination of the experiences of prisoners at the beginning of the book creates an expectation on the issue but unfortunately the book does not meet this expectancy.

In conclusion, the book sheds light into an area which is not studied in this extent and with this focus before except several studies mostly concentrating the issue in a more local and micro level as the author underlines that there is a wide open area to be studied. Thus, the book stands as an outstanding example opening the way to raise further research.

RETURNED: GOING AND COMING IN THE AGE OF DEPORTATION

Deborah A. Boehm

Oakland, CA: University of California Press, 2016

Stephanie J. NAWYN¹¹Michigan State University, Department of Sociology, Michigan.

nawyn@msu.edu

In *Returned: Going and Coming in the Age of Deportation*, Boehm uses over a decade of field work in both the United States and Mexico to describe the dislocation and violence (sometimes physical and sexual but also legal and psychological) that is experienced by Mexican-born migrants who have been deported from the United States. It is a timely work of ethnography, given not only the rabid xenophobia that is transforming U.S. immigration policies but also the hardening of borders around the world.

Most of Boehm's data come from interviews and observations she has made in rural Mexico, where she has been studying family and gender dynamics among transnational Mexican migrants since the early 2000's. As removals (which are involuntary and involve a 5-10 year ban from reentering) from the U.S. have increased starting with the Obama administration and continuing under the Trump presidency, the impact on migrant individuals and families has been devastating. Migrants, many of whom have been in the U.S. for long periods of time and many who came as young children with no memories of their birth country, are not allowed to tie up loose ends or even say goodbye to family and friends. Their removals are processed in court proceedings that they often don't understand, held en masse with numerous other migrants simultaneously. With little due process they are taken still handcuffed to a border town and dropped off, sometimes in the middle of the night, and must figure out their own way to get to family or friends who can help them acclimate to life in Mexico. This is a painful and disorienting process that Boehm captures in stories and quotes from migrants. Using these stories she is able to pull back the curtain of immigration enforcement laws and policies that have a veneer of predictability and order but in actuality produce unpredictability, chaos, and a sense of lawlessness and lack of rights and human dignity in the lives of migrants who experience enforcement.

Boehm divides her book into chapters that describe the lived experience of deportation. In the prologue titled "Chaos", she sets up the book by describing the experience of Artemio, who was arrested after a minor violation and driving without a license. He spent two weeks in a county jail, was moved to an immigrant detention facility, and then in the middle of the night without any prior warning U.S. Immigration and Customs Enforcement (ICE) officers barged into his room, shackled his wrists and ankles, and took him along with about 50 other migrants to the border town of Laredo, Texas where he was directed to walk over a bridge into Mexico. It was about 3:00am, and as the crowd of deported migrants entered Mexico, they were greeted by a large group of people shouting offers of bus tickets, hotels, taxi rides, and even coyote (smuggling) services to get them back into Mexico. Artemio was confused and exhausted, and he found the experience terrifying.

The chaos that Artemio experienced was emblematic of what deportation has become in the U.S. In chapter 1, “Destinations”, Boehm describes the shift from more voluntary returns to increasing the number of involuntary removals and the larger proportion of non-criminal migrants who have been removed. In chapter 2, “Alienation”, she describes how migrants are increasingly framed in public discourse as alien and unworthy of human dignity, which is used to justify not only their deportation but the harsh methods increasingly used in immigration enforcement. One aspect of these harsh methods is the collective court hearings used to process removals. Migrants are shackled during court proceedings (which Boehm, quoting a defense attorney, notes is usually reserved for the most dangerous criminals) and brought in front of the judge eight at a time to receive their verdict. Called “Operation Streamline”, the process ignores any individual circumstances and instead is a way of making deportation more efficient for the U.S. government but more alienating for migrants.

In chapter 3, “Violation”, Boehm describes the circular nature of violence and the ways that different forms of violence are interwoven with one another in the process of migration. Violence in Mexico has motivated many people to migrate to the U.S. in search of more political stability in which one can make a living without worries over drug cartels and paying bribes to police and government officials. However, in the U.S. immigration enforcement apparatus the migrant often finds another form of violation, with the threat of deportation always looming, causing migrants to be afraid to be in certain public places and always worried what will happen to them or their family if they are apprehended by ICE agents. If they are deported, it is often back to violent communities in Mexico. These different forms of violence, both from private actors and state apparatuses, are not distinct but rather part of the same system of violation that makes migrants’ lives so precarious.

In chapter 4, “Fragmentation”, describes the family dynamics that result from the fear and the actual experience of deportation. Mexican men are more likely than Mexican women to be deported, but women and their children are intimately affected by deportation of a male partner. In chapter 5, “Disorientation”, Boehm describes the experiences of deported children, many of whom have spent the better part of their childhood in the U.S. but now must try to survive in a country that they do not feel a part of. And in the final chapter, “Reinventions”, Boehm describes how forcibly returning to Mexico produces the opposite feelings of hope and optimism that drove migrants to enter the U.S. in the first place, and how many are motivated to return to the U.S. again without authorization in order to rebuild the lives they once had, despite the risks and the costs of living in the U.S. illegally in the age of deportation.

Boehm’s ethnography is a powerful indictment of the denial of human rights of unauthorized migrants in the U.S., and how the idea of the United States as a country of lawful order is a ruse that belies migrants’ experiences of violation and lawlessness. There is an unfortunate absence of Boehm herself in this monograph, a non-Hispanic white woman who has spent a great deal of time in Mexico but is not Mexican herself, and more reflexivity on her own position vis a vis her research participants would have benefited the book. In fact, while she wove in the description of her methods mostly within chapter 2 in a way that minimized disruption of the story she wanted to tell about deported migrants’ lives, more details of her methods should have been included, and could have been added into an appendix in order to answer questions that social scientists would typically have about research methodology while

still maintaining the novel-like qualities of the book. Because of that weakness, it may not be the best exemplar of an ethnography for the purposes of teaching research methods. However, as testimony of the violence that is embedded in immigration law enforcement in the U.S. (and increasingly many other countries), it is a moving and disturbing piece of scholarship.

YAZIM KURALLARI**(Aurum Sosyal Bilimler Dergisi Yazım Kuralları Yaz 2018 Sayısı İtibarı İle Revize Edilmiştir)****BAŞLIK YAZIMI**

İngilizce metinler için Türkçe başlık, Türkçe metinler için İngilizce başlık verilmelidir.

[BAŞLIK]

(Başlık ortalı ve tüm kelimeler büyük harfle, bold yazılmalıdır)

TEK YAZAR VE YAZAR BİLGİLERİ

Yazar adı ve SOYADI¹

(Yazar adı ortalı olmalı ve Soyadı Büyük harf ile yazılmalıdır)

¹Bağlı Olunan Üniversite, Fakülte, Bölüm ve Şehir

(Bilgiler ortalı ve ilk harfler büyük harf ile yazılı olmalıdır)

e-posta

(Aktif e-posta adresi verilmelidir)

BİRDEN FAZLA YAZAR VE YAZAR BİLGİLERİ

Yazar adı SOYADI¹ , Yazar adı SOYADI²

(Yazar adı ortalı olmalı ve Soyadı Büyük harf ile yazılmalıdır. Araya virgül konulur. Ve ardışık olarak numaralandırılır)

¹Bağlı Olunan Üniversite, Fakülte, Bölüm ve Şehir

(Bilgiler ortalı ve ilk harfler büyük harf ile yazılı olmalıdır)

²Bağlı Olunan Üniversite, Fakülte, Bölüm ve Şehir

(Ardışık numaralandırılmalıdır. Bilgiler ortalı ve ilk harfler büyük harf ile yazılı olmalıdır)

e-posta, e-posta

(Aktif e-postalar sırası ile yazılmalı araya virgül konulmalıdır.)

ÖZET VE ABSTRACT

Özet / Abstract (Herhangi bir numaralandırma yapılmaz. Bold ve Baş harf büyük, gerisi küçük harf ile yazılır.)

Makale başlığının altında en fazla 200 kelimelik bir özet yer alır. Makalenin odak, kapsam, argüman ve sonuçlarını bir bütün halinde içerir.

İngilizce metinler için Türkçe özet, Türkçe metinler için İngilizce özet verilmelidir.

ANAHTAR KELİMELEK/KEYWORDS

Anahtar Kelimeler: [En fazla 5 adet anahtar kelime, aralarında virgül ile ayrılarak, ilk harfler büyük olacak şekilde verilmelidir]

GİRİŞ VE BÖLÜM BAŞLIKLARI

1. GİRİŞ (Başlık numaralandırılır ve tüm kelime büyük harf ile, bold yazılır.)

Giriş bölümü, çalışmanın amacını ve çalışmanın arka planını oluşturan alanlarda yeterli miktarda bilgi vermelidir. Literatür taraması bu kısımda yer alır. Yazarlar, aynı yazının başka bir yayını içerisinde yer almadığının ya da yer alması için başvuruda bulunulmadığının belirtmek durumundadır. Yazının büyük bir kısmı daha önce yayınlanmışsa AURUM Sosyal Bilimler Dergisi bu yazıyı kabul etmez. Sadece orijinal çalışmaya değer katabilecek önemde çalışmalar ve çalışma sonuçlarını gözle görülür bir şekilde etkileyebilecek metodolojik eklemelerin olduğu çalışmalar kabul edilebilir. Özgün makaleler, inceleme makaleleri, durum çalışmaları, kitap incelemeleri, editöre mektuplar türlerinde yayınlar Kabul edilecektir. Lütfen başvuru esnasında doğru yayın tipini seçtiğimize emin olun.

1.1 Ana Bölüm

Bu bölüm, çalışmadaki analizlerin derinliği ve kapsamına göre daha fazla bölünebilir. Başlıklar koyu ve kelimelerin ilk harfleri büyük olacak şekilde yazılır. Çalışmanın tekrara yer verilmeden detaylı bir şekilde anlattığı, açık ve net sonuçların bildirildiği ve tartışmanın yapıldığı kısım burasıdır.

1.1.1 (Üçüncü Derece Başlık)

Açıkça belirtilen şekilde istenilen kadar numaralandırma yapılabilir. Başlıklar koyu ve kelimelerin ilk harfleri büyük olacak şekilde yazılır.

SONUÇ YAZIMI

2. SONUÇ (Başlık numaralandırılır ve tüm kelime büyük harf ile, bold yazılır.)

KAYNAKLAR / REFERENCES YAZIMI

3. KAYNAKLAR (Başlık numaralandırılır ve tüm kelime büyük harf ile, bold yazılır.)

Kitap**a. Tek Yazarlı**

Michael Pollan. (2006). *The Omnivore's Dilemma: A Natural History of Four*. Penguin, New York.

b. İki ya da Daha Çok Yazar

Geoffrey C. Ward and Ken Burns. (2007). *The War: An Intimate History, 1941–1945*. New York, Knopf.

Makale**a. Basılı Dergide Makale**

Joshua I. Weinstein.(2009). The Market in Plato's Republic. *Classical Philology* 104, 440.

b. E-dergide Makale

Eğer kullandığınız makalenin DOI (Digital Object Identifier) numarası varsa belirtilir. DOI numarası yoksa, URL adresini ve erişim tarihini verilir.

Gueorgi Kossinets ve Duncan J. Watts. (2009). Origins of Homophily in an Evolving Social Network. *American Journal of Sociology* 115, 411, erişim tarihi 28 Şubat 2010, doi:10.1086/599247.

Makalenin Biçemi

Yazılar, 12 punto okunabilir bir yazı karakteriyle (Times, Arial, Calibri, vs.) teslim edilmelidir. Ana metin ve dipnotlar çift aralıklı ve sola hizalı olmalıdır. Aurum dipnotlara ve kaynakçaya yer vermektedir. Alıntı biçimini dönüştürmek editörlerin sorumluluğunda değildir. Yazım kurallarına uymayan makalelerin yazar tarafından biçimlendirmesi talep edilebilir. Bu da yayın süresini uzatabilir.

a. Uzunluk: Makaleler dipnotlar ve kaynakça dahil olmak üzere 10.000 kelimeyi geçmemelidir

b. Başlık: Makaledeki başlıklar ve alt başlıklar, cümle tarzında (ilk kelime ve özel isimler büyük harfle başlayacak şekilde) yazılacaktır.

c. Tablo, Şekil ve Resimler: Bunları ayrı bir belge halinde sağlayın. Ana metinde nereye yerleştirileceğini belirtin ve resim altı bilgilerini belirtin.

d. Yazar Notu: Numarasız olarak belirtilir. Teşekkür ve benzeri açıklamaları kapsar.

Kitap İncelemesi Biçemi

a. Uzunluk: 1500 kelimeyi geçmemelidir.

b. Başlık: Kitap incelemeleri başlık taşımaz. Bir kitap incelemesinin başlığı, incelenen kitabın sayfa sayısını da içeren (xi + 321 sayfa) tam referansıdır.

c. Referanslar: Değerlendirilmiş kitabın sayfalarına referans verirken parantez içinde ilgili sayfa belirtilir. (s.21 ya da ss. 22-23).

d. Dipnotlar ve Kaynakça: Kitap incelemelerinde dipnot ve kaynakça bulunmaz, diğer eserlere referans verilmesi önerilmez. İkincil kaynaklara değinilmesi argüman açısından mutlaka gerekli ise belirtilir.

İnceleme Makale Biçemi

a. Uzunluk: İnceleme makaleleri dipnot ve kaynakça dahil olmak üzere 7500 kelimeyi geçmemelidir.

b. Başlık: Bir inceleme makalesinin başlığı altında incelenen kitapların sayfa sayısını da içeren (xi + 321 s.) tam referansı verilir.

c. Özet: İnceleme makaleleri özet içermez.

Yorumlar ve Editörün Notu Biçemi

Yorumlar ve editörün notu makale biçimini takip eder ancak özet içermez.

Alıntılar ve Atıflar

a. Alıntıların Biçemi

Üç satırdan az veya yaklaşık 40 kelimelik alıntılar için Aurum çift tırnak işareti kullanır. Alıntı içindeki alıntılar tek tırnak içinde alınır. Dipnot numarası tırnak işaretinden sonra gelir.

La Baronne Durand De Fontmagne, who lived in Istanbul during and after the Crimean War, writes that "Turks adore children and when they do not have their own, they willingly adopt an 'enfant de l'âme.'"³³

Üç satırdan veya 40 kelimedenden uzun alıntılar tırnak işareti olmadan, bir blok halinde ana metinden daha içeride biçimlendirilir. Blok alıntılar içindeki alıntılar çift tırnak içine alınır. Dipnot numarası son cümlelerin sonundaki noktadan sonra gelir.

b. Dipnot Atıf Tarzı

- Bir esere ilk atıfta tam dipnot tarzı atıf kullanın.

³⁴ Philippe Ariés, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* (New York: Vintage, 1962), 34.

- Aynı esere hemen sonraki notta yeniden atıf için italik yapmaksızın Age. kullanın.

³⁵ Age., 35.

- Daha sonraki atıflarda yazarın soyadı, kısa başlık ve sayfa numarası formu kullanabilirsiniz.

⁵⁰ Ariés, *Centuries of Childhood*, 40.

Görseller

a. Fotoğraflar : Dijital fotoğraflar dosyaları mümkün olan en büyük boyut ve çözünürlükte (en az 200 dpi) ayrı dosyalar halinde iletilmelidir. Yazarlar, gönderdikleri görsellerin izinlerini temin etmekle yükümlüdür.

b. Çizelgeler, Şemalar, Tablolar: Çizelgeler, şemalar ve tablolar ayrı ve düzenlenebilir belgeler (Word, excel ya da benzer formatlarda) olarak sağlanacaktır. Yazarlar veri setlerinin kullanım izinlerini temin etmekle yükümlü ve kullandıkları verilerin doğruluğundan sorumludurlar.

c. Yerleştirme ve Başlıklar: Tüm görsellerin konulması gereken yer ana metinde belirtilmelidir. Görselin başlığı ve gerekli kaynak/izin bilgisi görselin altında bulunur.

Örnek

Ana metin içerisinde görselin eklenilmesinin istenildiği alana:

Tablo 1 BURAYA

Tablo 1. İstanbul Mekteb-i Sanayiden Paris'e Gönderilen Öğrenciler (1870–1872)

Kaynak: Şişman, Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839–1876), 93–158.

Örnek

Fotoğraf 1 BURAYA

Fotoğraf 1. Darülaceze Viladethanesi

Kaynak: Fotoğrafçı bilinmiyor, İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, Fotoğraf Albümler Dizini, 779-39-0023.

STYLE GUIDE

(Aurum Journal of Social Sciences Style Guide has been revised as of its Summer 2018 issue)

HEADINGS

Titles should be provided in Turkish for English articles and in English for Turkish articles.

[TITLE]

(The title should be centered and bolded in uppercase)

WORKS BY SINGLE AUTHOR:

Author's Name and LAST NAME¹

(Author's name should be centered and author's last name should be written in uppercase)

¹Name of the University, Faculty, Department and City

(The information provided should be centered and each word should be capitalized)

Email

(Provide a valid email address)

WORKS BY MULTIPLE AUTHORS

Author's name LAST NAME¹ , Author's name LAST NAME²

(The name of the author should be centered and the last name should be capitalized. if multiple authors, use commas between and number the names of the authors consecutively)

¹University, Faculty, Department and City

(The information provided should be centered and each word should be capitalized)

²University, Faculty, Department and City

(Use consecutive numbering. The information provided should be centered and each word should be capitalized)

e-mail, e-mail

(Write the valid emails consecutively and use commas between.)

ABSTRACT

Abstract (You do not need to format page numbers in the abstract. Abstract should be bolded and capitalized.)

The texts should start with an abstract (no longer than 200 words). The abstract should comprise the scope, focus, arguments and conclusions as a whole.

An abstract should be provided in English for Turkish articles and in Turkish for English articles.

KEYWORDS

Key Words: [provide up to 5 keywords. Separate keywords with a comma. Capitalize each word.]

1. INTRODUCTION (Title should be numbered; each word should be bolded and capitalized.)

The introduction should include the objectives of the work and an adequate background. Literature survey should also be a part of this section. The authors must implicitly accept that their submission has been neither published nor submitted to another journal. If a major part of the paper has already been published, the paper cannot be accepted for publication in Aurum Journal of Social Sciences. Papers that have been submitted in proceedings can be accepted for publication only if substantial extensions to the original proceeding paper are made, and some additional methodological contributions possibly with more significant impact than the extension results are offered. Original papers, review articles, case studies, short communications, book reviews, letters to the editors are welcome. Please ensure that you select the appropriate article type from the list of options when making your submission

1.1 Main Body

Main body of the text may be divided into multiple sections depending on the depth of analysis and results given in the paper. Titles should be bolded and each word should be capitalized. This section should first extend, not repeat, the background to the article already dealt with in the Introduction and should lay the foundation for the results. Then results and discussion should be presented. Results should be clear and concise.

1.1.1 (Third Degree Title)

Divide your article into clearly defined and numbered sections. Subsections should be numbered and each word should be capitalized.

CONCLUSIONS

2. CONCLUSION (Title should be numbered and each word should be bolded and capitalized.)

REFERENCES

3. REFERENCES (Title should be numbered and each word should be bolded and capitalized.)

For books:

a. One author

Michael Pollan. (2006). *The Omnivore's Dilemma: A Natural History of Four*. Penguin, New York.

b. Two or more authors

Geoffrey C. Ward and Ken Burns. (2007). *The War: An Intimate History, 1941–1945*. New York, Knopf.

Journal Article

a. Article in a print journal

Joshua I. Weinstein.(2009). The Market in Plato's Republic. *Classical Philology* 104, 440.

b. Article in an online journal

Include a DOI (Digital Object Identifier) if the journal lists one. If no DOI is available, list a URL and date of access.

Gueorgi Kossinets ve Duncan J. Watts. (2009). Origins of Homophily in an Evolving Social Network. *American Journal of Sociology* 115, 411, erişim tarihi 28 Şubat 2010, doi:10.1086/599247.

Formatting the manuscript

Manuscripts should be submitted in size 12 in a readable font (Times, Arial, Calibri, etc.). The main text and footnotes should both be double-spaced and left-aligned. Aurum uses both footnotes and a final reference list. It is not the responsibility of the editors to convert your citation style. If you do not follow these guidelines you will be asked to reformat your paper prior to editing and this may cause publication delays.

a. Length: Articles should not exceed 10,000 words, including footnotes and final reference list.

b. Title: Titles and subtitles in the article are to be capitalized sentence style (i.e., only the first word and proper nouns).

c. Tables, figures and images: Provide these in a separate document. Indicate their preferred placement in the main text, and provide a full caption and citation/permission beneath.

d. Author note: Author(s) note is included on an unnumbered note. It may also be used for any acknowledgements.

Book Review Format

a. Length: Book reviews should not exceed 1,500 words.

b. Title: Book reviews carry no title. The title of a book review is a full reference to the reviewed book, including the number of its pages (xi + 321 pages).

c. References: References in the text to pages of the reviewed book appear in brackets in the text preceded by the abbreviation (p. 21 or pp. 22–23).

d. Footnotes and reference list: Book reviews do not carry footnotes or a reference list, and references to other works are discouraged. If citations of secondary sources are absolutely necessary to the argument, they may be included.

Review Article Format

a. Length: Review articles should not exceed 7,500 words, including footnotes and final reference list.

b. Title: Under the title of a review article, list the books under review with a full reference to the reviewed book, listing the number of its pages (xi + 321 pages).

c. Abstract: Review articles do not include an abstract.

Commentary and Editorial Format

Commentaries and editorials follow article format but do not include an abstract.

Quotations and Citations

a. Formatting Quotations

To enclose quoted material of less than three lines or ~40 words, Aurum uses double quotes. Quotes within quotes are enclosed in single quotation marks. The footnote number comes after the closed quotation marks.

La Baronne Durand De Fontmagne, who lived in Istanbul during and after the Crimean War, writes that "Turks adore children and when they do not have their own, they willingly adopt an 'enfant l'âme."¹³³

For quoted material of more than three lines or ~40 words, format it as a block quote inset by a tab space without any quotation marks. Quotes within block quotes are enclosed in double quotation marks. The footnote number comes after the period in the final sentence.

b. Footnote Citation Style

- Use a full footnote style citation on the first mention of a work

³⁴ Philippe Ariés *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* (New York: Vintage, 1962), ³⁴.

- When references to the same work follow without interruption use the abbreviation *Ibid.* in Roman, not italic.

³⁵ *Ibid.*, 35.

- For subsequent mentions, use a shortened form of the citation, with the author surname, short title, and any page/part reference.

⁵⁰ Ariés, *Centuries of Childhood*, 40.

Figures

a. Images: Digital files of images should be of the maximum size and resolution possible, with a minimum resolution of 200 dpi, and are to be provided as separate files. Authors are responsible for acquiring their own image permissions.

b. Graphs, Charts, Tables: Graphs, charts and tables are to be provided in a separate, editable document (either word processor or spreadsheet). Authors are responsible for acquiring permission to use datasets and for the accuracy of the data they use.

c. Placement and captions: The preferred location of all figures should be indicated in the main text. A full caption and any source citation / permission should be provided beneath the location of each figure.

TABLE 1 ABOUT HERE

Table 1. Students Sent to Paris from Istanbul Industrial School (1870–1872)

Source: Table is prepared based on the data provided by Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri* (1839–1876), 93–158.

FIG 1 ABOUT HERE

Figure 1. Maternity Ward (*Viladethane*) of Darülaceze.

Source: Unknown photographer, İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, Fotoğraf Albümler Dizini, 779-39-0023.